

A) DISSZERTÁCIÓ

A MAGYAR REFORMÁTUS HITMÉLYÍTŐ IRODALOM
DEBRECENBEN (1657-1711)

Készítette: Csorba Dávid

Vezető tanár: Dr. Bitskey István

Debrecen, 2003

**A MAGYAR REFORMÁTUS HITMÉLYÍTŐ IRODALOM
DEBRECENBEN (1657-1711)**

Értekezés a doktori (Ph. D.) fokozat megszerzése érdekében
az Irodalomtudományi tudományágban

Írta: Csorba Dávid okleveles magyar-történelem és ógörög szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem Irodalomtudományi doktori iskolája
(Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi programja) keretében

témavezető: Dr.

A doktori szigorló bizottság:

Elnök: Dr.....
Tagok: Dr.....
Dr.....

A doktori szigorlat időpontja: 200.....

Az értekezés bírálói:

Dr.....
Dr.....
Dr.....

A bírálóbizottság:

Elnök: Dr.....
Tagok: Dr.....
Dr.....
Dr.....
Dr.....

A nyilvános vita időpontja: 200.....

Én, Csorba Dávid, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült.

.....

TARTALOMJEGYZÉK

A MAGYAR REFORMÁTUS HITMÉLYÍTŐ IRODALOM DEBRECENBEN (1657-1711)

TARTALOMJEGYZÉK	IV
ELŐSZÓ	VII
I. A 17. SZÁZAD VÉGI DEBRECEN SZELLEMI HORIZONTJA	1
I/A) A Fejedelmi mecenatúra	2
I/A. 1) Köz- és felsőoktatás támogatása	4
I/A. 2) A prédikátori rend Apafi-laudációi	7
I/B) Városi mecenatúra	12
I/B. 1) A főbíró: Idős Dobozi István	12
I/B. 2) A püspök: Nógrádi Mátyás	14
I/B. 3) Az esperes: Debreceni Kalocsa János	16
I/C) Martonfalvi-tanítványok	18
I/C. 1) „Ama Tudós Gamálie!”	18
I/C. 2) A „Tanítványi Catalogusok”	21
I/C. 3) Az „illustre Collegium” kegyessége	24
EXKURZUS: DEBRECEN – A „MAGYAR SION”	28
II. IDŐS KÖLESÉRI SÁMUEL DEBRECENBEN	34
II/A) A századvégi református identitás elemei	35
II/A. 1) Coccejánizmus	35
II/A. 2) Puritán atyai minta	37
II/A. 3) Az 1657. év tragikuma	39
II/A. 4) A Czeglédi-legenda	42
II/B) Prédikátori életút	45
II/B. 1) A közösség vezetője	46
II/B. 2) A magánember	49
II/B. 3) A közösségi szerep	52
II/B. 4) A vágyott szerep	54

II/C) Világképi elemek	54
II/C. 1) A vitézkedő Anyaszentegyház gondolatköre	55
II/C. 2) Az üdvösség útja	59
II/C. 3) A prédikáció, mint műfaji korlát	64
EXKURZUS: ERDÉLY „MOHÁCS”-A – AZ 1657-ES ÉV TOPOSZA	68
E/II. 1) Medgyesi 1657-hez kötődő toposzainak formálódása	69
E/II. 2) A lelki orvosság metaforikája	72
III. SZENTPÉTERI ISTVÁN HAJDÚ-PRÉDIKÁCIÓI	77
III/A) Kötetkompozíció	80
III/B) A prédikációk folklórrétege	84
III/B. 1) <i>Regula fidei</i>	85
III/B. 2) <i>Traditio humanarum</i>	89
III/B. 3) Élet és ítélet	93
III/C) A prédikációk világképe	98
III/C. 1) Puritán kegyességű teológia	102
III/C. 2) Homiletikai ortodoxia	107
EXKURZUS: DEBRECEN „LELKI VÁLSÁGA”	113
E/III. 1) „Vértelen ellenreformáció”	113
E/III. 2) Üstökös jövendölte nyomorúság	115
E/III. 3) Oszlopok kidőlése	117
IV. DEBRECENI EMBER PÁL HEGYALJAI PRÉDIKÁCIÓI	122
IV/A) Az „újabb” homiletika	125
IV/B) A doctrina formái	129
IV/B. 1) História és fabula	129
IV/B. 2) Polémia	131
IV/B. 3) Magyarságkép	133
IV/B. 4) Tudományos világkép	135
IV/C) Az usus formái	139
IV/C. 1) Coccejánus exegézis	139
IV/C. 2) Mártírológia	143
IV/C. 3) Népszokások, életképek	144
IV/C. 4) Pietista lelkeség	146

EXKURZUS: DEBRECENI EMBER PÁL DIÁKKORI NAPLÓJA	151
E/IV. 1) Naptárszámítás	152
E/IV. 2) A város ó-új jelképe: a jégmadár	154
E/IV. 3) Kollégiumi órák és olvasmányok	159
E/IV. 4) „Debreceni Bibliaolvasó Kalauz”	164
ZÁRSZÓ	171
BIBLIOGRÁFIA	173
I. Filológiai segédanyagok (Gyűjtemények; Periodikák; Lexikonok, adattárak; Forrásközlések;)	173
II. Források (Történeti irodalom; Régi magyar könyvek és kéziratok)	176
III. Szakirodalom	180
RESUME	190

ELŐSZÓ

Jelen dolgozatban a 17. századi reformátusság egyik eszmetörténetileg jelentős korszakát, a 17. század végének (1657-1711) prédikációs termését vizsgálom. Ez a munka a századvég debreceni kegyességének egy-egy szeletét mutatja be, nem a teljesség igényével, az egyes fejezetek mozaikkockáit lehet még újabbakkal bővíteni. Ezzel a dolgozattal kapcsolódni kívánunk Graeme Murdocknak a magyar kálvinizmusról írott kiváló monográfiájához, amely az *intellectual history* műfaji keretén belül szól az erdélyi és *partiumi* református felekezet 1600-1660 közti történelméről.¹ A nemzetközi kutatásokkal összhangban Kecskeméti Gábor prédikációtörténeti monográfiájában figyelmeztetett arra, hogy a barokk korszak megértésének keretét a stílustörténeti, majd szociológiai kutatások után az eszmetörténeti vizsgálatok adhatják.² Kikristályosodott az a nézet, hogy a prédikációkat minél szélesebb mentalitástörténeti, művelődéstörténeti kontextusban kell vizsgálni, a különböző irodalomtörténeti, teológiai és néprajzi segédtudományok (exemplumkutatás, retorikatörténet, kommunikációelmélet, recepcióesztétika, szociológia, kultúrantropológia, stb.) rendszeres bevonásával.

Az iskolateremtő Martonfalvi Tóth György hatását máig nem mérte fel a szakirodalom, pedig a századvég debreceni lelkipásztorainak lelkiségét, gondolkodásmódját alapvetően meghatározta a professor spirituális magatartása. A dolgozatban a Debrecenhez kötődő lelkipásztorok magyar és latin nyelvű, kézíratos és nyomtatott egyházi beszédeinek retorikai szerkezetét, exemplum-használatát tanulmányoztuk, alkalmazva a jelenkori tudományosság mentalitástörténeti, kegyességtörténeti módszereit. Azt vizsgáltuk, milyen beszédet engedett megszólaltatni egy adott közösség. Melyik homiletikai műfaj erősödését vonta ez maga után (polémia, imádság, feddés, elmélkedés), mi az alkalmaztatás helye a különböző eszmetörténeti pozícióba besorolt lelkészeknél (ortodox, puritán, coccejánus, pietista)? Milyen a prédikáció-elmélet és gyakorlat viszonya egymáshoz?

Első rendben elemeztük az egyházi beszédek retorikai szerkezetét, exemplum-használatát, alkalmazva a jelenkori tudományosság mentalitástörténeti, kegyességtörténeti módszereit. Vizsgáltuk, hogy tetten érhető-e a fenti korszakra jellemző egyedi történelemszemlélet. Mik az igaz *Ecclesia*, a nemzeti sors illetve a mártírkép jegyei? Van-e a kortársak szemléletében teológiai egység bűn és büntetés kérdésében, hogyan értelmezték a megtérést, összeállítottak-e az élet egészét érintő etikai kódexet? Kik tartoztak egy adott

¹ MURDOCK 2000.

² KECSKEMÉTI 1998, 53.

közösség vezetői (magisztrátus, presbitérium, konzisztórium) és kirekesztettjei közé (jobbágyok, cigányok, más felekezetűek), milyen volt a kapcsolattartás egyházi és világi intézmények között, meghatározó volt-e a Mi-Ők opozíció a közösségtudatban? Milyen kegyességi műfajokat engedett megszólaltatni egy adott közösség (polémia, imádság, feddés, elmélkedés), mi az alkalmaztatás homiletikai helye a különböző eszmetörténeti pozíciót képviselő lelkészeknél (ortodox, puritán, coccejánus, pietista)? Milyen a prédikáció-elmélet és gyakorlat viszonya egymáshoz, elkülöníthetők-e beszédmodok eszmetörténeti besorolás alapján, mennyire szűrődtek be a prédikáció nyelvezetébe a „vulgus” nyelvi formák, folklórjegyek, közmondások, szólások?

Szűkíteniünk kellett a témát, ezért kizártuk vizsgálatunkból a kalendáriumokat, énekeskönyveket, krónikákat, jogi és katechetikai irodalmat; hasonlóan az oktatási segédanyagokat, a tankönyvek és disszertációk özönét, melyek Martonfalvi és Szilágyi Tönkö professorok retorikai-homiletikai és Lisznyai Kovács Pál történeti munkái köré szerveződtek. Szintén csak érintőlegesen használtuk a nevesebb lelkipásztorok temetése alkalmából készített halotti köteteket, versgyűjteményeket. Az adott keretek között a disszertáció nem vállalhatta fel a kora újkori reformációtörténet-kutatás hiányosságainak a pótlását, így szükségszerűen használta a teológiai, egyház- és irodalomtörténeti szakirodalom fogalmi apparátusát. Továbbra is vizsgálendő nyitott kérdés marad többek között: az ortodox, puritán, pietista, stb. jelzők konnotációinak rendszere, hazai meggyökeresedésének története; a 17. század mint a barokk korszakának eszmetörténeti helye humanizmus és a felvilágosodás között, illetve a sokat vitatott *plain style* avagy *puritán barokk* kérdést is függőben hagytuk.³

A disszertáció felépítése tehát a következőképpen alakult: egy bevezető rész adja a kontextust, értelmezi Debrecen és a debreceniség szerepét a 17. század utolsó harmadában. Ezt követi a dolgozat gerincét jelentő három elemzés: itt elfeledett, de a korszakukban igen jelentős prédikátorok életművét vettük górcső alá (idős Köleséri Sámuel, Sajószentpéteri István, Debreceni Ember Pál). A háromféle prédikációs stílust, beszédmodot és teológiai felfogást a Martonfalvi Tóth Györgyhez kötődő szellemi műhelyhez, tágabban a város mentalitásához viszonyítva vizsgáltuk. Megkíséreltük ezáltal körülhatárolni Martonfalvi professzor és a debreceniség eszmetörténeti helyét és szerepét a korabeli református prédikátori rendben. Végül mindegyik fejezethez kapcsolunk egy-egy *exkurzust*, amely új nézőpontból világít rá a lelkipásztorok eszmetörténeti helyére. Kölesérihez az 1657-es év megrázó élménye, Szentpéterihez az 1680-as válságidőszak köthető, míg az Ember Pál-

³ KLANICZAY 1961, 428-429.; HOFFMANN 1990, 175.; BOZEMAN 1988, 37-38.; POOLEY 1992, 125.; KECSKEMÉTI 1998, 38.

corpusra diákkori naplójának fényében tekintettünk vissza. Mindhármuk prédikációs módszerét, sőt mentalitását mértük ezáltal a korszak általános képéhez: az elemzésekben részletesen vizsgált interszjektív struktúrák ekként találták meg helyüket az adott személyt körülölelő kor nagy kihívásaiban.

Az idézett szövegeket a korabeli helyesírás jellegzetességeit megőrizve, betűhíven adtuk meg. A kalligrafikus jeleket, nyomdatechnikai változatokat egyszerűsítettük ($f - s$; $\beta - sz$; $\grave{e}-\acute{e}-\hat{e} - e$, \acute{e} ; $\& - et$; föléírt e -t melléírtuk; az elírásokat (*sic!*) jellel meghagytuk), a rövidítéseket a szükséges helyeken (kivétel a bibliai textus) kurziválással oldottuk fel. Hasonlóan dőlt karakterrel szedtük a központi szerepű kifejezéseket, illetve a 17. században mindennapos idegenszavakat, melyeket a dolgozatban is gyakran használtunk. A hagyományos zárójel a rövidítést jelzi, a szögletes az adott szövegrész igényelte kiegészítést, vagy nehezen olvasható részek esetén kihagyást. A kéziratok illetve az 1680-as évek debreceni nyomtatványai esetén a következtelenül jelölt, vagy rövidített formában használt magán- és mássalhangzó hosszúságot (pl. a zárt helyzetű e , i és hosszú párjaik többnyire egy vízszintes vonallá egyszerűsödtek) a szöveg általános használatához igazítottuk.

Jelen dolgozat egyes munkafázisait a Debreceni Egyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti tanszékén vitattuk meg. Köszönöm a résztvevők ötleteit, kérdéseit, javaslatait. Mindenek előtt Győri L. Jánosnak köszönöm, hogy végig figyelemmel kísérte a dolgozat elkészítésének fázisait, és mindig nyílt volt a vitára. Köszönöm Imre Mihály tanár úrnak a kritikai megjegyzéseit, ösztönző kérdéseit. Kiemelten is köszönöm Bitskey Istvánnak, vezető professzoromnak, a munka elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségét, akinek a folyamatos biztatása, tanácsai nélkül ez nem készülhetett volna el. Köszönöm a debreceni, sárospataki és pápai református kollégiumok és a kolozsvári Akadémiai Könyvtár könyvtárosainak és levéltárosainak, vezetőinek és dolgozóinak kitüntető pártfogását.

I. A 17. SZÁZAD VÉGI DEBRECEN SZELLEMI HORIZONTJA

Czeglédi István Kassa lelkészeként és az iskola rektoraként 1668-ban filozófiát és teológiát oktató mestert kért Apafi fejedelemtől, majd Teleki Mihálytól, azonban kísérlete nem járt sikerrel.⁴ A debreceni iskolai törvények bevezetését követően a történelmi szituációt kihasználva Komáromi Csipkés György és Dobozi István válogatott lelkipásztori gárdát toboroztak: menedéket nyújtottak a váradi puritán tanárok és diákok közösségének (Martonfalvi Tóth Györgynek és olyan diákoknak, mint Szilágyi Tönkő Márton), majd a gyászévtized idején a kassai, jobbára ortodox lelkipásztoroknak (Kabai Bodor Gellért, Felvinczi Sándor és Lisznyai Kovács Pál). A két csoport láthatólag megtalálta a közös hangot a várossal: ismerve a papmarasztás intézményét, kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy halálukig itt munkálkodtak, a disputációk ajánlásaiban együtt említették őket.

Az eszmetörténeti definíciók szerint a kassaiak az ortodox, biblikus kegyesség hordozói, a váradiak a puritánabb, személyes kegyesség megélését hirdetők közé tartoztak. A szellemi-lelki kapcsolópontot köztük az enciklopédikus tudású, hihetetlen munkabírású Komáromi Csipkés György és a békés természetű idős Köleséri Sámuel jelentette, elsősorban egyházkormányzói szerepüket tekintve. Komáromi Csipkés a debreceni Kollégium tanítójaként rendszerezte és megújította az iskola törvényeit, lelkipásztorként pedig több, mint 13 éven át (1664-77) készítette a zsinati jegyzőkönyveket, a debreceni egyházmegye nótáriusaként, egyházi főjegyzőjeként a zavaros idők miatt kinevezés nélkül ellátta a kerület püspöki tisztét.⁵ Köleséri a Nógrádi püspök halála utáni debreceni partiális zsinaton (1681 októberében) igyekezett lecsillapítani a felkorbácsolt indulatokat. Az egy kézben összpontosuló hatalmi erő ellen felszólalt egyháziakat pedig csak a debreceni esperesség jogán mint nótárius igazgatta.⁶

Püspökséget, hatalmi tisztet egyikőjük sem vállalt, jóllehet vezetői szerepbe kényszerültek, de azt felelősséggel, hűséggel töltötték be. Mindketten önálló szellemi vonalat képviseltek, de mégsem a teológiai felfogásuk, filozófiai érdeklődésük, hanem a biblicitást és a személyes hitéletet, az életszentség gyakorlását hangsúlyozó kegyességük az, amely jellegadóan fontos: közvetítő, békéltető szerepük létfontosságú a debreceni mentalitás kialakulásában. A debreceni iskola felvirágzásának nagy korszakát, a Martonfalvi professzor nevével fémjelzett, 1660-81 közti időszakot szeretnénk az alábbiakban górcső alá venni, sok

⁴ KONCZ 1888, 823-825.; RÉVÉSZ K. 1897, 491.

⁵ TÓTH S. 1894, 50.

⁶ ZOVÁNYI 1939, 41.

évtized szellemi életének meghatározó vonásait bemutatni. A disszertáció Balogh István 18-19. századi debreceni mentalitásról írt tanulmányának és a hasonló várostörténeti keretű mentalitás-kutatásoknak a 17. századi előtörténetét kívánja megvilágítani.⁷

I/A) FEJEDELMI MECENATÚRA

„Talán Erdély egyetlen fejedelme sem nyújtott a református egyházi értelmiségnek olyan bőséges anyagi és erkölcsi támaszt, mint Apafi Mihály” – hangzik R. Várkonyi Ágnes értékelése az *Erdély történetében*.⁸ A kiváló történész elemzését megelőzően ugyanakkor Erdély leghosszabb ideig uralkodó vezető emberéhez nem kötődtek pozitív értékek, köszönhetően a kortárs Cserei Mihály pejoratív beállításának, és az ezt követő, jórészt Jókain alapuló feldolgozásoknak. Az Apafi halála utáni hirtelen átmenet a török függésből Habsburg „oltalom” alá a megelőző korszakot is negatív paraméterekkel látta el: az értékvesztettség, a lehanyaglás, a bukás, a lezüllés elnevezésekkel illették a kortársak, majd a későbbi történészek is az 1657 utáni félévszázad történetét. Cserei leírása a korabeli hangulatot is ékesen jelzi, a fejedelem egyik lehetséges értékelését nyújtja, a birtokos nemesség világnézetét. A léha, idealista, felelőtlen és befolyásolható, nem vezetésre termett politikus képét plasztikusan rajzolta meg az erdélyi történetíró *Erdély históriája* című munkájában, szükséges őt itt citálnunk.

Apafi Mihály „halálának okáról sok hir vagyon, ki guttaütésben mondja, hogy megholt, ki pedig, hogy Teleki Mihály étette volna meg méreggel, én bizony nem tudom, mint esett. Az ugyan kétségkívül van, hogy a fejedelem (...) arról is gondolkodván, hogy maga öregember, a felesége megholt, a fia neveletlen, az urak nem igazak hozzája, holta után egész háza felfordulna: ilyen dolgokon való törődési miatt búsulván s szomorkodván, (...) még enni sem akart, hanem szüntelen csak járt elé s hátra a palotájában, s nagyokat sóhajtott. Az urak eleget biztatták, vigasztalták, nem volt haszna (...) Lassan-lassan úgy kezdte eszire jönni, s kigyógyulni abból az imaginációból. Azután pedig szüntelen a házassághoz volt kedve, (...) de Teleki Mihály nem engedte, akitől már utoljára annyira félt, hogy ha valaki más beszélt is a fejedelemmel, mind vigyáztata, ha nem jő-e Teleki Mihály (...).

Így hala meg a jámbor Apafi Mihály, ki papnak lett volna alkalmasabb, mint fejedelemnek. Nem volt semmi gondja az ország dolgaira, ha valami dolog occurált is, csak

⁷ O. NAGY 1939.; BALOGH 1969, 11.; BÉNYEI-FÜLÖP-JUHÁSZ 1980.

⁸ R. VÁRKONYI 1988, 925.

azt mondotta: 'lássák az urak őkegyelmek, amint Teleki uramnak tetszik'. A vadászatot szerette s gyakorlotta ifjúságában, gyönyörködött igen az órákban, melyek sokféle formákra csináltatván, renddel állanak vala a házában, mindenkor azok körül pepecselt. Egyébkor vagy olvasott, vagy könyveket fordított, [ám] lovakra, fegyverekre, köntösökre, oeconomiára mint férfi embernek nem volt semmi inclinációja [hajlama]. Mind asztalára, udvarára, amíg éle, a felesége visel gondot. Ha még sokáig él vala [a] felesége holta után, bizony még az sem marad vala, mit egyék, mert ha valaki csak ebédre hitta is, tíz-tizenkét ház jobbágyot kicsalt a keziből. Az urak, valamire akarták, rávették, nem is mene soha egy fejedelem alatt is annyi sok istentelenség véghez Erdélyben, mint az ő idejiben, s ám el is veszték az országot az ő lágysága miatt. Mihelyt meghala, Naláczi, Teleki, Inczédi Pál, ami belső értéke, pénze marada, eltevék láb alól s magok között feloszták (...) Efféle keresetnek nem sokott örülni a posteritás".⁹

R. Várkonyi Ágnes a korabeli nemzetközi politika távlatában értékelte a fejedelem tevékenységét. A korabeli diplomáciai iratok, a tárgyalási stratégia, amelyet alkalmaztak Apafival szemben, mind azt sugallják, hogy Erdély 1657 előtti politikai helyzete nem változott, a Bethlen Gábor és Öreg Rákóczi György nevével fémjelzett külpolitikai kapcsolatok megmaradtak, sőt kibővültek. Erdély és ezen belül Apafi Mihály nemzetközi elismertsége, tekintélye a geopolitikai konstellációk függvényeként ebben az időszakban is igen jelentős. R. Várkonyi Ágnes megállapítása szerint a török és a Habsburg birodalom közti határhelyzet miatt taktikai tényező volt a kisország, jóllehet pl. a vasvári békét az erdélyi fejedelem feje fölött kötötték, a régió egyéb rendezési terveiben azonban az erdélyi kérdés a 17. század során végig napirenden volt.¹⁰ A belpolitikai helyzet is a nyugodt, háborúmentes korszaknak megfelelő volt: a lokális viszonyokhoz képesti gazdasági megerősödés mellett a korszak jellemző ismérve a vallási tolerancia, nemcsak a négy *recepta religio*, sőt még a görögkeleti egyház is az építkezés korát élte, külsőleg és belsőleg egyaránt. Apafi Mihály különös gonddal felügyelte a más vallásúak egyházi életét is: a képzett és lelkiismeretes lelki vezetők foglalkoztatását támogatta egyedül.

Láthatólag nézőpont kérdése, hogy a fejedelemhez milyen értékeket társítunk, emellett párhuzamosan egyéb elképzelések, ideák is éltek, élhettek Apafi Mihályról. Sokan foglalkoztak már az utolsó erdélyi fejedelem művelődési programjával, de a protestáns értelmiség, kiemelten is a református lelkipásztori réteg mecénását még eddig nem vizsgálták. Jelen fejezet azt kívánja szemléltetni, miként alakult Apafi mecénási tevékenysége, és ez

⁹ CSEREI 1983, 220-221.

¹⁰ R. VÁRKONYI 1984.

hogyan hatott vissza a róla kialakult/kialakított képre a prédikátori rendben. A kora újkori politikai gondolkodásban nagy szerepet játszott a vezető tisztséget betöltő személy hatalmi reputációja, ez az elemzés csupán ennek egy regiszterét járja körül.¹¹ A református *politia ecclesiastica* meghatározó társadalmi rétegének, a városi lelkipásztori rendnek a támogatottságát és az ő teokratikus fejedelmképüket jellemezzük. Kérdés tehát, hogy milyen mecenatúrát teremtett Apafi Mihály iskolavárosokban, milyen magánszemélyeket és intézményeket támogatott közvetve vagy közvetlenül; illetve hogyan vélekedett a kor egyházi értelmisége a fejedelem életművéről, vagyis milyen nézetek éltek a protestáns iskolák mecénásáról a református prédikátorok körében. Ennek révén kívánjuk bemutatni a korban sem egységes Apafi-hagyomány egyik lehetséges vetületét.

I/A. 1) Köz- és felsőoktatás támogatása. Debrecen támogatási rendszerét már több ízben érintettem, ezért most csak a fejedelemnek a tanárokhoz fűződő személyes viszonyáról szólok. Apafi Mihály a török ügyében kijött Erdélyből és magyarországi hadjárata során első nagyobb állomásán, Debrecenben 1681. szeptember 10-én megállt. A hadak a városon kívül állomásoztak, a fejedelem pedig betért a Templomba, a Scholába, megtekintette a Thecát, és Szilágyi Tönkö Márton professzor egy óráján hospitált.¹² A következő évben vezetett újabb hadjárat során ismét a cívisváros mellett táborozva idős Köleséri Sámuel, debreceni lelkipásztor prédikációját hallgatta végig a fejedelem mintegy ezerfős kíséretével.¹³ Martonfalvi professzor halálát követően az utód, Szilágyi Tönkö Márton számára is meghosszabbította a tanári javadalmak folyósítását, sőt – megújítva a Bethlen Gábor-féle rendeletet, ami a lelkipásztori réteget nemesi rangra emelte – 1684-ben őt is nemessé tette, eltörölve jobbagy státuszát. Annak halálát követően pedig ígéretet tett az özvegynek, hogy néhai férje után jövedelmet biztosít számára, és rendelkezett is ez ügyben.¹⁴

A kortársak meghatározása szerinti „hosszan tartó boldogtalan időkben” (1657-92) Apafi Mihály lehetőségeihez mérten mindvégig – a Nógrádi Mátyás révén kivívott *cameraticum beneficium*tól haláláig – gondot viselt a debreceni iskolára.¹⁵ A protestáns patronátus a hivatalos támogatás megszűntén túl (1690) is kurtított formában, de továbbélt

¹¹ BENE 1999, 7., 360.

¹² CSÚRÓS 1910, 73.; TRÓCSÁNYI i. m. 260-261. – Itt található egy elírás: a múlt századi forrásközlő decembert jelölte meg a fejedelem érkezésének időpontjaként, holott a korrekt dátum az előbbi két forrás alapján bizonyíthatóan a szeptemberi hónap (TT 1885, 383.).

¹³ MILES 1894, 348.

¹⁴ THURY 1906.

¹⁵ ZSIGMOND i. m. 69., 76.

(sóalapítvány 1675-1705/1715), nem fejedelmi, hanem magisztrátusi szinten.¹⁶ Debrecen központi helyzete érthető, sőt ismerve a város lehetséges támogatási rendszerét (három oldalról is sarcolták több ízben, kurucok, Habsburgok és törökök), úgy látszik, maga a fejedelem is alapvető fontosságot tulajdonított a város kulturális szerepének.

Hasonlóan szemléletesen lehetne bemutatni egyéb szellemi központok fenntartását. Elég csak utalni a török által elpusztított fejedelmi központ történetére: a tatár csapatok feldúlták Gyulafehérvárat, elégett a könyvtár, a templom és az iskola, rabláncra fűzték a lakosságot. A később Bethlenről elnevezett Kollégium Nagyenyeden éledt újjá (1662), és a fejedelem évenként felülvizsgálta annak ügymenetét, az iskolai törvényektől a rektor és a tanárok fizetésén át a diákok javadalmazására adott éves természetbeni juttatásokig. Egy másik Kollégium, ahol Erdély szellemi kincseit ebben a mostoha korszakban őrizték, Apácai Csere János Kolozsvárja. Az elpusztított Várad és Gyulafehérvár nyomdáját a fejedelem az enyedi és kolozsvári Kollégiumokba helyezte át, később ez szolgált alapul Tótfalusi Kis Miklós munkájához. A fenti városok szellemi és fizikális megerősödését hozta ez a korszak, a kora újkori magyar iskolakultúra keleti végváraivá váltak. A kassai iskolát Czeglédi István – tanár, iskolaigazgató és lelkipásztor egy személyben – próbálta meg életben tartani állandó kérvényeivel, amíg lehetett, kapott is támogatást az erdélyi fejedelemtől. A pozsonyi véstörvénytől csatlósai Báthori Zsófia segítségével viszont már rákényszerítették a sárospataki iskolát a „*téli futásra*” – ahogy a korban a nevezték a menekülést –,¹⁷ így Debrecen, Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár volt az útja a 46 diáknak és két tanárunknak, akik hosszas nélkülözések után találtak otthonra.

Erdélyt a korabeli szemlélő a felekezeti tolerancia nemzetközi szinten egyedülálló központjaként értékelte, és a történeti visszatekintés sem tér el ettől. Apafi Mihály nemcsak a neves protestáns Kollégiumok kiemelt támogatója volt, és számtalan középszintű protestáns iskoláé Erdély és Partium határain belül és kívül (csak a nagyobbak száma meghaladja a tizenötöt), hanem egyaránt támogatta a katolikus és az unitárius oktatást és nevelést, az anabaptista közösségeket, a görög-keleti művelődést; a fejedelem újraelindítója volt a román nyelvű oktatásnak is. Esetenként szólt bele a vezetői kinevezésekbe, ha nem találta elég karizmatikusnak az adott papot, lelkipásztort vagy tanárt, függetlenül attól milyen felekezetű volt az illető.

¹⁶ RÁCZ I. 1997b, 83-128.

¹⁷ „Téli futásra (...) jutottam” (TOLNAI 1673, 12.); „Imádkozzatok, hogy téiben ne legyen futástok, mint Christusnak” (EMBER 1700, 182.)

Apafi fejedelem mecénási tevékenysége nem szorítkozott egy területre. Többféle útja volt a támogatásnak, és nemcsak rendeletileg, hanem a személyes példa is biztatott másokat (most kizárólag a magyar református egyház támogatási rendszerével foglalkozunk). Ezek alapján kijelenthetjük, hogy ezek a lépések egy részletekig végiggondolt művelődéspolitikai koncepció részei. Lássuk ezeket röviden. A gyásztized menekültjei (pl. Bocskai István zempléni főispán és családja) védelmet találtak Erdélyben. A nagy számuk miatt elhelyezésükről, illetve a diákokat illető jogokról, védelmükről törvényileg is kellett rendelkezni. Az 1671. szeptember 1-jén Gyulafehérváron megtartott ülésen – a mai szóhasználat szerint – iskolaügyi bizottságot alkottak a meghívott egyházi és világi főméltóságok, a demokratikus intézkedésnek az országos oktatásügy változása szolgáltatta az indokot. Kovásznai Péter, kolozsvári püspök 1672. február 13-i levelében Teleki Mihálynak még egy erdélyi Akadémia fölállítását is javasolta.¹⁸

Az Apafi Mihály által nyújtott támogatásnak különböző formái voltak. Nyújtott egyszeri segílyt Szendrey Ferenc menekült lelkésznek, aki hálából egyik munkáját neki ajánlotta;¹⁹ máskor egy külföldre készülő peregrinusnak utalt ki pénzüsszeget. Adott éves juttatást: évi 100 forintot a marosvásárhelyi iskolának, évi 2000 kősót a debreceni professzornak, évi 50 forintot a zilahi praeceptornak, az egyik község tizedét a szászvárosi iskolaépület fenntartására, tanító fizetésére.²⁰ Máskor a fejedelem alapítványt hozott létre a jó képességű diákok taníttatására, vagy éppen külföldi útjának finanszírozására. A személyes példa megtermette a gyümölcsét: magánszemélyek tettek 2000 forintos alapítványt tíz tanuló segítésére, peregrinációjára; Szabó Pál, debreceni lakos, három kedvelt lelkipásztorának, köztük idős Köleséri Sámuelnek a prédikációit adatta ki. A főurak sem fukarkodtak: Bethlen János 1000 aranyat hagyott az udvarhelyi iskolára (1670), gróf Rhédei Ferenc végrendeletében a szatmári és a sárospataki iskolákat támogatta.²¹ Ebben a korszakban már általánosnak számít, ha a végrendelező – legyen az kolozsvári polgár vagy éppen kivégzés előtt álló főúr, mint Béldi Pál – komoly értékét (pénz, föld, vagy könyv) az egyházra vagy valamelyik intézményére hagyja.²²

A közületi támogatás megmaradt emellett, de minthogy a városi önkormányzat (kis- és vagy nagytanács) és a céhek vagyona nem fedezte az értelmiségi réteg utánpótlásának felnevelését, ezért még országos szinten is születtek végzések ez ügyben. A margitai

¹⁸ KONCZ 1891, 52.

¹⁹ SZENDREY 1673, A2r.

²⁰ RÉVÉSZ K. 1893b, 285.; GÉRESI 1895a, 23-25.

²¹ TT 1883, 135.

²² TÖRÖK 1899, 342-350.

közssinat 1681-ben közadakozásra szólította fel a Debrecen környéki egyházakat a Kollégium anyagi hátterének biztosítása érdekében, és kimondta, hogy a Partium északi részén lévő városok rektort is innen válasszanak. Tették ezt, mert a Partium közjogi helyzete változott ebben az időszakban (1664), illetve Nógrádi Mátyás debreceni püspök centralizációs törekvései révén igyekezett nyugalmat és átláthatóságot teremteni. Az erdélyi országgyűlésen pedig a rendek kötelezték magukat, hogy évi természeti adományt nyújtanak a Kollégiumok, kiemelten is a nagyenyedi főiskola számára.²³

I/A. 2) A prédikátori rend Apafi-laudációi. „A gyászévtized erdélyi prédikátorirodalmát – mint azt Juhász István kolozsvári egyháztörténész hangsúlyozta – nem lehet elválasztani a patrónusoktól, azoktól, akikhez e könyvek ajánlásai szóltak. A meglepő, hogy az ajánlások nem mutatják az erdélyi életet akkor megosztó pártellentéteket”.²⁴ A fejedelem által támogatott könyvek előszavai, fejedelmi rokonok temetési beszédei, verses köszöntők egyaránt kiemelték Apafi szerepét, néhol Mátyáshoz hasonlították, máshol a „nagy Apafi Mihály” névvel illették.²⁵ Mégis a korszakban az erdélyi első ember mecénási tevékenysége nem volt egyeduralkodó, sőt az erdélyi és partiumi főurak teljes palettáját ott találjuk a nemesi támogatók között.²⁶

Az 1657-es év azonban közgondolkodásbeli fordulatot okozott, a korabeli levelek, emlékiratok, történeti feljegyzések mind jelzik a korszakhatárt, és a rossz előjelek különböző sorát alkották meg.²⁷ A fejedelemváltások tükrében érdekes volna végigkísérni a prédikátorok alkalmazkodási taktikáját, a történelemtől alkotott kép t. némelykor érintkezik, máskor nyilvánvaló összefüggésben van a patrónus világszemléletével.²⁸ II. Rákóczi György lengyelországi terveit volt, aki támogatta, és volt, aki egyenesen az ország pusztulását jósolta. A főurak a politika szélfúttá ingadozásában hol egyik, hol másik párton foglaltak helyet, míg el nem dönt, hogy a külső nagyhatalmak, az oszmán és a Habsburg birodalom is Apafi fejedelemségét legalizálja. Így lettek a Bethlenek, Aporok, Telekiek és Bánffyok az új

²³ Pl. Debrecen városától küldött évenkénti nagyjából 2000 forint a nagyenyedi Collegium számára (ld. HBmL. IV. A. 1021/b. 30. 278., 280., 283., 284., 287., 291-3.).

²⁴ JUHÁSZ 1996, 74.

²⁵ RMKT XVII/13, 35.; 278.; 305.; Nevesebb lelkipásztorok, akik általában Apafi fejedelemnek dedikálták műveiket (ld. RMK I-III, 1670-90 közti időszak termését): Czeglédi István, Komáromi Csipkés György, Nógrádi Mátyás, Martonfalvi Tóth György, Szatmárnémeti Mihály, Sárpataki Mihály, Tofeus Mihály.

²⁶ Az előzőhöz hasonló módon: Rhédei Ferenc (Báthori G. Mihály, Szántai Poóts István), Barcsai Ákos (Medgyesi Pál), Kemény János (Szatmári Baka Péter), Bánffyok (Szatmárnémeti Mihály, Tolnai F. István), Teleki Mihály (Pápai Páriz Ferenc, Pataki István, Szilágyi Tönkö Márton), Thököly Imre (Debreceni Ember Pál, Szőnyi Nagy István, Lippóci Miklós), Wesselényi Pál (Bándi P. Sámuel, Pápai Páriz Ferenc).

²⁷ Ld. a II. fejezet exkurzusát.

²⁸ Béldi Pál székely főúr lázadása familiárisainak a bebörtönzését, kényszerű elköltözését, politikai negligálását is maga után vonta, pl. a Cserei-famíliáét (CSEREI i. m. 9., 16.).

fejedelem támaszai: ez az új generáció pedig élesen elhatárolta magát a megelőző korszak politikai manővereitől, ezáltal a Bethlen-Rákóczi kor kedvezményezettjei is kihullottak a rostán.

Apafi Mihály fejedelemségét a kor „krónikásai” különféle módon ítélték meg. Szentpáli Ferenc, a korszak híres *pasquillus*írója az ország vezetőjét kegyes fejedelemként értékelte, egyenesen Mátyás királlyal állította párhuzamba.²⁹ Szalárdi János I. Rákóczi Györgyben találta meg az ideális uralkodó képét, és Apafiban vágyta látni ezt.³⁰ Más jelentett Apafi Bethlen János kancellárnak és körének, akik a külföld számára kívántak felmutatni egy önálló erdélyi utat, és mászt az ún. kuruc-pártiaknak, akik saját utat jártak (pl. Tolnai Mihály). Megint mászt azoknak a lelkipásztoroknak, akik patrónusról patrónusra jártak egy-egy könyvük kiadásáért (pl. Szatmárnémeti Mihály, Pápai Páriz Ferenc). Az ilyen ingadozók, akik többnyire menekültek, vagy Erdélyből elszármazott, itt kapcsolatokkal már nem rendelkező emberek közül kerültek ki (pl. Szilágyi Tönkö Márton), leginkább a mindenes Teleki Mihályban találtak pártfogóra.³¹

A Csereinéél szereplő köznemesi sztereotípiának a távlatához képest a korszak prédikátorainak az elbeszélésében Apafiról a jó és istenes fejedelem ideája élt, mely azelőtt főként Bethlen Gáborhoz, illetve Öreg Rákóczi Györgyhez kötődött. Apafi művelt ember volt, az 1670-80-as években tartott ún. coccejánus, karteziánus írásértelmezési disputákon részt vett és döntő módon szólott hozzá. Az 1673-as radnóti országgyűlésen egyik udvari papja, Tófeus Mihály és a volt sárospataki tanár, Pósházi János többeket megvádoltak, végül azonban maga a fejedelem ejtette el a vádakat, a pénzbírságot, és egyeseknek még a nézeteik terjesztését is engedélyezte. Hasonló döntések születtek az 1680-as ún. nagyenyedi coccejánus harc végén is.³² Apafi Mihály maga is munkálkodott ezen a téren: ifjúkorában megjelentetett kompendiuma után a neves protestáns teológusnak, Marcus Wendelinusnak a *Keresztyén isteni tudományról* szóló két kötetes fő művét lefordította, és 1674-ben kiadta.³³

Könyvtárának jegyzéke arról tanúskodik, hogy rendszeresen, szervezeten gyűjtötte minden tudományág jelesebb képviselőinek munkáit, korszerű könyvtára nemzetközi és

²⁹ RMKT XVII/13, 278.

³⁰ Szalárdi *Siralmas krónikájának* történelemszemléletét részletesen vizsgáló Szakály Ferenc kimutatta, hogy a volt váradi előljáró a hazai korabeli szerzők közül kapcsolatban állt Nadányi Jánossal és Bethlen Jánossal is, akiket szintén hiába kért műve kiadásának támogatására. Szalárdi csalódott Apafiban és Teleki Mihályban, de nem igazított a művén, és a kiadást továbbra is a fejedelmi udvartól várta, sikertelenül. Ld. SZAKÁLY 1980, 37.

³¹ Nem véletlenül találkozunk több kiadvány előszavában a kővári kapitányhoz szóló köszöntéssel, ajánlással. 1684-ből olyan Telekihez szóló vádoló hangú Apafi-levelet ismerünk, amelyben arról érdeklődik Erdély vezetője, hogy ki nevezte ki tudta nélkül a kolozsvári harmadik professzort. Ld. TRÓCSÁNYI i. m.; KONCZ 1890, 322.

³² THÚRY i. m. 51.

³³ RMNy 2102.; RMK I. 1161.

magyar tekintetben is kiállta a versenyt a hazai tudósok magángyűjteményével.³⁴ A fejedelem rendeletekkel, országgyűlési végzésekkel tiltotta az ivást, a táncot, a káromkodást és a dorbézolást. Hadjárat idejére négynapos országos böjtöt rendelt.³⁵ A hadsereg pedig nemcsak saját tábori lelkipásztorát hallgatta, Nagyari Józsefet, hanem pl. Gyöngyösön 1682-ben a volt gályarab-prédikátort, Otrokócsi Fóris Ferencet. A háború liturgiai keretben ment végbe, erősítve a konfesszionális tudatot a hívekben.³⁶

2003 februárjában bukkant elő az Apafi Mihály felett mondott két halotti prédikáció, melyről eddig semmilyen információnk sem volt. A debreceni Kollégium levéltárában található 19. századi másolat sejthetőleg kéziratos alapforrásból származik.³⁷ A két prédikátor a fejedelem közelében élt, személyes ismerősei voltak: Pataki István, kolozsvári lelkipásztor, a radnóti egyházi zsinat egyik vádlottja, majd felmentettje, később pedig az ifjú fejedelem, II. Apafi Mihály nevelője. A másik lelkész, Nagyari József, Apafi másik udvari lelkipásztora, Tófeus Mihály veje, a kortársai által 'prófétá'-nak nevezett, különös becsben tartott személy. Mindkét lelkipásztorról Bethlen Miklós, az igen kritikus erdélyi nagyúr, a *Diploma Leopoldinum* megszervezője, az emlékirataiban úgy emlékezett meg, hogy fia nevelését kizárólag a fenti két teológus leszármazottaira bízta.³⁸ Nem véletlen, hogy ők mondták az *oratiót* a fejedelem felett.

Pataki István volt az első szónok, az ő feladata volt a kor szokása szerint az elhunyt méltatása textus nélküli beszéddel a test felett, Nagyari József szólalt meg másodsor, ő búcsúztatott halotti prédikációval a koporsóba tételkor. Apafi Mihály személyét bibliai párokkal jellemezték a parentáló lelkipásztorok: Pataki István „a szenvedésekhez eleitől fogva szakasztatott szelíd Jákóbbhoz” hasonlította a fejedelmi halottat,³⁹ és hangsúlyozta, hogy Isten az ő erőtlenségében mutatta ki a maga hatalmát. Az erőtlen fejedelem az Isten kegyelmére példa, mert az Isten útját járta, a hívei nem botránkoztak meg rajta, és leghosszabb ideig volt Erdély fejedelme, ezért méltán mondhatja az utókor („a' magyar hir”) róla, hogy „nagy emlékezetű, gazdag tanácsos, erős vitéz fejedelem volt az erőtlenségével”.⁴⁰ Az Isten az országra következő veszedelmekből vette le a békességes fejedelmet, igaz hívét. A

³⁴ THALLÓCZY 1881.

³⁵ R. VÁRKONYI 1988, 925.; JUHÁSZ i. m. 79.

³⁶ GYÓRI 2002, 23.

³⁷ Sinai Miklós, 18. századi debreceni református püspök hagyatékának a feldolgozásakor a Levéltár igazgatója, Szabadi István lelt rá a 17. századi Apafi korabeli politikai iratokra, és a könyvtörténeti unikumnak számító halotti beszédekre (SINAI 1606-1786, 4-6. rész, ebből is: 837-847.).

³⁸ BETHLEN 1987, 1129.; idézi GYÓRI 2002, 17.

³⁹ SINAI i. m. 837.

⁴⁰ Uo. 839. – A hírekre apelláló beszéd nem véletlen: a kor emberének hihetetlen információéhségét tükrözi. Egy erdélyi adalék ehhez: Apafi külön gyűjtette a külföldi híreket és célja volt, hogy ezeket hozzáférhetővé tegye ún. 'novellák'-ban (R. VÁRKONYI 1988, 925.).

paradoxonok, mint erős vitéz vs. erőtlén ember és békességes fejedelem, jelzik Apafi Mihály korabeli kettős értékelését.

Nagyari József bibliai analógiája és textusa Jeremiás siralmaiból való: „a’ siralomra született Jeremiás siratá az Istenfélő Jósiást és azt a’ nagy romlást”.⁴¹ Heltai Jánosnak a királytükört írókra vonatkozó megállapítását erre az esetre is alkalmasnak találjuk: a 17. századi szerzők ugyanis „az Ószövetséget mint üdvtörténeti könyvet fogják fel, amely Istennek az ószövetségi fejedelmekkel, királyokkal való kapcsolatát ábrázolja (...) ezeken keresztül fogalmazzák meg etikai és morális intéseiket, politikai tanácsaikat”.⁴² Jósiás király példája a kálvinizmus nemzetközi történetében a királytükörök egyik legfontosabb alakja. Személye a hiteles vallásos uralkodó bibliai előképét jelentette, mintaképül szolgált az angol királyi udvarban VI. Edwardtól I. Károlyig több uralkodónak, a brandenburgi fejedelemnek, sőt katolikus oldalon a francia IX. Károlynak is. Magyarországon János Zsigmondot és Bethlen Gábort is párhuzamba állították vele.⁴³

Mint azt Graeme Murdock, kiváló angolai történész kimutatta, Jósiás négy fontos okból lehetett példája a mindenkori uralkodóknak: mint vallási reformer (mint hitvédő, apologéta), mint a hamis vallás rombolója (a hitetlen pogány törökkel szembeni intolerancia jegyei), mint területi hódító (magyarországi hadjáratainak eszkatologikus történeti távlata), és akinek a halála utána országára pusztulás várt (apokaliptikus jövőkép).⁴⁴ Nagyari József temetési beszéde mind a négy távlatot megszólaltatta, kiemelve azt, hogy a főrendek nem voltak társak a működésében, és a két nagyhatalom közötti veszélyes politizálást nem sikerült véghez vinnie, mert fiát sem Egyiptom (Ausztria), sem Babylon (török birodalom) nem fogadta el utódjának.⁴⁵

Míg Pataki István különös módon a fejedelem erőtlenségéről beszélt, értékelve uralmának pozitívumait annak teológiai távlatával, addig Nagyari prófétikus hevülettel szólaltatta meg a várható országos összeomlást, a bibliai előkép példája alapján végigvitte az analógiát, megszólítva egyesével a felelősöket, és a fiatal II. Apafi Mihályt, akitől elveszik az uralmat. Jövendölésének pontosságát rövid időn belül megtapasztalhatta Erdély, a török fennhatóság alól a Habsburg kormányzat ellenőrzése alá hajtott ország méltán sirathatta az utolsó független fejedelmét, akit bizony uralkodása idején sokan csak pejoratív kifejezésekkel emlegettek. Nagyari szemében Apafi Mihály a legnevesebb összehasonlításokat is kiállta: „és

⁴¹ SINAI i. m. 841.

⁴² HELTAI 1994, 157.

⁴³ Uő. 159.; KECSKEMÉTI 1998, 199.; HARGITTAY 1995, 454.

⁴⁴ MURDOCK 1998, 1047.

⁴⁵ SINAI i. m. 842-843.

jóllehet legg tsendesebb Fejedelme volt ebben az Hazaban, külsőképpen leg erőtlenebb”, „Erdély országának méltóságos Fejedelmi között, legistenesebb (...) szelídebb Fejedelme volt Nemzetünknek”, uralkodása hasonló a dicsőséges Bethlen Gábor és Öreg Rákóczi György „aureum saeculum”-ához.⁴⁶

Az objektivitás mércéjéhez elég csak annyit megjegyezni, hogy az udvari lelkipásztor nem rejtette véka alá személyes kötődését, mikor az elhunyt fejedelem pályaképét megrajzolta. „Dicséretire elég nem vagyok”, fogalmazott Nagyari József, majd megszólaltatta a másik oldalt is: „nagyobb szomorúságh Istennek székiben soha nem állottam, mint most ebben”. Bár az utóbbi kijelentés tulajdonítható a jósiási-jeremiási pozíció nyelvi és lelki nehézségének és az ebből fakadó történelmi sorsszerűség felismerésének is.⁴⁷ Szükséges hangsúlyoznunk, hogy Jeremiás több uralkodó idején is prófétált (Jósiás, Jójákim, és Sedékiás), nem feltétlenül kellett a szónoknak a jókirály toposzt előhívni. A nagyobb történelmi távlatból visszatekintő – ám szintén nem elfogulatlan – Cserei Mihály Magyarinak Apafi melletti szerepét az udvari prédikátor önértékeléséhez hasonlóan jeremiási helyzetűnek ítélte, ám nem Jósiás, a kiváló uralkodó, hanem a fia, Sedékiás mellett, amikor rabságra jutott a nép.⁴⁸ Ismerve Nagyari holisztikus történelmi analógiáit, ahol minden bibliai elem megtalálta a párját a keresztyén ember és nemzet életéhez; és Cserei szempontrendszerét, kijelenthetjük, hogy különböző felfogásuk ellenére mindkettejük felismerése egyirányba mutatott: a magyar nemzeti függetlenség elvesztésének okaira találtak ószövetségi analógiát.⁴⁹

Rövid elemzésünkben látható, mennyire nem egységes az Apafi fejedelemről kialakult-kialakított kép az általa legjelentősebb módon és számban támogatott református prédikátori renden belül. A kortárs szemlélő horizontja is szükségszerűen „torz tükör”, és a különböző világszemléletek egymás mellett sem fedik le a tényleges megtörtént valóságot, csak árnyalhatják egymás nézőpontjait. Az adott elbeszélések egyben világértelmezői narratívák, az elbeszélő viszonyát jelzik az elbeszéléséhez. A Pataki István és Nagyari József halotti beszédének elbeszélése nyomán kibontakozó fejedelemalak kettős jellegű. Részint visszhangozza Apafi Mihály személyiségének kudarckerülő oldalát, másrészt a fejedelmi életművet történelmi és teológiai koncepcióba helyezve előrevetítette Erdély aranykorának végét.

⁴⁶ Uo. 847, 845.

⁴⁷ Uo. 845.; HELTAI i. m. 157.

⁴⁸ CSEREI 1983, 190.

⁴⁹ GYŐRI 2002, 30-32. – Sedékiás király, a kiváló neveltetésben részesült, neves ősökkel rendelkező, de tétovázó fejedelem mintaképe: beszédes jelenség, hogy pl. Szalárdi Báthori Zsigmondot azonosította vele (SZALÁRDI 1980, I, 4, 81.). A Cserei-féle példa ezért nem végigvihető analógia, mert természetesen Apafi

Az Apafi idejében felnőtt lelkipásztori generáció pontosan érzékelte, hogy Erdély Jósiasának kultúrapártoló művelődési programja milyen súlyos teher a politikailag bizonytalan lábakon álló, „utolsó romlásra jutott maroknyi édes nemzetünknek”.⁵⁰ A fejedelem halála után intézményei, alapítványai jórész megszűntek, átalakultak, ám kegyességi példája továbbélt a 18. századi református népi kegyességben a 17. század végi alapokon. A kontinuitás biztosítása volt legfontosabb feladata az utolsó erdélyi fejedelemnek. Apafi Mihály a leghosszabb ideig regnáló erdélyi fejedelem volt, és mint ilyen, méltó arra, hogy reá emlékezzünk, Debrecen érintő mecenatúráját számontartsuk.

I/B) VÁROSI MECENATÚRA

A 17. század végének ez az időszaka tudományos és világnézeti szempontból is határ: a puritán prédikációs- és népkönyvek dömpingszerű telítettségének a szellemi zárópontja (politikai okokból nem kaptak teret a „csendes ellenreformáció” korszakában), ebből következően átalakult a prédikációs metódus, elmélkedések vették át újra a központi helyet, az eddig szellemi irányzatok rendszerezett, letisztult formában egy munkán belül jelentkeztek (ld. Hermányi Dienes vagy Verestói György prédikációit). Érdemes volna megvizsgálni, miként alakulnak át a puritán és a középkori misztikus vagy ájtatossági művek olvasási szokásai az ún. korai (1690 előtti) pietista korszakban.⁵¹ Az 1660-1681 közötti időszak a századvégi egyházi kultúra egyik meghatározó szakasza, a századvégi puritanizmus tisztántúli történetének egyetlen jelentős korszaka, a debreceni *illustre collegium* fénykora, a tudományos és irodalmi téren egyaránt kiemelkedő szintet nyújtó Martonfalvi-iskola kora (1660-81).

I/B. 1) A főbíró: idős Dobozi István. A város történetében ez az időszak megfelel idős Dobozi István korszakának (1657-79), a tisztántúli egyházkerület esetében hasonló módon Nógrádi-korszakról beszélhetünk (1665-81). A ritka szerencsés egybeesés különleges vezetői lehetőségeket, összehangolt kultúrpolitikai lépéseket eredményezett. Idős Dobozi István

„Jósiasa”, jó elődje nem genetikusan, csupán szellemi értelemben lelhető fel Bethlen Gáborban, és I. Rákóczi Györgyben (CSEREI i.m. 34.).

⁵⁰ R. VÁRKONYI 1978b, 335.

⁵¹ Megváltozott a peregrináció iránya: az eddigi németalföldi és angliai orientáció (1622-) helyét átvették a németországi pietista központok (Jéna 1682-, Genf 1685-, Halle 1690-, Altdorf 1692-). Jelenleg kizárólag a debreceni prédikátorságot viselt alkotók munkáit jelzem, és azokét, akiknek Debrecen volt a kiadójuk. RMK I.

1657-79 között töltötte be hétszer a főbírói tisztelet és volt élete végéig a nagytanács tagja, tárgyalta a várost sarcoló török pasával (Szejdi), német zsoldosvezérrel (Strassoldo) és a bujdosókkal (Apafi támogatásával). Méltán választották meg több ízben is a legmagasabb városi tisztségre: vezetői és tárgyalóképességére igen szükség volt ilyen vészterhes időkben. Mindamellett mélyen vallásos, kegyes ember volt, ennek köszönhetően igazán gazdag mecénási tevékenységet fejtett ki akkor, mikor emberi számítások szerint erre a legkevesebb lehetőség mutatkozott.

Első intézkedése a *fatális év*hez kötődik: 1657-ben ő szerelte le a lázadó, fegyverre kapott és elszökött diákságot. Komáromi Csipkés Györgyöt bízta meg az új törvények megszerkesztésével, melyeket a tanár a heidelbergi szabályzaton alapuló sárospataki 1621-es iskolai törvények nyomán el is készített. 1704-ig nem is kellett módosítani. Ekkor hasonló politikai térben tette meg a megfelelő lépéseket ifjú Komáromi Csipkés György főbíró idején a legifjabb Dobozi István (ún. *Dobozi-lex*), és állította fel ezenkívül a Kollégium negyedik tanszékét (később Maróthi és Hatvani is itt tanított). Az iskola életfeltételeinek megteremtése legalább annyira Apafi fejedelem és Teleki Mihály, mint Dobozi főbíró nevéhez fűződik.

A fejedelmi alapítványok mellett a város vállalt jelentős részt az Oskola támogatásában. Vonatkozott ez a tanárok, a szeniorok, köztanítók fizetésére, a diákság étkezésének megszervezésére és sok más apró dologi tényezőre.⁵² Vitás kérdésekben (pl. 1656-os diáklázadás) a tanács feljebbvalóként intézkedett, és fordított esetben a Kollégium sietett a város segítségére (pl. a városi tüzesetek olyan félelmet okoztak 1640-ben és 1656-ban, hogy a templom helyett az utcán tartották az istentiszteletet a körzetenként kirendelt diákok).⁵³

A neves debreceni főbíró nemcsak a szűkséget szenvedő tanintézményt támogatta. A papválasztás, papmarasztás jogai ugyan nem őt illették, de a személyi feltételek megteremtéséből rá is hárult feladat. Az állandó kapcsolattartás egyik helye a tanács volt, melynek az iskola rektora és a város lelkipásztorai is tagjai voltak. A vezetők között bizonyos idő elteltével megképződtek az informális kapcsolatrendszer hálói is: elég csak a Dobozi- és a Komáromi Csipkés-család közti házassági kötelékre vagy a Köleséri-famíliával való baráti, testvéri kapcsolatra gondolni. A főbíró patronálta az elárvult Diószegi Kis Istvánt a debreceni kántori állás megszerzésében, és az öreg diák külföldi egyetemre juttatásában.⁵⁴ A formális

1033.; KÖLESÉRI 1666a-b.; 1677a-b.; RMK I. 1277.; CSÚZI 1680.; 1682.; RMK I. 1435.; HUSZTI 1698.; EMBER 1700.

⁵² RÁCZ I. 1997b, 90.

⁵³ BARTHA 1666/1984, 16., 19.

⁵⁴ TÓTH F. 1812.

szervezeti szintek nem váltak el élesen egymástól: Nagy Martonfalvi Györgynek elszegényedett fia 1714-ben segítségért fordult a debreceni tanácshoz, betevő falat híján. A város nem utasította el: 25 magyar forintot és 5 köből búzát rendelt ki számára.⁵⁵

A lelkipásztorok támogatása több szintéren is érvényesült Dobozi politikájában. Esett már szó a Martonfalvi-tanítványok összegyűjtéséről (váradi és kassai iskola), akiket részint tanárnak, részint lelkésznek hívtak meg Debrecenbe. A hasonló kegyességi attitűd meghatározó jellegét bizonyítja, hogy Martonfalvi egyik neves tanítványát, majd vejét, Debreceni Ember Pált a város többször hívta meg papjának. Sokadik sikertelen kísérlet után 1704-ben a legifjabb Dobozi István külön neki állította fel a negyedik lelkészi állást, az Ispotályban. Bár a nyomorúságos körülmények, az állandó létbizonytalanság hatására egyháztörténészünk egy éven belül megvált a hivatalától, az eset jól példázza, milyen nagy szerepet tulajdonítottak a korban a hasonló mentalitásnak.

Az idős Dobozi 'ércnél maradandóbb' életművének jelentős fejezete a könyvkiadás támogatása. Nem is beszélve a korabeli debreceni származású kegyességi könyvekről és tankönyvekről, Komáromi Csipkéstől Martonfalvin át idős Köleséri műveiig, melyekből több előszó tanúsítja a főbíró ösztönző szavát. Biztatásának köszönhetően fogott neki Debrecen történetének megírásához Bartha Boldizsár, felhasználva munkájához a tanács – azóta elpusztult – jegyzőkönyveit. Debrecenben jelentette meg Szőnyi Nagy István a korban egyedülálló Gusztáv Adolf-mítizációt tartalmazó *Kegyes vitéz* című munkáját, és a gályarabságot megjárt Csúzi Cseh Jakab a *Lelki bölcsességre tanító Oskoláját*.⁵⁶ A főbíró fia, legifjabb Dobozi István folytatta apja munkáját, Debreceni Ember Pált bízta egyháztörténetének megírására: nem rajta múlt, hogy csak jóval megkésve és külföldön jelent meg a *Historia ecclesiae reformatae*.

I/B. 2) A püspök: Nógrádi Mátyás. A Dobozi-korszakhoz hasonló módon meghatározó volt Debrecen és az egész régió életében Nógrádi Mátyás püspöksége (1665-81). Elveszett homiletikájának kérdésével, egyéb ránk maradt latin és magyar nyelvű munkáival már foglalkozott a szakirodalom.⁵⁷ Érdekes, hogy jóval 30 felett írt egy homiletikai szakkönyvet, három egezetikai munkát latinul és egy magyar kegyességi művet, majd több, mint 20 év hallgatás után adott közre egy kötetnyi angolból fordított zsoltárprédikációt. Az *Idvösség kapuja* című művének beköszöntő versei közt található verses önéletrajza (*Author loquitur*

⁵⁵ ZOLTAI 1905, 609.

⁵⁶ SZŐNYI N. i. m.; HELTAI i. m. 158.; HARGITTAY i. m. 450.; CSÚZI 1680.

⁵⁷ BARTÓK i. m. 211-219.

címen) is inkább szociális énjét, a közösségért végzett tevékenységét hangsúlyozta.⁵⁸ A „Töröknek, Tatárnac köntösét megfogtam (...) Evangeliumnac szabad folyásáért” a *tractus*ban lévő lelkészek és árvagyülekezeteik ügyében végzett követjársait jelenítik meg (5-6. vsz.), illetve azt a munkáját, hogyan szerzett lelkészt a Kollégiumból az elhagyott településekre (9. vsz.). A bujdosók és elüldözött lelkipásztorok mentése, elhelyezése embert próbáló feladat volt.

Máshol (7. vsz.) Nógrádi utalt arra a nélkülözésre, ami földi viszonyok közt megfizethetetlen, jóllehet, mint esperesnek lett volna lehetősége másik szolgálati helyet választania. A jó ügy melletti elkötelezettség és ugyanakkor a személyes büszkeség is lehet oka a fenti elszólásnak. Természetesen az örök dicsőség kárpótol minden földi nyomorúságért, másrészt a közösség, a város hírneve: „*Debrecennec hire megmarad örökké*” (9. vsz.). A klasszikusnak mondható (biblikus és humanista eredetű) lezárás azért érdemel több kifejtést, mert a klerikusoktól szokatlan ezeknek a céloknak az érvrendszerbe építése. A kivívott és megérdemeltnek vélt dicsőségvárás, a tisztelet megadása már a kortársaknak is szemet szúrt. A Nógrádi halálát követő debreceni *partiális* zsinaton ugyanis a lelkészek éppen a néhai püspök túlbujázó centralizáló tevékenysége ellen emelték fel szavukat.⁵⁹

A nagybajomi lelkész, majd debreceni esperes, végül püspök fáradozásairól érdemesebb inkább a puritanizmusára irányítani a figyelmünket.⁶⁰ Nógrádi Mátyás kiváló honi és külföldi puritán nevelőknél tanult, hazajöve hatalmi helyzetben sarkos módon képviselte értékrendszerét, elannyira, hogy a puritán presbiteri elvet is elvetette. Az 1665-ben nagy nehezen megválasztott *generalis inspector/superintendens* Nógrádi haláláig megtartotta esperesi tisztét (kenyérkérdés volt), sőt magát több helyütt *episcopus reformatus*-nak nevezte. Az 1680-as törvények pedig még arról is intézkedtek, hogy „senki magától semmi ritusban ne innováljon”, mindent ki ne nyomtathasson.⁶¹ Nógrádi működése alatt honosodott meg a tiszántúli egyházkerületben a könyvek kötelező cenzúrázása, ami jóllehet Geleji Katona idejében került hangsúlyozottan napirendre, de a puritán debreceni szuperintendens is szükségesnek ítélte szakszerűen betartani. Elannyira, hogy még a legnevesebb szerzők, Komáromi Csipkés, idős Köleséri és Martonfalvi művei is az ő szignójával jelentek meg.

⁵⁸ NÓGRÁDI i. m.; RMKT XVII/10, 76-77.

⁵⁹ ZOVÁNYI i. m. 41. – Pl. egyházmegyénként éves adót szedett be, melynek felhasználását közcélokra különítette el (tanítóállítás, diplomáciai kapcsolatok, Bibliavásárlás, könyvkiadás, stb.), és ezt a kerületi közgyűlés iratai közt feltüntette (az 1665-88 közti taxák listáját nem Komáromi Csipkés György, a *generalis notarius* keze jegyezte le, hanem egy későbbi jegyző, ld. TtREL I. 1. a) 2. k. 114-116.)

⁶⁰ MAKKAI 1984, 550-56.

⁶¹ TÓTH S. i. m. 53.

A Debrecen hírét-nevét emelő tettei azonban párhuzamba állítják kortársai politikusi életútjával és mentalitásával. Apafi fejedelemtől kijárta a *cameraticum beneficium*ot a Kollégiumnak, és a *coetus*nak való adakozásra kötelezte az egyházmegye gyülekezeteit (1681-es közzsinat). Az ő idejében szaporodtak meg a debreceni polgárok által a Kollégiumnak tett alapítványok.⁶² Számítalan olyan zsinati rendelkezés látott napvilágot, amely az erkölcsi normákat kívánta szabályozni. Bár a szatmárnémeti zsinat (1646) még a klasszikus ortodox igehirdetés és gyülekezeti élet mellette tette le voksát, a debreceni századvégi puritán irodalom élesen elhatárolta magát a „szines kereszténységtől, babonáskodástól”, és az életnormák felállítását közösségi szintről individuális szintre emelte. Martonfalvi *Keresztyéni inneplés* és Kabai Bodor Gellért *Traditionum humanarum flagellatio* című munkái és az 1680/81-es négy zsinat szigorú törvényei (részegekedés, fajtalan tánc, káromkodás ellen) mind egy sorba illeszthetők be.⁶³

I/B. 3) Az esperes: Debreceni Kalocsa János. Hasonlóan keveset foglalkozott eddig a szakirodalom a kor másik nagy mecénásával, Debreceni Kalocsa Jánossal. Az egykori debreceni esperes életútja is tanulságos: 8 évet töltött peregrinációban (1650-8), Szilágyi Tönkö Márton perét ő vezette le Diószegi Kis Istvánnal együtt, és ő törölte el a vádakat. Saját munkái közül több szempontból is értékes az *Énekek Énekére* írt egzegézisének olaszból fordított és magyarázatokkal ellátott kiadása (Debrecen, 1693).⁶⁴ Az ószövetségi könyv jellegzetes metaforikus értelmezési lehetőségeket rejt magában, és minden kornak megvan a maga *Énekek Éneke*-olvasata, Szent Bernáttól Coccejuson át Ravasz Lászlóig. A 17. századból ismerünk prédikációsorozatot, mely a debreceni Nagytemplomban hangzott el és ezt a textust vette fel. 1681 pünkösdjén a város három lelkipásztora (Felvinczi Sándor, Kabai Bodor Gellért és idős Köleséri Sámuel) prédikálta végig a könyvet kegyes coccejánus egzegetikai eljárással, a korabeli kollégiumi diák, Debreceni Ember Pál naplójának bizonyossága szerint.⁶⁵ Debreceni Kalocsa ebben az évben „nagy nyavalyájában beszorult” Debrecenbe, tehát éppen hallhatta is a beszédeket, mégis munkájának alapjául a genfi református teológus Giovanni Diodati (Deodatus) művét vette.⁶⁶ A kötet előszavának a

⁶² A debreceni kollégium rektoriáiról való gondoskodásra, a kollégium számára való adománygyűjtésről (vö. uo. 53-71.). A templom és az iskola (tanárok) javára tett testamentumról ld. RÁCZ I. 1983, 20. Halotti beszédekben és prédikációs előszókban is találkozunk a személyes támogatásra való utalással. Két példa: idős Köleséri Sámuel Szabó Pál (RMK I. 1279., 1281., 1283.), ifj. Rápóti Pap Mihályt (RMK I. 1451.) Jenei Mihály debreceni polgár segítette.

⁶³ MARTONFALVI 1663/1700.; KABAI 1677.; NAGY G. 1985.

⁶⁴ RMK I. 1435.

⁶⁵ EMBER 1679-1681, 72-112., 131-154.

⁶⁶ PEtL 138.

nyelvtanulásra és a fordítás kérdéseire vonatkozó értékes megjegyzéseire már felfigyelt a szakirodalom.⁶⁷

A századvégi lelkipásztor életművének becsét az általa kiadott kegyességi könyvek jelentik. Hét saját zsolnárpédikációját kollektá kötetben, Pápai Páriz Imre *Keskeny útjának* második editiójával együtt adta ki: utóbbi mű tiznél több kiadást ért meg a 19. század végéig, népkönyvként korszakunkig igen kedvelt olvasmány volt.⁶⁸ Ebben a formában még a szerkesztő életében kétszer napvilágot látott a kötet (Sárospatak, 1662; Lőcse, 1689). Élete vége felé, 1702-ben Szikszai P. Sámuel imádságoskönyvének, a *Menyország útjának* kiadását is támogatta. 1668-ban Szebenben jelentetett meg Debreceni Kalocsa a református apokaliptika szempontjából kulcsfontosságú könyvet: Szathmári Ötvös István *Titkok jelenése* című művét Melius *Apokalipszis-magyarázatának* centenáriuma adta közre. Könyveit mindvégig helyi polgárok kérésére és támogatásával nyomtatta ki, bár az utóbbi esetben nem volt képes azonnal a háttérrel biztosítani: a könyv már tíz évvel korábban készen állt a nyomtatásra.

Nem lehet véletlen, hogy a 17. század protestáns kultúrájának egyik legmeghatározóbb könyvét, Bayly *Praxis pietatis*át (Kolozsvár, 1677) szintén kiadta az egykori debreceni esperes. A Medgyesi Pál által magyarra fordított *Praxis*nak ez volt a hatodik editiója.⁶⁹ Sajószentpéteri István, aki ebben az időben járt a Kollégiumba, és későbbi könyveinek kiadását szintén a debreceni esperes támogatta (1697-99), mégis a megelőző, váradi kiadást használta, s ezt jelölte: valószínűleg családi örökségként ráhagyományozódott kötetéről van szó.⁷⁰ A megjobbított kiadásra nagy igény mutatkozhatott, hiszen Bayly művének fordítását a következő évben újra megjelentették (Lőcse, 1678). Az életmű hasznosságát ékesen jelzik az elmondottak: nemcsak új művek, kegyességi teológia könyvek nyomdába bocsátását, hanem „régiklasszikusok” újbóli, emendált megjelentetését segítette elő Debreceni Kalocsa János.

Kiemelkedő jelentősége van a kor protestáns kultúrájában a mecénatúrát felvállaló egyházi vezetőknek. A város lelki vezetői révén képes volt a 17. század legmostohább körülményei között is létrehozni a város történetében egyedülálló szellemi teljesítményeket. A szellemi-lelki Magisterek a zavaros idők ellenére – vagy inkább amiatt – hozták létre a debreceni kultúra korábbiakhoz képest legrendszeresebb műveltségét, amelynek háttérében az a szellemi-lelki függetlenség állt, amely még a legzordabb külső körülmények esetén sem ismert maga számára más hatalmat, mint a tiszta Igét, a teljes szentírást.

⁶⁷ BARTÓK i. m. 286., 294.

⁶⁸ SZIGETI 1973, 332-341.

⁶⁹ BODONHELYI 1942, 61.

⁷⁰ SZENTPÉTERI 1712-13, 77v.

I/C) A MARTONFALVI-TANÍTVÁNYOK

A történeti körülmények és a vezetők körültekintő döntései következtében válhatott Debrecen az ország iskolájává. Az érték megőrzésének egyszeri pillanatával tudtak élni a lelki és politikai vezetők: a város biztosította a lelkipásztoroknak a fizetést, a lakást és javadalmazást, megszervezte a diákékeztetést, a *publicus praeceptorok* fizetését. A váradi iskola csatlakozása után ugrásszerűen megnőtt a diákság létszáma, és a hely- és ellátáshiányban szűkölködő Kollégium létszükségleteit teremtette meg a professzor szorgos munkája. Apafi fejedelem ragaszkodott váradi tanárához, „ama hires Gamálielehez”: a Martonfalvi Tóth György vezette debreceni iskolát és tanárait ezért is támogatta. A fejedelem kőso-alapítványi javadalmából jött létre és állt fenn Martonfalvi professzor harmadik tanári tanszéke.⁷¹ A fejedelem újabb 2000 darabos kőso-alapítványának köszönhetően építették ki a Kollégiumot mai kvadrát formájára (1668), és a fejedelem által létrehozott *bursa sacra* hasonló nagyságú jövedelmeiből (1666) támogatták a peregrináló diákok külföldi tanulmányait a *persecutio decennalis* legnehezebb éveiben.⁷² A támogatást a neves debreceni tanár maga járta ki a fejedelemnél, és ritka módon „megnemesítette” őt Apafi – polgári előjoggal látta el, ami a foglalkozása miatti adómentességet és nemesi címet jelentett –, a város pedig egyedülálló módon *perpetuus professor*-ának választotta (1664).⁷³

I/C. 1) „Ama Tudós Gamáliele”. Martonfalvi Tóth Györgyről már több, kisebb tanulmány látott napvilágot, de a jelentőségéhez illő monográfia még nem készült róla.⁷⁴ Jelen tanulmány is csak azt vállalja, hogy elhelyezze az iskolateremtő tanárt a kor művelődéstörténetében. Ezúton nem is a gazdasági háttérrel szükséges szólni, hanem az iskolateremtő tanár személyiségéről, akinek köszönhetően a diákok a debreceni Kollégiumban maradtak, és peregrinációjuk idején kivétel nélkül neki ajánlották első helyen disputációjukat. Közkeveltségét mutatja, hogy két jegyzetét, a *Tanító és Cáfoló Theológiát* (1679) és a *Szent Historiát* (1681) a diákság saját pénzén (*coetus*) adta ki. Utóbbi posztumusz művét – mely

⁷¹ Az addigi második tanszéket I. Rákóczi György alapította (1636), ezt a harmadikat Apafi tette lehetővé (1660), míg végül a negyedik a város költségén született meg (1704).

⁷² GÉRESI i. m. 23-25.; BEKE 1896, 50.

⁷³ ZOLTAI 1903, 135-137.

⁷⁴ BARTÓK 1998, 219-234.; BARÁTH 2000, 5-7. – Hosszú idő után ez a két munka ad rövid összefoglalást egy-egy szempont alapján, irodalomtörténeti-retorikai illetve teológiai-egyház-történeti oldalról. Az előbbi rendszeralkotó igénytel közölt elemzést Martonfalvi egyik művéről, közvetve retorikai munkásságáról, jöllehet ez az elemzés sem merítette még ki a téma gazdagságát (IMRE 2001, 138.). Az utóbbinak azonban több esetben komoly hiányosságai vannak (tárgyi tévedések, nem megfelelő súlyozás, nyelvji pontatlanságok). Legfontosabb szemléleti hibája Baráth kiadásának az, hogy az egyes szerzők köszöntő verseit részletesen számbavette, az irodalmi munkákról ezzel szemben csak számadatokat közölt.

Severus Sulpitius *Sacra Historiájának* kibővítése –, magyarul is előadta a diákságnak. A magyar nyelvű oktatás a Kollégiumban még jó száz évig unikumnak számított, még az egymás közti társalgás nyelve is obligát módon a latin volt. Annak ellenére, hogy a homiletikát magyarul is oktatta, alig maradt fenn tőle magyar nyelvű munka: csupán a *Medulla* első részének részletes egzegézise, *Veni mecum* (Debrecen, 1662) címen a sárospataki könyvtár kéziratárában, illetve egy prédikációjának második kiadása Debreceni Ember Pál *Szent Siklusának* mellékleteként ismert ma is.⁷⁵

A Szilágyi Tönkö Márton által megjelentetett *Szent Historia* című művének előszava plauzibilis képet ad róla. Már a címben „Nagy” Martonfalvi Györgynek nevezte volt tanárát és kollégáját; halotti búcsúztatását fautorának, Teleki Mihálynak a kérésére készítette el. A fejedelem mindenese „assistentiájával bújdosott ki az Akadémiákba”, ő támogatta később is *patrocíniumával*, alapítványokkal a Kollégiumot. Az Apafi fejedelem mögött álló „szürke eminenciás” intézte a kuruc kor politikai lépéseinek sorát is, ő adott szállást a bujdosóknak, segítségével nyomtattak ki Kolozsvárt megannyi lelki vigaszt nyújtó könyvet: politikai és művelődésszervező, mecénási tevékenységének lenyomatát őrzi számtalan emlék a korban.⁷⁶ Szilágyi Tönkö, az erdélyi diák, Teleki Mihályt a már számára lefoglalt, állandósult bibliai párral, Abdiással azonosította.⁷⁷

Martonfalvi életrajzából az ajánlás elkészítője hangsúlyozottan két szempontot részesített előnyben: a tanári életművét és a hiteles keresztyén életet. Sem a franekeri teológiai doktorátust, sem a hazai, presbitériumról szóló disputációkat nem emelte ki, elsőként azt méltatta, hogy Ramus *Logicáját* és Amesius *Medulláját* minden művében népszerűsítette, Váradon és Debrecenben egyaránt. Martonfalvi Tóth György a logika, retorika, bibliKateológia és a görög professzora volt, de munkásságából más korabeli szerzők is a fent említett utóbbi művet tartották hangsúlyosnak. Amesius *Medulláját* magyarázó előadásainak kéziratot másolataiból több helyütt őriznek könyvtáraink példányokat⁷⁸ A tiszta beszéd és a helyes gondolkodás Istenről a keresztyéni életre nevel – tartotta a puritán közgondolkodás Perkins, majd Amesius óta.⁷⁹ Az igaz hit és a keresztyén élet a vallásos ember életvezetésének két sarokköve.

⁷⁵ EMBER 1700.

⁷⁶ TRÓCSÁNYI 1972.

⁷⁷ SZATMÁRNÉMETHI 1675, (b)2r.

⁷⁸ A prédikációk tekintetében eddig statisztikailag fel nem mért hatástörténetről van szó. Csak a debreceni kollégiumi könyvtár kéziratárában két másolatot lehet találni (TtREK, R 168.; R 3803.). Az Amesius-magyarázatokat azonban számtalan prédikátor idézte: érdemes volna az Amesius-recepciót, melyet Koltay Klára elkezdett összegyűjteni (KOLTAY 1989.), erre a területre is kibővíteni.

⁷⁹ KOLTAY 1989.

Életében, halálában kegyes, istenfélő ember példaképe volt Martonfalvi Tóth György: „vala egy emlékezetes és ritka példájú hattyúja Debrecen városának-is, s’ abban a Collegiumnak, sőt az egész Magyar Sionnak”.⁸⁰ A zsidó-magyar sorspárhuzam képei, a *magyar Sion/magyar Izrael* analógiái egyetemes történeti kontextusba emelik a kollégiumi professzor szerepét. A parentáló retorikai pozíció megteremtette azt az allegorikus képsort, amelynek révén a tanári szerepkör leírható: az ókor óta használt hattyú-allegória keresztény közegben Krisztus-metáforaként működik, s ennek a *sacrosanctus* szimbolizáló kilenc elemét a posztumusz mű ilyen jellege is indukálta.⁸¹ A hattyú-kép párhuzamai közé tartoznak a *genius loci* szerepének kijelölő meghatározásai. A „tengerek között lakik” kifejezés vonatkozása igen érdekes, minthogy a folyók szabta környezetre az egész életutat felfűzte Szilágyi Tönkö: a Köröstől (Várad), a Vágon, Oderán át (Németalföld) az Albisig (Elba), sőt a Tóczóig. A „kies helyen lakik” szerkezet pedig már csak a *magyar Izrael* analógiája.

A lelkeségére utaló jegyeket (szelíd, békés, szép, okosan él, azaz békességes tűrésű) megerősítik a korabeli források is: a diákmozgalmak az ő tanársága idején elültek, vitatkozásra nem volt rávehető, kiengesztelte az ellentétes nézetten lévőket is.⁸² Mondásait, aforizmáit tanítványai személyes életeszményként vitték magukkal a Kollégiumból.⁸³ A halála előtt tett biblikus kijelentése is – melyet Szilágyi Tönkö Márton őrzött meg a *Szent Historiában* – a személyiségnek ezt az oldalát villantja fel: „Si Divinae Majestati placeret, mihi et vivere et mori paratum esset”.⁸⁴ Az ajánlólevél stílusa, szerkezete, megcélzott praxisa alapján rokonságba állítható a Czeglédi Istvánról, id. Köleséri Sámuel készítette *Sion vára* kötet ajánlólevelével. A magyar előbeszéd *preliminariák*, nem a latin *vita* műfajához tartoznak – mint a Skaricza Máté-féle Szegedi Kis István vagy a Béza-féle Kálvin-életrajz, bár ez utóbbiak hatása is nyomon követhető rajtuk –, és sajnálatra méltó módon az előkészületben lévő latin nyelvű életrajz csak terv maradt.

Szellemiségét érzékeltetik az olyan kifejezések, mint békés, ereje a szárnyaiban van, vagyis a mentális képességeiben, ami az ég felé emeli. Az előbbi jelző ellenpárjának a leírás a sast jelöli meg az „Orthodoxia ellenségiként”, kimondatlanul is a Habsburg címerállatra utalva: az ortodoxia itt az igazhitű keresztyén ember kifejezője. Érdeemes összehasonlítani ezt a fogalmat a könyv elé írt versek ortodoxia-meghatározásaival. Míg Köleséri Sámuel a puritán példák közt helyezte el: „Sok szép tudós elmét szült ez a Saeculum (...) Ilyenek valának:

⁸⁰ MARTONFALVI 1681, 3v.

⁸¹ LUKÁCSY 1994, 117.; HOPPÁL-JANKOVICS 1990, 196.

⁸² ZSIGMOND 1937, 70.

⁸³ EMBER 1679-81, 53.

⁸⁴ MARTONFALVI i. m. 3v.

Medgyesi, Tólnai, (...) Apáczai, (...) Nagy Martonfalvi”, Szenczi A. Pál *Emlékezetnek oszlopa* című verse értékelve az Amesius gondolatainak terjesztését, pontosan az ellenkező oldalról közelítette meg: „Nagy Amesiusnak igaz professora, Orthodoxyának hatalmas Tutora”. A *Tanító és Cáfoló Teológia* elé írt köszöntőversek is hasonló képet mutatnak. Kabai Bodor Gellért a munkát Szegedi Kis István *Locija* és Geleji Katona *Praeconiuma* párjaként ortodox hagyományba illeszti be, „Három csillaga a Magyar Nemzetnek” névvel illetve azokat, miközben a „*Kegyess Olvasó*”-hoz szóló rész éppen Apáczai *Encyclopaediájára* hivatkozik. Szilágyi Tönkö pedig a hasznosság szempontjából („Magyar köntösben öltözteté Amesius”) ítélte meg professzora szerepét.

A sematikus kép (puritán puritánt látott benne, ortodox ortodox gondolkozásút) túl egyszerű feloldása volna a Pál apostoli tanítói attitűdről tett vallomásnak („zsidónak zsidó lettem”, stb. 1Kor 9, 20.). A versek egyik része a tudós újító elmék sorában becsülte nagyra a tanár életművét, mások pedig a hit és az alkalmazás kérdésében. A kettő két oldala ugyanazon személyiségnek, illetve minthogy Köleséri is másutt ortodoxként definiálta saját pozícióját, egyértelműnek látszik, hogy a szó az igazhitűség jelzője, tehát az *igaz Ecclesiához* tartozó, az üdvözítő vallást igaz hívő módjára valló keresztyén. Ez pedig nem feltétlenül esik egybe a 19. századi egyháztörténet eszmetörténeti megközelítésű ortodoxia-értelmezésével. Veresegyházi Tamás – a későbbi debreceni püspök, volt Martonfalvi-diák – disputációjában a két fenti értékelés összekapcsolódott: „a magyarországi hittudósok között ő a sas, a kegyesség szigorú gyakorlója, tanításával és életével egyaránt teológus”.⁸⁵

I/C. 2) A „Tanítványi Catalogusok”. Van még egy fogalom az allegóriák sorában, ami külön figyelmet érdemel: a hattyú tenyésztő képességének említése a professor metaforikus termékenységére, több ezer lelki és szellemi gyermekére utalt: ahogy azt Szilágyi Tönkö megfogalmazta, nem volt „*sibisoli*” ember. Az ajánlólevél második része az ékes bizonyíték erre: a kollégiumi diákság mecenatúrájához nagyon fontos adalékokat tartalmazó katalógusai.⁸⁶ Valóságos tudós-nemzedéket nevelt ki a debreceni tanár: a kora újkori magyar oktatás történetében kiemelkedően magas ebben a korszakban a disszertációt megvédett, doktori fokozatot szerzett diákok száma, több nagy püspök, és egy tucat esperes került ki a fenti diáknévsorból.⁸⁷ Ez a 80 főt számláló névsor csupán azok nevét rögzítette a 20 év alatt a

⁸⁵ ZSIGMOND i. m. 71.

⁸⁶ BARÁTH i. m. 49-51.

⁸⁷ Disszertációt írt szerzők: Diószegi Kiss István, Karcagújszállási Márton, ifj. Köleséri Sámuel, Szentpéteri István. Püspöki tisztet töltöttek be, egy kivétellel (Hodosi Sámuel – Veszprémi Egyházmegyében) valamennyien

Kollégiumban végzett több mint 800 főből, akikhez Martonfalvi „a tanítói relációját szorosan szentül megtartotta”. Így például itt nem szerepel az orvosi doktorátust szerzett Debreceni Király István (Halle, 1667), és a névsor más esetben is hasonlóan bővíthető a kollégiumi adattárak alapján. A személyesen támogatottak közül kb. 40 főt ismer az irodalomtörténet-írás, és a felétől maradtak fenn munkák, ugyanakkor már 1681-ben többen (16%) fiatalon elhaltak.

Az eszmetörténeti kategóriák hagyományos értelmezése szerint nagyon változatos képet kapunk. Ortodox (Diószegi Kiss István, Kabai Bodor Gellért, Felvinczi Sándor, Gyulai Mihály, Debreceni Fóris István, Szentpéteri István), puritán (Szilágyi Tönkö Márton, Drégelypalánki János), coccejánus (Hunyadi Pál, Almási Mihály, Nagyar József, Debreceni Ember Pál) és karteziánus (Apáti Madár Miklós) irányba tartozó diákok egyaránt találunk. A tanítási/nevelési igényesség és hiteles tanári mintakép megengedi a sokszínűséget: a jól elsajátított tananyag az igaz, ortodox hit alapja és a hangsúlyozott keresztyén életvezetés eredményeképp a kiváló tanulók a szabad alkotás, gondolkodás lehetőségét nyerték jutalmul. A hiteles keresztyéni magatartást évente felülvizsgálták a professzorok és eltávolították azt, aki ennek nem felelt meg; a legjobb diákok pedig külföldön tanulhattak, a külföldről hazahozott tudásról és a hagyományokhoz való hűségről nyilatkozatot kellett tenniük.⁸⁸

Már a 17. század elejétől a *rectoriákat* a végzős diák tehetségéhez, erkölcsi magatartásához, mentalitásához és a fogadó közösség lelki igényeihez mérten osztották ki.⁸⁹ A rektorok (Diószegi Kiss István, Újlaskói Lőrinc, Szilágyi Tönkö Márton, Kocsi Csergő János) kiválasztásához hasonló körülménnyel jelölték ki a kollégiumi *publicus praeceptorokat* és *seniorokat*.⁹⁰ A *seniorok* szerepe az általános erkölcsi, magatartásbeli és tudásbeli képességeknek való megfelelés mellett azért is fontos, mert 1658 óta, külön kinevezés nélkül ők látták el a könyvtárosi tiszteket is.⁹¹ A lelkipásztori helyekről az esperes, a Kollégium rektora és a zsinat intézkedett. A katalógus tanítványi köréből többen lettek

a Tiszántúli Egyházkerületben: Diószegi Kiss István, Szilágyi Tönkö Márton, Kocsi Csergő János, Veresegyházi Tamás, ifj. Rápóti Pap Mihály, Hodosi Sámuel (ZOVÁNYI i. m. 180-186.).

⁸⁸ RÁCZ I. 1997a, 334.

⁸⁹ BÉKEFI 1899, 22.

⁹⁰ A Martonfalvi-listán (BARÁTH i. m.) 18-18 név szerepel, akik valamikor viselték bármelyik tisztséget. A névsor nem teljes, olyan jeles személyek maradtak ki, mint Debreceni Ember Pál, Rápóti Pap Mihály vagy Apáti Madár Miklós. Láthatóan a köztanítók nevét rögzítő lista csak 1660-1675 közti része volt Szilágyi Tönkö kezénél, a maradék mintegy 30 fő ezért nem szerepel nála.

⁹¹ GÉRESI 1895b, 339-341.; FEKETE 2000-2001, 211.

debreceni lelkészek, ami azt jelzi, tudásuk és lelkeségük is akceptálható volt a debreceni gyülekezet számára.⁹²

A Martonfalvi-diákok hűséggel álltak helyt a nemzeti és vallási küzdelmek idején is. Többeket beidéztek a pozsonyi vésztörvényszék elé és gályarabságot szenvedtek (Kocsi Csergő Bálint, Köpeczi Balázs, Tatai Sámuel, Körmendi György). Kocsi Csergő Bálint később megírta szenvedéstörténetüket és hitvallásukat, a *Kösziklán épült ház ostromát*, mely elsőként Debreceni Ember Pálnak, Martonfalvi György vejének a *Historia ecclesiae reformatae* című egyháztörténetében jelent meg.⁹³ A gályarab prédikátor testvére, Kocsi Csergő János debreceni tanársága idején hitvitázó iratot adott ki (*Malleus XV. dilemmatum*. Debrecen, 1704.), és ekkortájt nézte át a megjelenés alatt álló említett egyháztörténetet Ember Pál kérésére. Másokat a radnóti zsinat (1673) előtt kényszerítettek tanaik visszavonására (Hunyadi András, Almási Mihály, Bölskei Mihály), megint mások tevékeny részt vállaltak a kuruc-kor politikai eseményeiben (Tolnai Szabó Mihály, Nagyari József). A tanultakhoz és megtapasztaltakhoz, szellemi és lelki történésekhez a végsőkig ragaszkodó lelkiület tetten érhető valamennyiük életútjában.

A családi kapcsolatok hálózata is figyelemre méltó képet mutat. Martonfalvi György lányait egykori tanítványai vették el (Debreceni Ember Pál és Bélteki János), ide járt a kassai prédikátor, Czeglédi István rokonsága (fia, Czeglédi Pál és nevelt fiának, id. Köleséri Sámuelnek a fia és veje, Hodosi Sámuel). Az elődök közül diákja volt Debrecen első püspökének, Melius Juhász Péternek az unokája (Apáti Madár Miklós), az elkövetkezendők közül Szőnyi Benjámin (Vecsei M. István) és a festő, Mányoki Ádám nagyapja (Mányoki János). A Kollégiumhoz kötődő kapcsolathálónak másik jele, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején feldúlt kollégiumi könyvtár számára a régi diákok, peregrinusok közül is többen adományozták könyveiket.⁹⁴ Az előkelő névsor a tudományos és lelki tradíciók folyamatosságának ékes mintapéldája.

Különleges időszak volt ez a debreceni és a nemzeti iskolakultúra történetében is. A város iskolája ekkor vált az ország iskolájává, részint a megnövekedett diáklétszám miatt (1660 előtt 20-25/év > 1660 után 100 fő/év), másrészt a felekezeti küzdelmek politikai támogatottsága folytán több neves Kollégium helyzete lehetetlenült el (1660. Várad, 1666. Pápa, 1672-82. Sárospatak). A debreceni nyomdatörténet (1561-1705) is ekkor élte

⁹² 1- Rápóti Pap Mihály (1691-1726); 2 - Pathai K. István (1695-1711), Veresegyházi Tamás (1711-26); 3 - Felvinczi Sándor (1678-86), Veresegyházi Tamás (1686-1709), Czeglédi Pál (1710-12); 4 - Kabai Bodor Gellért (1674-81); 5 - Debreceni Ember Pál (1704-1705), Apáti Madár Miklós (1721-24).

⁹³ LAMPE-EMBER 1728, 746-919.

virágkorát, még ha a Rosnyai János vezetése alatti nyomtatványok (1677-82) kivitelezése nem is érte le a kellő színvonalat. Ugyanakkor a cívisváros tudományosságának nagy eredménye, hogy ebben a korban a kiadott könyveknek a 75 %-a magyar nyelvű (1681-90, 43 magyar–15 latin). Az 1660-1705 között fennmaradt 226 közül 72 darab debreceni kiadású könyv (30%), tudomásunk van további 34 debreceni *editió*ról. A századvég egyházi jellegű kiadványainak mintegy a felét a debreceni nyomda adta ki.⁹⁵

I/C. 3) Az „illustre Collegium” kegyessége. A vizsgált korszak könyvei közé bevontam minden, a korszakba tartozó művet, a legszélesebb műfaji határokat megvonva (a professzorok retorikai-homiletikai és történeti munkáin kívül a teológiai munkákat és népkönyveket, disputációkat és halotti köteteket), és nemcsak a Debrecenben nyomtatott műveket (id. Köleséri Sámuel, Szőnyi Nagy István, Tolnai Szabó Mihály esetében): egyedüli kritériumként megjelölve a debreceniséget, minthogy a Martonfalvi-tanítványi kört kísértem figyelemmel. Amennyiben a prédikátorok gyakorlati közösségformáló tevékenységét kíséreljük meg végigkísérni, az mind egyház-, iskola- és várostörténeti, mind teológiai, irodalmi és néprajzi feldolgozást igényel.

Az ún. ortodox diákok vagy rögtön a professzoruk halálát követő években publikálták műveiket, vagy a '90-es években. Az előbbi korszakban megjelentetett műveket tematikailag az 1680/81-es törvények szelleme és az ostorozó, feddő hangnem határozták meg, műfajilag a prédikáció és a halotti beszédek kategóriájában, illetve az egzegézis és a dogmatikai eligazítás narrációjával.⁹⁶ Mentalitástörténetileg megtalálják helyüket a korabeli Debrecen világában, hiszen a *persecutio decennalis* és az állandó katonai zaklatások, a lelki és a fizikai prés egyaránt az értékörzésre helyezte a hangsúlyt, a helyes tan és igaz élet eszményére, még ha kategorikus módon is.

Az erkölcsök megregulázását és a tanszentség követelményét még a lelkészi és az iskolai rétegre is ki kellett terjeszteni. A katonák dúlásai, rablásai, az állandó létbizonytalanság idején meglazult a szociális védőháló és az erkölcsi normák ereje. Elkóborolt, vagy elrabolt asszonyok jogi státusának a kérdése jelzi a megrendült házassági szokásokat, még a tanítványok közt is volt, aki többször vált (Újlaskói Lőrinc), más lelkész

⁹⁴ Veresegyházi Tamás 1716, Kecskeméti S. János 1723, Apáti Madár Miklós 1717-24, ifj. Rápóti Pap Mihály 1726 (Adattár XIV, 301-4., 307., 321-4.).

⁹⁵ Csak adataink vannak a következő szerzők elveszett műveiről: Komáromi Csipkés György 4; Debreceni Pellionis János, Debreceni Kalocsa János, Kabai Bodor Gellért, Érsekújvári Kara Orbán 2-2 művéről (BENDA-IRINYI 1961, 332-339.).

⁹⁶ Az 1680-81-es változásokról később részletesebben szólunk a III/c fejezetben.; RMK I. 1276.; 1294.; 1314.; RMK II. 1518.; 1659.; 1826.

meg kölcsönpenzt nem adott meg, majd tűnt el a számonkérés elől (Kabai Márton). Sokáig a teljesen elnéptelenedett északkeleti egyházmegyékben (Ugocsa, Nagybánya, Szatmár, Bereg, Máramaros) a rektorok vagy egyáltalán a lelkileg érintett emberek néhol rákényszerültek a papi feladatok elvégzésére, felszentelés nélkül is.⁹⁷ A volumenében legtöbb munka nem véletlenül az ún. ortodox írók tollából származik.

Az ún. puritán irodalom is új lendületet kapott a századvégen. Az iskolaépítés, az oktatási folyamat feltételeinek megteremtése, az első tíz év kemény munkája után (1659-1669) a *persecutio decennalis* üldözései felerősítették a puritán kegyességi irodalmat (1673-85), a mártírium központi kérdéssé vált (1675-81). Kocsi Csergő Bálint 1675-ben a gályáról Debrecenbe eljuttatott levele, Szőnyi Nagy István és Tolnai Mihály hitvédő vitézi életre, szent és kegyes vitézségre serkentő prédikációi, Nagyari József táborigi prédikációi a jelzőoszlopai a református politikai-vallási közhangulatnak.⁹⁸ A kor jellegzetes műfaja az imádság és a zsolttárpredikáció: a Martonfalvi-kör tagjai közül is alkottak ezekben a műfajokban.⁹⁹

A megnövekedett számú egyházi beszéd ebben a korban már nehezen sorolható be egy fogalom alá. Maguk a szerzők is más-más névvel jelölték beszédeiket, melyek elválnak egymástól terjedelemben és műfaji szempontból is (predikáció, elmélkedés, oktatás, magyarázat, fordítás, *loci communes*). A predikáció mint általános formai követelmény megmaradt (Debreceni Fóris István 1683), azonban az olyan segédmegjelölések, mint magyarázat vagy oktatás is félreérthetők (id. Köleséri Sámuel 1677). A fordítás sem jelent csupán szöveghű fordítást, inkább tolmácsolást, magyarázatokkal bővítést (Debreceni Kalocsa János 1693). Az 1681 utáni predikációstermés az 1630–40-es évek elmélkedés-irodalmának lett megváltozott formában a reneszánsza (Csúzi Cseh Jakab 1682, Drégelypalánki János 1692; Szikszai P. Sámuel 1700): a német eredetű fordítások mellett az angolszász művek jelentősége nőtt meg, az elmélkedés és a predikáció viszonyát szükségesnek látszik árnyalni.

Jellegzetes századvégi tematikus beszédcsoportok is keletkeztek: pestis, égi jelenségek, apokalipszis egyaránt témát szolgáltattak, bár kevés Martonfalvi-diák számára (Debreceni Kozma András, Felvinczi Sándor, Vecsei M. István).¹⁰⁰ A puritánok gyakorlatközpontú témáiból foglalkoztak néhányan pl. a válásokkal (Szilágyi Tönkö M. 1690, Drégelypalánki János 1692), a merészebb, nyílt coccejánus vagy karteziánus egzegézisre hajlók a világi-vallási határkérdéseket vizsgálták (ifj. Köleséri Sámuel disszertációi, Nánási

⁹⁷ TÓTH S. i. m. 50-53.

⁹⁸ FILÓ 1863, 757.; SZŐNYI N. 1675a.; TOLNAI 1676.; NAGYARI 2002.

⁹⁹ Ima (KÖLESÉRI 1666b.; RMK I. 1257/1271.; RMK I. 1332/1666.; SZATMÁRI P. 1707.); zsolttármagyarázat (NÓGRÁDI 1672. – 51. Psal.; RMK III. 2884.; EMBER 1698. – 29. Psal.).

Vas Gábor 1675, Apáti M. Miklós 1688, Vecsei M. István 1690, Debreceni Ember Pál 1702). A századvégi szakirodalom által oly markánsan jellemzett hazai zsinatok puritán- (1646) és coccejánus-ellenességét (1673) mindenesetre jól szemlélteti két „meghurcolt” Martonfalvi-diák esete.

1677-ben Jan van der Waeyen kiadta hollandul Coccejus *Summa Doctrináját*, illetve Frans Burmann is saját coccejánus főművét, ekkor sikerült megegyezni Amszterdamban a két pártnak az egyetemi tanszékek beosztásában. Mire létrejött a béke, éppen a harcok coccejánusok nem hagyták nyugodni a fegyvereket. Ebbe a szellemi konfliktusba keveredett bele két magyar diák, csak éppen egymás ellen. Nánási Vas Gábor *Arca Noe* (Utrecht, 1678) című voetiánus művére a coccejánus Almási Mihály adta meg a feleletet antiapologijában (Leyden, 1678). Itthon ennek a késhegyig menő vitának nem sok nyoma maradt: a kezdeményező felet mindenesetre egy meg nem nevezett ügyben a zsinat pénzbírságra ítélte, elképzelhető, hogy a honi magaviselete okozott némi kifogásolni valót.

A másik nevezetes egyén Hunyadi András, a radnóti zsinat egyik elítélte, akit már a következő zsinaton megintettek (1675 júniusa, Csatár), mert a keresztség kiszolgáltatásában nem alkalmazkodott az előírásokhoz. Az 1680-as zsinatok során többször tárgyalták a kollégiumi tanuló ifjúság felterjesztését a rektori javadalom elmaradása ügyében. A vizályt okozó Püspöki nevű mezőváros rektori állásának lelkipásztora Hunyadi András volt, aki nemsokára az egyik helyi nemessel is vitába keveredett. Bár esperesnek is megválasztották, majd aztán esperesi és lelkipásztori tisztségétől is megfosztották, végül az 1694 novemberi matolcsi zsinat vénségére tekintettel meghagyta, ha megválasztja őt bármely gyülekezet, végezhesse a lelkipásztori teendőket.¹⁰¹

Láthatóan nem elsősorban a nézetei miatt lett mellőzött, hanem – mint az Tolnai Dali János esetében is nyilvánvaló – emberi magatartása, viselkedése távolította el őt másoktól. Sajószentpéteri István élete példázta azt, hogy ez a fajta attitűd egyáltalán nem kötődött a puritán életmintákhoz. A hagyományos kategóriák szerint ún. ortodox prédikátor Martonfalvi-tanítvány volt, és apró hajdúvárosokban szolgált majd 50 évig. Beszédmódjában alkalmazkodott a hallgatóság nyelvi kultúrájához, néhol a közönségességig; büdszentmihályi hivatalából 1709-ben a közzsinat mentette fel. Ellenpélda az ún. coccejánusként jellemzett Debreceni Ember Pál: a losonci gyülekezet tagjai „inter fletus et lamenta auditorum” kísérték a mezőváros határáig, mikor szatmári lelkipásztorságára indult. Ráday Pál latin verssel

¹⁰⁰ Pestis (RMK I. 1012.; 1230.); égi jelenségek (RMK I. 1023.; KISZTEI 1683.; RMK I. 1701.); apokalipszis (RMK II. 1318.).

¹⁰¹ TÓTH S. i. m. 48., 53., 55., 70.

búcsúztatta, ő pedig kötetének példányával kedveskedett ifjú barátjának. Beszédét egy ízben II. Rákóczi Ferenc is végighallgatta, és őt az könnyekig meghatotta.¹⁰²

Nagyjából 20 szerzőtől maradtak fenn munkák, előzőleg már láttuk, hogy a hagyományos eszmetörténeti besorolás alapján az ortodox irányba tartozók létszáma a meghatározó. A kép azonban nem ennyire sematikus, minthogy az ortodox fogalom sem. Ha Ravasz László, ifjabb Révész Imre és Bucsay Mihály írásaiban megjelenő lelkészi lelki alkatokra vonatkozó szembeállításokat a modern kor pásztorál-pszichológiai absztrakcióira vetítjük, akkor a következő táblázatot kapjuk.¹⁰³

	IUDICATOR	PRAEDICATOR
DOGMATIKUS (tanítói-intellektuális)	<i>Inkvizitor</i> (Pósházi János, Kabai Bodor Gellért, Szentpéteri István)	<i>Szuggesztív</i> (Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Tofeus Mihály)
KEGYES (lelkigondozói-evangelizáló)	<i>Remete</i> (Tolnai Dáli János, Hunyadi András)	<i>Lelkigondozó</i> (Medgyesi Pál, id. Köleséri Sámuel, Csúzi Cseh Jakab, Debreceni Ember Pál)

A *református pietizmus* kategória azért alkalmas értelmezői nézőpont, mert Martonfalvi professzor egyéniségének, vezetői stílusának lényegére világít rá.¹⁰⁴ Az egymással szemmel láthatólag szöges ellentétben állók is megfértek a Kollégium falai közt, miközben minden évben szabályosan végigellenőrizték a hallgatóság tanulmányi előrehaladását, erkölcsi és magatartási kultúráját. Ahol az óprotestáns hitű és a merészen újító lelkületű is kapott adandó alkalommal támogatást, hogy külföldi akadémiákon vértessze fel tudását, az az iskola maximálisan teljesítette nevelői feladatát: a jól megerősített tudáson „Lélekben és igazságban” elvén alapuló szabad gondolkodásra helyezte a hangsúlyt.

¹⁰² EMBER 1702-9, 363.; MAKKAI 1980, 118.; CZEGLÉDY 1988, 558., 589.

¹⁰³ Ravasz László pl. Dávid Ferencről a következőket írta: “beszédei a legdogmatikusabbak az egész korban és erkölcsstani kérdésekkel legkevésbé foglalkoznak” (RAVASZ 1915, 192.); RÉVÉSZ 1947/1993.; BUCSAY 1977, Teil I., 209.; A pásztorál-pszichológia kommunikációs szerepekre vonatkozó szakirodalmá: RIEMANN 1961.; HÉZSER 1995, 270-280.

¹⁰⁴ GOETERS 1911.; REUTER 1940.; BIZER 1958.; CZEGLÉDY 1988, 545-549.; GREYERZ 2000, 127-130.

EXKURZUS: DEBRECEN – A „MAGYAR SION”

Az 1564-ben leégett Szent András templom majd 70 éves pusztalét után Bethlen Gábor hathatós támogatásával újjáépült, és 1628. november 26-án felszenteltetett, az eredeti középkori katolikus forma átalakításával, reformálásával kálvinistává lett a templom. Ez „a” Templom születésnapja, melyet a megszentelt hely északi oldalán emléktábla latin versekkel tett maradandóvá.¹⁰⁵ Ide a kordokumentumok helyett elegendő az évszázados emlékezetet előhívni. Csúzi Cseh Jakab a gályarabságtól való megszabadulása után köszönőlevelet írt a Helvétiai rendeknek, melyből két momentumot emelünk ki. A „Magyar Nemzet” 1567-től fogva az ő vallástételeket követi – szögezte le Csúzi –, és ettől kezdve a „Magyar Templom” kifejezés református, azaz kálvinista templomot jegyez.¹⁰⁶ A korban többen is úgy beszéltek a legfontosabb kálvinista templomról, mint a ’Debreceni Templom’, „*Templom Debreceniensis*”, vagy egyszerűen csak „a *Templom*”.¹⁰⁷ Ezúttal tehát az új, református szellemű, 1628-1802 között létező és a lelki közösség városszerkezeti terének axisában térformáló erejű templomról, a mai Nagytemplom jogelődjéről, „a” Templom néven beszélünk.

Szimbolikusnak tekinthető, hogy a városi térképzés legmaradandóbb korszakának – és csak ennek – nincsen építészetiileg megbízható, értékelhető templom-képe. Korábbi időszakról maradt fenn ásatások és leírások alapján feltáruló formája a Szent András templomnak; a Péchy Mihály-féle tervrajzok közismertek. Egyedül a református Debrecen templomának nem maradt fenn tervrajza.¹⁰⁸ Az 1802-es tűzvész után készült egy külső látrajz, és azt tudjuk, hogy az eredeti alapokat 1626-28-ban az építők megőrizték, de a gótikus ablakok beillesztése már síkfalba történt. Belsőleg tizenkét téglaszlopra cserélték a gótikus formákat, zsindeleyel fedték a teret, és az egyhajós épület mellett még sokáig meghagyták az imatermet. Ez az öszvér állapot képviselte a kora újkori Debrecen megújuló mentalitását.

A fönix-létű város, mely hadi utak metszéspontjában feküdt, többször megtapasztalta, hogy „csak testi a próba”, „a nyomoruságok megannyi Tanuságok” – olvashatjuk a korabeli szövegekben újra meg újra.¹⁰⁹ A város önértékelését híven szemlélteti jegyzője, Fényes István 1664. évi címlapjelzése: „keresztyén res-publica”-ról beszélt, informálisan városállamként funkcionáló rendszerről. Köleséri Sámuel *Arany alma* című kötetének beköszöntője hasonló

¹⁰⁵ Ezt az eseményt megörökítette a kor várostörténete is (BARTHA 1666/1984, 15-16.). A Bethlen Gábort, majd később Öreg Rákóczi Györgyöt dicsőítő táblák az 1802-es tűzvészben égtek meg.

¹⁰⁶ Idézte: TÓTH F. 1808, 136-7.

¹⁰⁷ EMBER 1679-81, 79., 83.; KÖLESÉRI 1677, 1.

¹⁰⁸ SÁPI 1972, 22.

modorban szól a városi vezetéről. Az alföldi mezőváros, mint erős Respublika jelent meg, ahol a Religio és a Justitia szeretete együtt megvan. Menekülő prédikátorok nyertek itt megnyugvást Erdélybe bujdosásuk előtt, vagy végleg letelepedtek a partiumi oppidumban.¹¹⁰ Ószövetségi próféták egész sorát termelte ki a kor, az egyikük bibliás hangú megfogalmazása szerint: „olly időkre jutottunk, melyben könyű (sic!) még a’ gyerekeknek-is Prophetálni”.¹¹¹

Szalárdi ekkor menekült Debrecenbe, és fejezte be művét a céhmesterből helytörténésszé lett Bartha Boldizsárral együtt. Szejdi pasa, budai beglerbég 1660 májusában két hónapra bekvártélyozta magát a Városházára. Akasztófákat ácsoltatott a ház elé, és néhány követségben járó honatyát, köztük a város főbíróját, idős Dobozi Istvánt, „vereséggel megkínózzák”. Miután erősen ráijesztett a lakókra, megszarolva őket, élelmiszerraktárát felduzzasztotta, majd távozott.¹¹² Miről szólt a prédikáció 200 méterrel odébb? Báthori G. Mihály lelkipásztor témája a sírás volt Jeruzsálem romlása fölött, az igaz Istentisztelet megszűnése miatt, hiszen a „háládatlan, bűnben megátalkodott nép (...) majd mindenekben hasonló az Sidosaghoz”.¹¹³ Ha a zsidók között az igaz istentisztelet lángja elaludt, és pogányok jöttek a helyükbe, mi sem várhatunk egyebet, ha meg nem térünk – hangzott a kísérteties prédikáció, egyéb jelenkori applikáció nélkül. A tanító haszon után a feddő haszon természetesen a hypocrita keresztyénekről szólt, akik a szokást inkább megtartják, mint az Isten parancsolatát. A lelkipásztor a kálvini egyszerű, égő szívre, a „tudománynak jó illatu virágával” megrakott lélekre apellált.

Egy félév sem telt el, hogy Vígkedvű Mihály főbíró a török áldozata lett, a debreceniek 1662-ben újra építkeznek.¹¹⁴ Templomot újítanak, zsindelezik a tetőt, a Scholát is renoválják.¹¹⁵ Báthori hangos trombitaként kérlelhetetlenül keményen beszélt. Később

¹⁰⁹ TOLNAI 1673, 23.; KÖLESÉRI 1677, Ajánló levél.

¹¹⁰ Száműzetését töltötte itt (attól függetlenül, hogy jelentetett itt meg munkát, vagy “csupán” bujdosásában kapott menedéket): Szántai Mihály, Tolnai Mihály, Szönyi Nagy István, Szatmárnémeti Mihály, id. Köleséri Sámuel, Pósházi-Buzinkai és diákjaik, Kabai Bodor Gellért, Debreceni Kalocsa János, Csúzi Cseh Jakab, Debreceni Ember Pál (ZOVÁNYI 1939, 189-191.).

¹¹¹ SZÁNTAI POÓTS 1668, 20. – Ez a mondat nemcsak egyedül a kiszámíthatóan bekövetkező végű ítéletekre köznapi utal, hanem félelmetes erővel viszhangozza Péter apostolnak a jeruzsálemieknek mondott, az utolsó időkről szóló prédikációját: „és léssen az utolsó napokban (...) prófétálnak a ti fiaitok és leányaitok, és a ti ifjaitok látásokat látnak, és a ti véneitek álmokat álmodnak” (ApCsel 2:17).

¹¹² BARTHA 1666/1984, 30-36.

¹¹³ BÁTHORI 1664, 137-148., 142-3.

¹¹⁴ Jellegzetes eset a fent említett magatartás: Biczó István tanácstag szájából hangzik el Bartha Boldizsár krónikájában az ezt alátámasztó mondat. „Jobb nekünk szenvednünk, ha hármat, négyet megölet is bennünk. De ennyi szegénységet [= szegénnyé váló embert], ennyi jószágtúl meg ne fosszunk, éhelhalókká ne tegyünk.” (BARTHA i. m. 34.) Ennek köszönhetőek olyan furcsaságok, mint 1681-ben négyfelé adózott Debrecen, vagy Várad 1692-es ostroma, ahol mind a védő, mind az ostromló sereg beszállítója volt a város (SZENDREY 1984a, 178.; NAGY L. 1984, 342-343.).

¹¹⁵ Az 1662-es renoválás után a Templomot ‘*Cserepes templom*’-nak nevezték, a tetőfedéskor zsindeley helyett használt anyag nagyon különbözött a megszokott formától. (Itt a szakirodalomban van egy elírás: 1626 helyett 1662-ben zajlott ez az építkezés, vö. SÁPI i. m. 23.)

pedig, nehogy félreérthető legyen a beszéde, az egyik nagytekintélyű Tanácstagnak, Balyik Andrásnak sajátkezűleg dedikálta prédikációs kötetét, ami ezt a (rögzített formában) három részre bontott beszédet is tartalmazta.¹¹⁶ A szigorú kálvinista teológusokat idézve (Kálvin, Rivetus és Pareus) leszögezte, hogy építeni csak akkor lehet, ha az Istentiszteletre kész a szív. Feddő beszéde a rút bálványozás és a színes vallás gyakorlói ellen szólt. A Tízparancsolat első táblája szerinti szigorú, kirekesztést is előtérbe helyező feddés után pedig az intő rész következne, de csak egy megjegyzés áll ott: „a’ Feddés szerint. Ámen”.¹¹⁷ Az „Erdély és Magyarország romlásának és pusztulásának okait” hirdető ’magyar Jeremiás’ nem volt képes a győztes egyház, az ’*Ecclesia triumphans*’ üzenetét közvetíteni, még a fönixmadárként poraiból feltámadó, újra építkező Debrecen látva sem.¹¹⁸

A Debrecenre vonatkozó Apostoli Köszöntés egy korszak jelölője is egyben: „a sok tereh alatt Pálmafa módjára, ég felé nevedő Keresztyén gyülekezetnek, és az ott nyomorgó számkivetettek seregének, (...) a Szentek üldözésének 1673. évében”.¹¹⁹ Az Ajánló levelek alapmotívumai: az Énekek Éneke-beli jegyesmisztika gerlicze-galambja és tövislilioma, Noé bárkájának kicsiny kiválasztott serege, árvaság, ostor.¹²⁰ Tolnai Mihály a beszédében az európai stratégiai helyzetfelmérést összekapcsolta Debrecen városának üldözöttségével. A földrajzi determinizmus alapján – szimbolikusan az égtájak jelképeivel – a nemzet felé irányuló gyűlölet ellenére mégis él, mert az Isten Lelke élteti.¹²¹ Fohászaikban a vérségi kötelék és az egy igaz vallás együtt mozgó fogalmak, Tolnainál itt, a megtartó erőre hivatkozásnál került elő a debreceni címer *expressis verbis*, a báránnyal és a pálmáival.¹²²

A gyászévtized kialakította a maga beszédmódját. Szemléletileg a zsidó-magyar történelem sorspárhuzamai reneszánszukat élték, a hozzájuk tartozó retorikusan biblikus

¹¹⁶ Uo. 149-162. A TtREK RMK-állományának tagja az említett könyv, jelzete: RMK 803. A possesssor-bejegyzés az előzéklapon olvasható: „Bathori Mihaly Úr Debreceni Ecclesianak egyik Keresztyén Lelki Pasztora küldötte Balyk Andrasnak *ManuPropia Anno 1664 9ii 29.*”

¹¹⁷ BÁTHORI i. m. 162.

¹¹⁸ Ez a mentalitás a századvégi magyar prédikátorok sajátja volt. Még az egy Lippóci Miklóst sem lehet kivételnek venni: Kassa elfoglalásakor győzelmi beszédet mondott Thökölynek, mégsem tudta a romlás frazeológiáját elkerülni, és a vészes bukás lehetőségét latolgatta, bűnbánatot és megtérést hirdetett a templomavatón (LIPPÓCI 1682).

¹¹⁹ KÖLESÉRI 1673, Ajánló levél.

¹²⁰ Pl. „az idvesség Kősziklájának hasadékiba, magát a hegyes körmű sasok csapdosási elől elrejtő, Christus gyenge Gerlicze galambjának, a Debreceni Gyülekezetnek” (Énekek Éneke 2:2-3, 14) (Uo.); sűrű keresztviselés tövisel/ nyomorúság habjai közt, bárka módjára vitézkedő Anyaszentegyház; Gerlicze madárka, kősziklán fundált egyház, Szent Gyülekezet (TOLNAI 1673, Ajánló levél).

¹²¹ Uo. 24.

¹²² „Tanulmánytóc meg ebből a’ Tudományból Édes Magyar Véreim” (KÖLESÉRI i. m. 122.), „Ne csudáld hát szegény Magyar Nemzet, ha az Isten mind e máj napig haragszik reád, mert ritka a Phineás benned, ki az Isten országát megállaná. Hol a Moses, ki az Isten káromlókat kövel agyon veretné?” (Uo. 113-4.); Magyar Vér, egy vallás, Czimer Bárány, Pálmafa (TOLNAI i. m. 24.).

szöveggel. A kor ének- és ima-irodalma ékes bizonyítéka ennek.¹²³ Köleséri Sámuelnek a váradi ostrom idején keletkezett imádságai összehasonlításunk alapján megállapítható, hogy szinte szóról szóra megfeleltethetők az ótestamentumi textusokkal és a zsoltáros vagy a prófétikus hangnemmel. Az 1671-1685 közti időszak minden műfajára jellemző lett újra ez a hang. Ide tartozik a középkori misztika által is kedvelt Énekek énekéből ismert galamb- és lilium-párhuzam Krisztusra és az egyházra vonatkoztatva, és a Jelenések könyvének a számkivetettek seregére, vagy a mártírok lelkére vonatkozó képe az igaz vallásáért üldözött, vitézkedő Anyaszentegyház metaforájaként.¹²⁴ A magyar és nemzetközi szakirodalomban egyaránt közkedveltnek számító, szintén bibliai gyökerű *'keserű-édes'* paratagma bőséges exegetikai lehetőségeket kínált, és önálló kifejezésként is megjelent.¹²⁵ A jegyesmisztikából és az apokaliptikából táplálkozó allegorizált képek egységes történelemszemléletet és egyházképet fednek: a lelki, kegyességében tevékeny nemzeti és egyéni létformára buzdítanak.

A zsidó-magyar sorspárhuzamnak a városra vonatkoztatása telítődött más tartalmakkal. A *magyar Sion*, mely az üldözött igaz egyház mentsvára, lelki ajándékokban gazdag város. Az egyik ellenvetésre adott válaszában fogalmazta meg Köleséri Sámuel pátriájához fűződő hitvallását. „Hol lakol? Debrecenben aholott a' kegyelemnek eszközei bőségesen vannak, mégis te nem tudnál könyörögni házad népe között? (...) Régi Tanítvány vagy az Ecclesiába, mégis tudatlansággoddal oltalmazod magadat, oh hogy nem szégyenled?”.¹²⁶ A prédikátor, aki városának sokat köszönhetett és hosszú ideig szolgálta is azt, Isten oltalma alá ajánlotta az asylumot nyújtó cívisvárost. „Áld meg Uram ezt a Magyar Jeruzsálemet, mellyben tündöklik az Evangéliumnak fáklyája, menjen ki ebből a Sionból a Törvénynek és az Evangéliumnak folyamattya minden felé (...) Áld meg Uram a Tudománynak fészket, a Veteményeskertet, mellyben az Páloc plántálnac, az Apollóc

¹²³ JUHÁSZ 1976/1996, 79.; RMKT XVII/11., 79., 81., 83.

¹²⁴ A képeknek a mártírológiai kontextusára ld. GYÓRI 2000b.

¹²⁵ Ruth könyvében a névcserénél találjuk az ősforrást (Naómi-Mára, keserű-édes párhuzam). Felekezetiileg természetesen nem kötött a párfogalom használata: fellelhető angliai puritán sírfeliratokon éppúgy (BROWN 1993, 100.), mint katolikus kegyességi könyvben (pl. Jászberényi Tamás Nádas-fordítását, ahol az exemplum a halál kettőségét szemlélteti, ld. TÜSKÉS 1997, 304.). Sokáig folytathatnánk a sort a magyar kódexirodalomtól Balassin át egészen Csokonai Vitéz Mihály *'keserű-édes'* kifejezéséig (TÓTH B. 1974, 35. lábjegyzet). Néhány példa a magyar nyelvű református prédikáció irodalomból: Kecskeméti C. János a halálra vonatkoztatja (idézi: KECSKEMETI 1998, 146.); „Édes a' bűn kezdetiben, de a' végiben látjuk minémó keserű méreggel fordul-fel.” (MEDGYESI 1660d, 19.); *Keserű-édes, avagy olly idvességés Elmélkedések, mellyben a nyomorúságoknak, a külső és Belső Emberre nézve különböző gyümölcsei lerajzoltatnak* (KÖLESÉRI 1677b.); „mert akik evilági edes-keserű gyönyörűségeknek párhagymáit ohajtyák, (...) mind azok evilágnak pusztáján elvesznek, és a Meny-ország elöl el-esnek” (SZENTPÉTERI 1698, F1.); „bűnnek csalárd édessége után ásítanak, de annak mérges keserűségét meg sem gondolják” (CSÚZI 1682, 177.); „A' bűn, az ő cselekedetiben a' testi kívánságnak végben vitelére nézve, igaz *édesnek* tetszik, de oh mely *keserű* gyümölcse van annak! meg-tetszik, Jer. 2. 19.” (SZATMÁRNÉMETI 1683, 8.).

öntözne, de egyedül Felséged adhatta a gyenge csemetéknek nevelkedését”.¹²⁷ A város egyszerre képviselte a keresztyén gyülekezetet, a református szellemiségű missziói paranccsal, és az iskolát, a teológia- és a retorikaoktatásnak a Szent Lélektől való egységét. A 17. század végi református lelkipásztori mentalitásának alapvető eleme a fentiekből következő ószövetségi prófétai attitűd. Az ezidőben született magyar nyelvű egyházi beszédek szimbolikája, bibliai locusainak alkalmazásai nagy mértékű hasonlóságot mutatnak.¹²⁸

A diaszpóraléthez közeledő magyar református felekezet a sorsszerű biblikus léthelyzetekhez kapcsolódó fogalmakat még szűkebb térre vonatkoztatta. A 'reformata Ecclesia' az 1670-83 közötti időszakban az '*Ecclesia militans*' eszményét közösségi szinten jelenítette meg: egyes felekezeti védőbástya funkciót ellátó mezővárosok, mint Debrecen, Várad, rövid ideig Kassa '*igaz magyar Jeruzsálem*'-ként honosodtak meg.¹²⁹ Az önvédelemre berendezkedő felekezeti vallásosság fizikai és lelki értelemben is megélte a szétszórattatást, miután 1660-ban török kézre került az Erdély fizikális védelmét biztosító erőd, Várad. Hasonlóan a szent központ, Jeruzsálem siratása nemzeti horizontú lamentációt váltott ki, mivel ott akkor a zsidó Templom elpusztulása egyenlő erővel esett latba a vallás ellehetetlenülésével, a szétszórattatással. Több prédikátor végigvitte az ószövetségi analógiát. A meghasonlott országnak el kell vesznie, vele együtt a hitnek is, és majd jön más nép, aki továbbélteti a tiszta hitet.¹³⁰ Értékprojekcióval a szent központ translációját végezték el lelkipásztoraink és tanítóink, és Várad után Debrecenre szállott a szellemi vezetői pálcá. Innen várták, a kicsiny Júda-Benjáminból (Partium) az egész Izrael feltámadását.

Kiemelt jelentőséget kell tulajdonítanunk ebben a folyamatban a hely, a város szellemének, szellemiségének.¹³¹ A Köleséri-család útja részint pápai és sárospataki indulással, majd váradi, debreceni környezettel jelölhető ki, a Csúziak pedig pápai és losonci központtal. A mezővárosok nyújtotta szabad érvényesülés áll az egyik oldalon (az Alma Mater saját neveltjét, akiért a peregrináció súlyos költségeit fizette, természetesen)

¹²⁶ KÖLESÉRI 1682, C2.

¹²⁷ Uo. G3v.

¹²⁸ Ennek a szempontnak az érvényesítését már több kutató érintette (pl. KECSKEMÉTI 1998, 198-209.; LUFFY 2002.), de teljességre törekvő felmérése mindaddig nem született. Elég itt csak néhány ismétlődő alaptextusra utalni: Plb. 25:11 (KÖLESÉRI 1673.; CSÚZI 1694.), Ézs. 58:1 (MARTONFALVI 1663/1700.; BÁTHORI 1664.; SZENTPÉTERI 1682.).

¹²⁹ Várad elvesztésének idején már egy generáció óta élt a köztudatban Debrecenre nézve ez az analógia, így Várad vált „a mi-második Jeruzsálemünk”-ké (KÖLESÉRI 1666b, 2.). Egy időre még Kassára is szállt a kezdeményezés lehetősége. Amikor Thököly visszafoglalta Kassát, udvari lelkésze, Lippóci Miklós ugyancsak ezt az analógiás párt alkalmazta az ünnepi prédikációjában. Jeremiásnak az Izrael és Jeruzsálem példáját applikálta Magyarország és Kassa kapcsolatára: „Izrael (Magyarság)”, „Júda (a szegény számkivetésben nyomorgó magyarság)”, Kassa „a nagy és népes város, (...) a keresztyén országoknak oltalmazó fejedelme” jelentéssel. (LIPPÓCI 1682, 12., 32.).

¹³⁰ BÁTHORI 1664, 20., 143.; SZÁNTAI POÓTS 1668, 36.

visszafogadta), a város szellemisége, sőt inkább kegyességi attitűdje a másik oldalon. A felsorolt mezővárosoknak jellegzetes vonzáskörzete volt lelki téren is, ezt segítette elő a papmarasztás intézménye.¹³² Érdeemes volna vizsgálat tárgyává tenni a városi kegyességet: a város többnyire hasonló mentalitású lelki vezetőket választott magának. Jó példa erre Várad, Debrecen, Pápa, Kassa, Gyöngyös vagy a kevesebbet emlegetett Losonc. Az utóbbi helyen szolgáltak az ismertebbek közül a Csúziak és Debreceni Ember Pál, egyaránt a kegyességükről ismert prédikátorok. Lelkipásztori tevékenységüknek nemcsak irodalmi és egyházszerzői munkásságuk az indikátora, hanem a polgári társadalomra gyakorolt hatásuk. Ember Pál nevelői keze alól nőtt ki Ráday Pál, és Losoncon telepedett le a Kármán-család is. Ez pedig már túlmutat a korszakhatárokon, és egy másik tanulmány tárgya lehet.

A következő fejezetekben a kegyességtörténeti szakirodalom vizsgálati módszereit követve kívánjuk bemutatni több, igen eltérő mentalitású prédikátor kegyességi törekvéseit. A kegyesség gyakorlása ismert fogalom: használták elsősorban a puritán prédikátorok, majd a pietista meditációk szerzői, másodsorban pedig az újkori kegyességi irányzatok tűzték zászlajukra programadó jelszónak. A kegyes élet gyakorlása, az életszentség megteremtésének eszménye ugyanakkor elválaszthatatlan a vallásos élet mindennapi lelki jelenségeitől. Tágabban értelmezve a teológiatörténet, irodalomtörténet és mentalitástörténet határterületeként számon tartott kegyességtörténetet a '70-es évek német szakirodalmi új diszciplínaként definiálta.¹³³ A narratológiai és exemplumtörténeti vizsgálódás megerősítheti a teológiai szinten tetten érhető (főként etikai és homiletikai) különbségeket. Mindamellet szükséges hangsúlyoznunk, hogy a következő prédikátorok közül idős Köleséri Sámuel Martonfalvi kortársa volt, szintén Váradon dolgozott, és innen menekült Debrecenbe. Sajószentpéteri István és Debreceni Ember Pál pedig a Martonfalvi-tanítványok közé tartozott, onnan nyerte szellemi indíttatását, lelki tanítói mintapéldáit, és nem utolsósorban mindhármuk működését ugyanaz a szellemi műhely inspirálta és engedélyezte, bocsátotta útjára.

¹³¹ O. NAGY 1939.; BALOGH 1948.; JULOW 1976, 98-121.

¹³² ZSIGMOND 1937, 74.; MAKKAI 1984, 558.

¹³³ HAMM 1977.

II. IDŐS KÖLESÉRI SÁMUEL DEBRECENBEN

Idős Köleséri Sámuel a debreceni szellemi élet meghatározó alakja volt, azokban az esztendőkből, amikor a református egyház és ezen belül koncentráltan is a cívisváros sorsfordító esztendeit (1672-83) élte meg. A *persecutio decennalis* menekülői, a felszámolt kollégiumok, a gályarab prédikátorok levelei és az állandó katonai zaklatások mind egy irányba mutatnak. A várfallal nem erősített *partiumi* város a századvégi református közgondolkodásban ekkor nyerte el biblikus metaforáit és vált a bujdosók *Pathmos*ává, „a második magyar Jeruzsálemmé”.

A 17. század végi Debrecen a kor és a szakirodalom (történelem, irodalomtörténet, teológiatörténet) a puritán eszmeiség központjának tartotta és tartja. A szatmárnémeti nemzeti zsinatnak a puritán szóra vonatkozó tiltó rendelkezése (1646) után azonban minden kiadványon az *'orthodoxus lelki tanító'* kifejezés *parallel* alakja állt. Az újabb hazai kutatásoknak nem sikerült tisztázni, hol válik szét az ortodox és puritán, illetve a puritán és a pietista irodalom, mik a formajegyei, hol húzhatók meg a korszakhatárok. Amennyiben azonban az egyes szerzők megcélzott praxisa tetten érhető, akkor az egyházpolitikai, szervezeti és a megélt kegyességi formákat érintő reformprogramok között kell keresnünk a határvonalat.

A két első nagy fejezetben azt vizsgáljuk, hogy idős Köleséri Sámuel életműve esetében a fennmaradt adatok tükrében tetten érhető-e a prédikátor, ha tetszik, személyiségének fejlődéstörténete. Nem a szellemi pályaképe, s nem is meghatározott műveinek elemzésére kívánjuk irányítani a figyelmet, sokkal inkább a lelki vezetőnek a korban lefoglalt szerepeire, közvetve a puritán Debrecen mentalitására irányítjuk figyelmünket. A harmadik nagy fejezet célja Köleséri Sámuel műveit mint korának magyar *'conduct book'* irodalmát olvasni. A prédikátor világmépi rendszerét fogjuk ezúton vizsgálat tárgyává tenni. Egyrészt a statikus elemeket: a lelkipásztor ekkleziológiai és mártírológiai felfogása az alapvető teológiai-filozófiai norma- és célrendszert fedi. Másrészt a reflektált, dinamikus elemeket: az üdvrendet és a kegyességgyakorlás módját, mely a közösséghez mint kontroll-csoporthoz viszonyítva adja meg a lelkipásztor megnyilvánulási lehetőségeit, kompetenciáját.

II/A) A SZÁZADVÉGI REFORMÁTUS IDENTITÁS ELEMEI

II/A. 1) Coccejánizmus. A tanulás részben társaslélektani folyamat. Alkalmazkodás a kívülről érkező késztetésekhez, szükségszerűen megerősítő vagy elutasító viszonyulás, és ezzel párhuzamosan a velünk született képességek (talentumok) kimunkálásának időszaka. A társas interakcióknak különböző szintjei vannak, a kollégiumi nevelésben ezek az érintkezési formák szabályozottak voltak: a kora újkori tanulási folyamat 'beavatási szertartásként' érvényesült. A 'scholába' megfelelő ajánlólevéllel érkezett jelentkezőket vizsgának vetették alá, a törvényeket aláírtak pedig évenként számot adtak a tanári kar és a fenntartók bizottsága előtt tanulmányi előrehaladásukról és erkölcsi magaviseletükről. A coetus és a tanítók felügyelete mellett zajlott életük, szigorú törvényeik elhatárolták őket a külvilág szokásaitól, valóságos szigeteket képeztek a városban. Megvoltak a megfelelő érintkezési csatornák: a temetéseken énekeltek a diákok, a kápsálások és a rektoriák javadalmazása, a magántanítások és egyéni támogatások csak vékony határmezsgyét hagytak a város és az iskola közti kapcsolatokra. A korlátozások megvonták a határt a társadalmi rétegek közt, kialakítva egy külön rendet, az 'Oskolait'. A deák-tudatú ifjak nemegyszer kerültek konfliktusba környezetükkel, és hatósági törvényekkel is több ízben kellett figyelmeztetni a lakosságot a diákság megbecsülésére és viszont.¹³⁴

Idős Köleséri Sámuel a váradi kollégiumban tanult, ahol ekkoriban Komáromi Szvertán István, Tarpai Szilágyi András, Szatmári Baka Péter és Enyedi Sámuel tanított. A magyar felsőoktatásnak és tudományos életnek arról a ritka időszakáról van szó, a kora újkori művelődésről, amikor a magyar tudományos élet 'up to date' módon tudott hozzászólni a nemzetközi teológiai diskurzushoz. Csak kettejüket kiemelve, Tarpai Szilágyi András folyamatos levelezésben állt Coccejus-szal, tanácsot kért tőle a hazai tudományos vitákhoz. Szatmári Baka Péter pedig az a tanáregyéniség volt, aki itthonról szállt vitába a németalföldi Maresius-szal, a voetiánus-coccejánus vitában az utóbbi érveit sorakoztatva fel. Nem szabad megfeledkezni mindemellett az erdélyi fejedelmi udvar tüzes szavú prédikátorának, Tófeus Mihálynak a hatásáról sem, akinek zsoltármagyarázatait diákjai írták le hallás után és adták ki, veje pedig a már életében 'a Kisasszondi prédikátorként' aposztrofált Nagyari József, Nagyari Benedek fia volt. Köleséri példaképei coccejánus egzegézisükről ismert, kegyes mentalitású lelki vezetők voltak.

Köleséri teológiai felkészültségének elméleti alapjai többgyökerűek. A logikai tanulmányok arisztotelianus, dogmatikus gondolkodásmódja az Apácai-féle nyelvújító

törekvésekkel és a dogmatikai alapfogalmak természeti képekből vett klasszikus analógiáival együtt jelentkeztek.¹³⁵ Az Éva-Szűz Mária analógia jellegzetes tipológiai pár, mely a lugdunumi egyházatya, Irenaeus szimmetrikus üdvtörténeti koncepciójából származik, később Coccejus és követői körében talált különleges megbecsülésre.¹³⁶ Hasonlóan a precíz, logikus dogmatikai kategóriák a kozmológia vagy a *theologia specialis* témaköréből kikristályosodott, gyakran alkalmazott formák Aquinói Tamás tollából.¹³⁷

Ahogy a világtörténelmet és világias történeteket a bibliai és a történelmi példák, az Isteni világot a természeti exemplumok szemléltetik. Debrecen jelképe és címerállata a poraiból feltámadó fönixmadár többször is előfordult az érvek között.¹³⁸ Szép példája a természeti képeknek a következő Krisztus-hasonlat: „Christus olyan, mint a virág, mellynek Attya az ég, Anyja a föld”. A teológiai kifejtés természeti példái – hasonlóan a mártírtörténetekhez idézéséhez – főként motívumhalmazként fordulnak elő, így a feltámadás bizonyosságai a fönixmadár és egyéb madarak, bolygók mozgása és kozmikus változások (éjjel-nappal váltakozása) mint speciális és általános argumentumok állnak egymás mellett, megerősítve az ember mindennapi álma után következő felébredés kivételes párját, a halál utáni feltámadást.

Németalföldi peregrinációja során természetszerűleg kereste fel a tanárai által is képviselt szellemi irányzat vezéregyéniségeit: Leidenben 1655-ben háromszor bocsátott közre munkácskakat, előbb Heereboord, majd kétszer Coccejus irányítása alatt. Előbbi logikai disputációját még csak a váradi iskola tanárainak, környékbéli lelkipásztoroknak ajánlotta, majd az első teológiai vitájánál feltűnik az erdélyi udvari prédikátor, Keresztúri Pál és a kassai lelkész, Czeglédi István neve. Harmadik disputációját pedig a váradi előkelőkön túl három sokatmondó név fémjelzi: Medgyesi Pál, Lorántffy Zsuzsanna udvari lelkészeként Tolnai Dali

¹³⁴ TÓTH S. 1894.; NAGY S. 1933.; ZSIGMOND 1937.; KOCSIS E. 1988.

¹³⁵ Istenbizonyíték: teremtésből és mozgásból (KÖLESÉRI 1666a, 18.); individuum: eloszolhatatlan Ember (természet és kegyelem szerint) (KÖLESÉRI 1677b, 5.); „Dicsőítsük a Fiút, ki által a Világ teremtetett, a Szent Lelket, ki mint valami galamb az ő tojományit, úgy melegítette az első materiát” (KÖLESÉRI 1666a, 33.) – APÁCAI 1655/1959, VII/XL, 1.

¹³⁶ „Asszonyi állat által jött-bé a bűn és a halál e világba, és ímé ugyan az asszonyi állat magva töri meg a kígyó fejét” (KÖLESÉRI 1666a, 103.); IRÉNÉE de Lyon: *Contre les hérésies*. V, 28-29. Paris, 1979. (Sources Chrésiennes.), idézi: RUGÁSI 1998, 30-31.

¹³⁷ A teremtés 4 fajtája: férfi és asszony nélkül (Ádám), férfi által és asszony nélkül (Éva), férfi és asszony által (ember), férfi nélkül és asszony által (Ember-Krisztus) (KÖLESÉRI 1666a, 105.) – AQUINÓI Szent Tamás: *Summa Theologiae – A teológia foglalata*. III, 4. Bp., 1994.; idézi MARTINI-ECO 2001, 46-47.; – *A teologia specialis* témaköréből Coccejus kedvelt példája: egyesülés természet szerint (Atya + Krisztus + Szent Lélek), személy szerint (Isteni + emberi természet), titkos (Krisztus + Ecclesia), Sacramentumi (kenyér + bor) (KÖLESÉRI 1666a, 106.).

¹³⁸ Uo. 103-104., 204.

János, mint „néhai apjának legjobb barátja” és Czeglédi István, Köleséri Sámuel nevelőapja.¹³⁹

A váradi szellemi műhelyhez való kapcsolatát mindvégig fenntartotta: peregrinációja előtt és után is itt vállalt rektorságot (1654-59), és korrektorként dolgozott a Váradi Biblia kiadásán.¹⁴⁰ A váradiak coccejánus egzegézisét azért lehetetlen számon kérni a kiadáson, mert a coccejánus szövegelemzés magyar talajon a biblikusságot erősítette fel, a *biblia sacra* és a textusmagyarázat egymástól elkülönülő tiszteletét, amint az a Heidelbergi Káté bevezetőjében meg is fogalmazódik.¹⁴¹ A coccejánus kegyességre jellemző módon idős Köleséri Sámuelnek a Várad ostroma idején készített imádságai sorról sorra, sőt szóról szóra bibliai textusokat hívnak elő, mozgósítanak a befogadóban.¹⁴²

II/A. 2) Puritán atyai minta. A presbiteriánus beállítódású személyiségeknek tett ajánlásai nagyfokú merészségről tesznek tanúbizonyságot. A disputációk időpontja ugyanis egybeesik a hazai puritanizmus második nagy kríziskorszakával: a nyílt színvallás a debreceni (1655. május 30.) és a gálszécsi közzsínat (1656. szeptember 13.) közti időszakban, amikor a már elvileg engedélyezett újítások megvalósítását többen újra gátolni igyekeztek. Apja, a szatmárnémeti zsinaton meghurcolt néhai Köleséri Mihály a szabad imádságok mellett kardoskodott, és ördögi beszédnek nyilvánította a kötött imaformulák használatát és a könyvből olvasott prédikációt.¹⁴³ Tolnai Dali János legbuzgóbb híveként helyzetét az is nehezítette, hogy a helyben lévő, akadémiát járt Gönczi György helyébe Tolnai őt hozta lelkésznek egy másik kerületből. A szatmárnémeti zsinat idején még gyermek volt Köleséri Sámuel, de az úrvacsora-vita már felnőttként érte. Ekkor keletkezett a váradi esperesség puritánjai elleni névtelen pasquillus, melyben Köleséri Sámuel tanárai és az egyházmegye reform-pap képviselői közül többen megtalálhatók.¹⁴⁴

¹³⁹ RMK III. 1936. – Ajánlás: Herczegszöllősi Joó János, Komáromi Szvertán István, Tófeus Mihály lelkipásztorok és a váradi tanár, Tarpai Szilágyi András.; RMK III. 1937. – Ajánlás: a váradi iskola gondnokának, az erdélyi fejedelem kincstárnokának, Keresztúri Pálnak, a fejedelem udvari lelkipásztorának, Váradi Szikra Istvánnak, egykori tanárának és Czeglédi Istvánnak.; RMK III. 1938. – Az említettekén túl csak egy javítás, egy helyen hiba esett az írásban: Tolnai Dali János helyett Tolnai István szerepel sárospataki iskolaigazgatóként, ő pedig már 1642-ben halott.

¹⁴⁰ PÉTL 343-344.

¹⁴¹ Makkai ötletét, a margináliák puritán áthallásairól (MAKKAI 1984, 549.), nem sikerült alátámasztani. Az *Énekek Énekét* néztünk meg részletesen, mert erről korrelatív forrásként fennmaradtak Köleséri templomi igemagyarázatai Debreceni Ember Pál naplójában (ld. a 4. fejezet exkurzusának utolsó pontját). A bibliai kiegészítések biblikusak, és precízen jelölik az Anyaszentegyház és Krisztus párbeszédét. Ezzel szemben a beszédek sokkal erőteljesebben játszanak rá a tropologikus *sensusokra*. Mikrokutatásunk megerősíti Czeglédi Sándor véleményét (CZEGLEDY 1990, 151.).

¹⁴² KÖLESÉRI 1666b.

¹⁴³ ZOVÁNYI 1911, 136., 166.

¹⁴⁴ SZABÓ K. 1870, 590-598.

Az atyai minta áttételesen csapódott le a fiatal Kölesériben. Angliai peregrinációjáról (Oxford, Cambridge) jóformán semmit se tudunk: későbbi műveiben sem tesz rá utalást, mintha tabuként kezelné a kérdést. Annyit tudunk csupán, hogy Angliában angol nyelven prédikált, bár megjegyezzük ez a cselekedet nem számított akkoriban ritkaságnak: a németalföldi peregrinusok is gyakran ajánlkoztak házigazdáiknak, hogy fogadó országuk nyelvén prédikáljanak.¹⁴⁵ A puritán kegyesség Wilhelm Teelinck óta felfedezett hazája iránti érdeklődés állt ennek a háttérben. Két műve előszavában utalt Köleséri angol szerzők műveire, melyeket nagy haszonnal forgatott, és saját műveit fordításnak vagy elmélkedésnek nevezte, melyet kiegészítésekkel látott el: „a magam keze szennyét is rajta hagytam”.¹⁴⁶ Szöveg közben ritkán jelölte idézett locusát, ha igen, akkor többnyire angol nyelvterületről származó, angol vagy latin nyelvű gyakorlati teológiai munkákat, több ízben a klasszikusnak számító Fox-féle mártírkatalógust citálta.¹⁴⁷

Társai nevét és a Püspöki Jánosnak küldött Cromwellt és Anglia szabadságát dicsőítő műveket ismerjük.¹⁴⁸ Az eset kétoldalú, hiszen szélsőséges, independens irányzatú műveket ajánlott barátjának Köleséri, ugyanakkor itthon ezeket soha nem említette. Az viszont nyilvánvaló, hogy a város főbírájának, idős Dobozi Istvánnak a kegyes vezető szerepében való megjelenítése, a bibliai Dáviddal való azonosítása mögött látenszen ott van Cromwell mítizációja. A köztársaságot megmentő, ereje teljében lévő, kegyes politikus képe és a városköztársaságért mindent megtevő, bibliás főbíró tekintélye, mentalitása hasonló bibliai példaképet hívott elő: az angliai 'Új Sion' és a debreceni 'Magyar Izrael' vezetőinek bibliai típusát egyaránt Dávid királyban találták meg a kortársak, a kegyes vitézben, akit az Úr kedvelt.¹⁴⁹ Nógrádi Mátyás, az autarchiára törekvő püspök halálával (1681) Köleséri Sámuel, az egyházmegye esperese látta el valószínűsíthetően a betöltetlenül maradt püspöki tisztet is élete végéig.¹⁵⁰ A következő, debreceni 1681 októberi zsinaton pedig intézkedéseket léptettek életbe az egyszemélyi vezetői hatalom ellen. A presbiteriánus elvek gyakorlati megvalósulása idős Köleséri Sámuelnek volt köszönhető, aki nem választatta meg magát püspöknek – ahogy

¹⁴⁵ TIREL II. 28. d) 1. k. 453.; KAUFMAN 1999, 340.

¹⁴⁶ Az idézett angliai szerzők: M. Biefeld és az ír származású puritán kegyességi író, Jacobus Usserus (Ussher) (KÖLESÉRI 1666a.); Matthaeus Medus (Mead), Antonius Burgessius (Burgh), Thomas Hooker (KÖLESÉRI 1677a.). Az angol-magyar építőirodalom történetéhez ld. BODONHELYI 1942, 58-89.

¹⁴⁷ Idézeteit két helyütt jelölte: Samuel Clark *Medulla Historiae Ecclesiae* című műve (KÖLESÉRI 1666a) és Fox *Martyrologiuma* (KÖLESÉRI 1673, 106., 131.) esetén.

¹⁴⁸ KÖLESÉRI 1682b művét Érsekújvári Kara Orbán és Liszka András lelképásztoroknak ajánlotta, akik belgiumi és angliai bujdosásában társai voltak. A Cromwellt dicsőítő műveket tartalmazó kollektá kötetet Herepei János fedezte fel (ld. Adattár II, 107-9.).

¹⁴⁹ SZÁNTÓ 2000, 338.; KÖLESÉRI 1679.

¹⁵⁰ A német katonák garázdálkodása miatt 1681-86 között nem tarthattak generális zsinatot, és a Nógrádi halála utáni debreceni partiális zsinaton (1681. október 22.) a szokásjog szerint az egyházmegye nótáriusa elnökölt, ebben az esetben az újonnan megválasztott debreceni esperes, Köleséri. Ld. ZOVÁNYI 1939, 45.

Cromwell sem magát királynak – sőt az esperesi tisztelet is korlátozta a hatalmi késztetések ellen.

Még váradi diák volt, mikor elvesztette apját, fejlődéslélektani szempontból kritikus időszakban. A serdülőkor – mai kutatások alapján megállapítható – az individuum identitása kialakításának, világképének és világban létének megfogalmazási időszaka.¹⁵¹ Az apa elvesztésekor fellépő krízishelyzetben Kölesérinek a kontrollcsoport és külső kontrollhit szociálisan is adott volt: a kollégiumi nevelés és a vallásos közgondolkodás az isteni kegyelem megtartó erejébe vetett hitben találta meg egyedüli bizalmát. Köleséri ekkoriban írott disputációnak az ajánlásai jelzik a tradicionális és egyben emocionális kötődési pontokat, és azok eltolódásait: az első rész a váradi értelmiséget szólította meg, a másodikban tűnt fel Czeglédi István neve, a harmadikban pedig a váradi, kassai és sárospataki kapcsolatok egyaránt.

A második és harmadik vizsgadolgozat megszólítottjai Lorántffy Zsuzsanna mecenatúrájához tartozó személyek. A fejedelemszony patronálta az új gondolatokat hozó puritán prédikátorokat és az ortodoxnak ítélt kassai prédikátort is. Nemcsak eszmeileg, pénzügyileg támogatta őket, hanem viták alkalmával védelmébe is vette őket, vagy éppen ő keresett nekik állást. Köleséri Mihály halála után – bár adatunk nincs róla – feltehetőleg nem feledkezett el a fejedelemszony Tolnai Dali János legbuzgóbb hívének árván maradt családjáról. Köleséri Mihály élettörténetének és a nevelőapa, Czeglédi István legendájának közös motívumai az üldöztetés és a korai halál. A szülői/nevelői viselkedésmintát a saját bőrén is érvényesnek érezhette idős Köleséri Sámuel: talán nem véletlen, hogy a hitvitáktól mindvégig távol tartotta magát.

II/A. 3) Az 1657. év tragikuma. Köleséri 1657-ben tért haza, majd három és félévnyi idegen országokbeli bujdosásából, és lett a szent nyelvek tanára Váradon, olyan kollégák mellett, mint Püspöki János és Martonfalvi Tóth György.¹⁵² Sorsfordító esztendő volt ez: Erdély romlásának kezdete. Medgyesi prédikációiban lépten-nyomon előfordul 1657-59 eseményeivel kapcsolatban a „hajdan fényes, most már gyalázatra fordult szomorú állapotunk” kifejezés.¹⁵³ Drabik Miklós politikai célzatú, apokaliptikus, eszkatologikus látásai ekkor nyertek teret.¹⁵⁴ A pusztító török-tatár dúlás után a visszatekintő emlékezet felidézte a hatvan évvel korábbi jóslatot az 1656 utáni utolsó időkről. Az egykori debreceni lelkipásztornak, Újfalvi Imrének tulajdonított kinyilatkoztatás éppen arra az időpontra

¹⁵¹ A serdülő és fiatal felnőtt kor közti határ a kora újkorban – meglátásom szerint az eltolódott fázisú szocializálás folytán – nagyjából egybeesett (az identitás, intimitás és generativitás korszaka): a korabeli gyerekeknek hamarabb kellett felnőniük.

¹⁵² CSERNÁK 1934, 230.

¹⁵³ RMK I. 923., 936., 948.

¹⁵⁴ KVACSALA 1889, 745-746.

vonatkozott, amely egybeesett a partiumi és erdélyi régió lakosai számára az életfeltételek hirtelen megváltozásával, a személyes és nemzeti sors ellehetetlenülésével.¹⁵⁵

A kiszámíthatatlanná vált politikai változások és a folyamatos idegen katonai zaklatás a korabeli ember számára az állandó létbizonytalanságot jelentette, és a bibliai analógiás gondolkodás a végítélet kezdetében lelte fel a történelmi párhuzamot. A megelőző korszakról alkotott képzetek ugyan még nem telítődtek az aranykor mitológéjével, de a sorsfordulatot a történelem menetéről gondolkodók hasonló módon érzékelték, a városi jegyzőtől (Bartha Boldizsár) a krónikáson át (világi: Nadányi János, Szalárdi János; egyházi történetíró: Martonfalvi Tóth György, Bod Péter) a prédikátorokig (Medgyesi Pál, Báthori G. Mihály, idős Köleséri Sámuel).¹⁵⁶

A racionálisan ítélő és tömörségre törekvő Komáromi Csipkés sem tudta kikerülni, hogy ne kritizálja a 'balítéletű jóslatokat'.¹⁵⁷ Az 1657-től kezdődő országos méretű, általános romlások okait, azoknak morálteológiai következményeit innentől egyre gyakrabban vizsgálták, s kapcsolták össze a Szkhárosi, Sztárai korában közkedvelt bűnkatalógusokkal. Ez a gondolkör felerősítette a 16-17. század fordulójának a tizenöt éves háborúhoz és a Bocskay-féle szabadságharchoz köthető 'romlás'-képzetet.¹⁵⁸ Ehhez kapcsolódott a – főként német nyelvterületen és a harmincéves háború idején alkalmazott – rossz korszakok, '*fatalis évek és periodusok*' kijelölése.¹⁵⁹ Neves prédikátorok, történetírók sorát foglalkoztatta a történelmi sorsszerűség kérdése Szalárditól Bod Péterig: a mentalitásbeli hasonlóság miatt érinthette meg mindannyiukat a *romlás* fátuma.¹⁶⁰ Köleséri jóval később, első debreceni prédikációs kötetében használta ezt a szemléleti, magyarázó elvet: a magyar Haza mint beteg ember metaforával bővítette ki azt.¹⁶¹

Köleséri 1659 januárjában megházasodott, a debreceni Domján Annát vette el, és – miként arról naplója tanúskodik – „hazavitte Váradra”.¹⁶² Azonban még ugyanezen évben, mikor a pestis Váradon tetőzött, a váradi iskola rektorságát feladva, Szendrőbe távozott lelkésznek az ifjú házas ember. Püspöki János nevű jóbarátja az ostromlott városban a

¹⁵⁵ BARTHA 1666/1984, 19-20.

¹⁵⁶ CSORBA 2003.

¹⁵⁷ CSIPKÉS 1666, 742.

¹⁵⁸ MAGYARI 1602.; CZEGLÉDI 1659.; V. ECSEDY 2001, 40.

¹⁵⁹ MEDGYESI 1658. – Máshol saját maga nevezte ezt a művét az „Országok romlásának okairól” való Tanításnak (MEDGYESI 1657a, 11.), a korunkbeli kiadás is ezért így jelölte.

¹⁶⁰ LUFFY 2001, 203.; KISS A. 2003, 78.

¹⁶¹ „mert 1657. esztendőől fogva, foly ennek a hazának vére, s nem találkozott meg olyan orvos, ki ennek vérét meg állatta volna. Olyan ez, mint amaz tizenkét esztendőőtől fogva vérfolyásban sinylő aszszony. (...) Oh szegény beteg Haza! Bezzeg nagy, mint a tenger a te nyomorusagod, kicsoda gyógyit meg tegedet?” (KÖLESÉRI 1673, 242.)

¹⁶² SZILÁGYI 1890, 49.

végsőkig kitartott, Kállai Andrással és Kovásznai Péter lelkipásztorokkal együtt, és 1661-ben jelentette meg Debrecenben *Az keresztyénség véd-oszlopának megdőlése, azaz Nagyvárad várának kipusztítása* című művét.¹⁶³ Köleséri szendrői nyugalmában évekkel később, 1666-ban adta közre az 1659-60-ban szerzett imádságait a sárospataki nyomda révén, ugyanekkor jelent meg Barta Boldizsár Debrecen pusztulásáról szóló krónikája, mely 1564-től saját jelen koráig fogta át városának Isten akarata és a történelmi ciklusok szabta történelmét. Különleges felmagasztosító élmény lehetett Debrecenben olvasni Köleséri imáit, melyek „Váradunk Pogány kézbe esésekor irattattak”, és a vitézeknek szóló imádságát, amely a kegyes élet és a vitézség kapcsolódási pontjait kereste. A „mi-második Jeruzsálemünk, (...) Váradunk” pogány-kézre jutását megsirató prédikátor következő művének, debreceni beköszöntő beszédének ajánlásában nemcsak köszönetet mondott a városnak az ösztönzésért és támogatásért, hanem azt „a mi kis magyar Jeruzsálemünk, Debrecen” néven méltatta.¹⁶⁴

Köleséri békés, visszahúzódó embernek tűnik: nem ment bele teológiai vitákba, inkább a különböző irányok összebékeltetésére törekedett. A tanítás és a vigasztalás volt lelkipásztori tevékenységének az a területe, ahol ő igazán otthon érezte magát. Amikor Kocsi Csergő Bálint, az egykori Martonfalvi-tanítvány a nápolyi gályáról a debreceni gyülekezetet tudósította nyomorúságos helyzetükről (1675. október 5.), és kérte a lelkészeket, hogy könyörögjenek értük, és alamizsnát is szerezzenek, ha tudnak,¹⁶⁵ akkor Köleséri az igaz vallás ismérveit felsorakoztató művét, az *Idvesség sarkát* nyomtatta ki újra, majd valamivel később a *Fél-keresztyén, avagy az igaz vallás próbakövét*, hogy ezzel vigasztalja elárvult népét. Vigasztalt és bátorított is az igaz hitben megmaradásra. Fenyegetett tudniillik a veszély, hogy az üldözések miatt némelyek megfáradva, konvertálnak, ahogy ez időben adta ki külhonban az egyik, a pozsonyi véstörvényszék elé idézett egykori református lelkész az áttérésének okairól szóló kis könyvét.¹⁶⁶ Menekülő prédikátorok nyertek Debrecenben megnyugvást Erdélybe bujdosásuk előtt, vagy végleg letelepedtek a *partiumi oppidumban*.¹⁶⁷ A menekültek városát, amely a rabszabadításra gyűjtött, Strassoldo zsoldosai fosztották ki 1675 karácsonyán.

¹⁶³ RMK I. 973.; Váradon és Leidenben együtt tanultak, és később is levelezésben álltak, ezt bizonyítja Herepei János felfedezése peregrinációs olvasmányélményükről, ld. 12. jegyzet.; SZALÁRDI 1980, VII/6, 582.

¹⁶⁴ KÖLESÉRI 1666b, 2., 25.; KÖLESÉRI 1672a. = KÖLESÉRI 1673, 4.

¹⁶⁵ FILÓ 1863, 757.; THURY 1912, 42-44.; MAKKAI 1976.

¹⁶⁶ RMK I. 1173.

¹⁶⁷ Száműzetését töltötte Debrecenben (attól függetlenül, hogy jelentetett itt meg munkát, vagy „csupán” bujdosásában kapott menedéket): Szalárdi János (1660), Szántai Mihály (1670, haláláig), Szönyi Nagy István (1671-1672), Szatmárnémeti Mihály (1672-1673), idős Köleséri Sámuel (1672-1683, haláláig), Pósházi János,

II/A. 4) A Czeglédi-legenda. A nagy tiszteletnek örvendő kassai prédikátor, Czeglédi István hatása a korabeli lelkipásztor nemzedék egészére nézve is hangsúlyozottan jelentős. Az ő meghurcolását és szenvedését végigkísérte az üldözött reformátusság. Halála után érkezett Köleséri Sámuel Debrecenbe, és adta ki nevelőatyja posztumusz *Sion vára* című művét.¹⁶⁸ Köleséri meghatározta a műfajt: „más tudós nemzetek dicséretes szokása szerint” íratott művek közt helyezte el az előszóbeli méltatást. Az életrajz stílusa, szerkezete, megcélzott praxisa alapján rokonságba állítható a Szilágyi Tönkö Márton készítette Martonfalvi Tóth György életrajzzal, mely hasonlóan műfaji elődjéhez, „a tudós Gamaliel” posztumusz *Szent Historia* című műve előszavaként jelent meg.¹⁶⁹ Nem a latin *'vita'* műfajához tartoznak, mint a Skaricza Máté-féle Szegedi Kis István vagy a Béza-féle Kálvin-életrajz – bár ez utóbbiak hatása is nyomon követhető rajtuk –, hanem magyar nyelvű előbeszéd, prelimináriák, melyek előkészítői az el nem készült életrajzoknak. Meglátszik ez abból is, hogy Szilágyi Tönkö ígért latin nyelvű „hivatalos” *'vita'*-t is, de az végül papír és pénz híján csak terv maradt, Köleséri valószínűleg hasonló okok miatt illesztette a posztumusz kötethez a rövid életrajzot.

A kötet elé írt versek között van tíz másik, a legkülönbözőbb irányzatokhoz tartozó prédikátor és professzor emlékező és tisztelgő költeménye. A hagyományos besorolás alapján ortodoxnak minősített lelkészek, tanárok (Keresztúri Bálint, Pósházi János, Kabai B. Gellért, Felvinczi Sándor) az Apokalipszis jövendöléseit és mártírképét, az Antikrisztus (= katolikusok) jövendő alávettetését és az idvezült prédikátornak eltépett mennyei jutalmat (korona, boldogság) hangsúlyozták. A szerzők kiemelték a kassai prédikátor mártíriumát, és szerepét hasonlították Ábelhez, a legelső bibliai mártírhoz, a poraiból feltámadó *főnix* madárhoz és Krisztus feltámadásához, minthogy példájukból a hívő erőt merít, az ellenfél pedig megszégyenül. A puritánok (Nógrádi Mátyás, Komáromi Csipkés György, Martonfalvi T. György, Szilágyi T. Márton) és a család (Czeglédi Pál, idős és ifjú Köleséri Sámuel) pedig láthatóan más fogalomkincset használt. Az ortodoxnak minősített szerzők polemikus élű megfogalmazásai helyett az utóbbiak hangsúlyozottan a *'Militaris architecturá'*-ra koncentráltak: a mártírság helyét átvette a vitézség, s ezen belül is a bibliai Dávid előképének a hangsúlyozása. A puritán szerzők az Énekek Éneke virágzimbolikájával (rózsa és liliom) siratták Krisztus vitézét a „Magyar Rachel” nevében. Az elveszett/meghalt fiait sirató anya, Ráhel már a bibliai kontextusban metaforikus értelemben Izrael szimbóluma volt, Jeremiásnál

Buzinkai Mihály és diákjai (1672-1673), Kabai Bodor Gellért (1674-1681, haláláig), Debreceni Kalocsa János (1681), Csúzi Cseh Jakab (1683-1686), Debreceni Ember Pál (1704-1705). Ld. ZOVÁNYI 1939, 189-191.

¹⁶⁸ CZEGLÉDI 1675.

¹⁶⁹ MARTONFALVI 1681.

részévé vált az Izrael reménységét hirdető próféciának. Ezzel összefüggésben az Apafihoz szóló ajánlólevél után az előljáró beszéd „az igaz Religióban való végig megállásra” buzdította a magyar „Rachelt”.

Czeglédiről eddig tudományosságunkban az ortodox, polemizáló prédikátor képe élt, akit tudásáért, olvasottságáért Medgyesi is nagyra becsült, olvasva a *Malach doktor* című művét. A kiadást előkészítő debreceni prédikátor verse a kassai egyház „hűséges angyalának, idvezült Czeglédi Istvánnak” eddig egyáltalán nem vizsgált prédikációs magatartását, lelki attitűdjét, kegyességét érintette. „Illyés lelkével bíró ember vala, (...) rakva vagyon lelke vigasztalással”, „a dexteritast, facultast és affektust indító tanításokat tött”. A tisztelgő versek általában méltatták a buzgó életű prédikátor tanultságát és kegyes életét egyaránt, különösen pedig a *'miles christianus'* eszményképeként, mint a mártírok koronájának elnyerőjét. Két esetben kapcsolódott össze a mártír és a vitéz szerep: idős Köleséri Sámuel Illyés-Elizeus párhuzamot vont sajátmaga és nevelőatyja, Czeglédi István közt, Martonfalvi Tóth György pedig Dávid-allegóriát alkalmazott. A két utóbb említett parentáló, búcsúzó személynek kiemelt szerepe van Czeglédi mártírúmának megalkotásában, az ortodox mártír és a puritán vitéz típusának és 17. századi antitípusának az összehangolásában, az eszmei és teológiai kontextus megteremtésében.¹⁷⁰

Győri János helyesen állapította meg, hogy Kölesérinek a lelki vitézségről alkotott nézetei Czeglédi Istvánhoz kapcsolhatók. Ezt azonban szűkíteniük kell: nemcsak Czeglédi művei szolgáltak forrásul nevelt gyermekének, hanem még inkább a lelkipásztor élete. Az *Arany alma* című Köleséri-kötet 29. beszéde, a *Gyógyulhatatlan Nép nyavalyája* címet viseli, 1672. november 20-án hangzott el Debrecenben. Az ususok között a „megsirató” Haszon az ország romlásának toposzai a „beteg Haza” orvos utáni vágyódása köré épültek az 1657-es évhez kapcsolódva.¹⁷¹ Ezt olvasva – több más között – önkéntelenül is felidéződik bennünk Czeglédi István *Országok romlásának okai* (Kassa, 1659) című műve. A prédikáció irodalomban a romlás kifejezőeszközei megjelenésének, variációinak, műfaji sajátosságainak a körülhatárolása túlnő a dolgozat keretein, ezért itt csak egy jelenséget kapcsolunk be az értelmezésbe. Czeglédi István műve előtt, a KO-hoz szóló részben található köszöntő vers címe *Magyarok romlásának okai*, szerzője az S.K.D.V.S.P.R.F. jelsor mögé rejtőzött. A

¹⁷⁰ A mártírkép értelmezése terén tett finom elmozdulás az ún. ortodox és puritán szerzők között ezekben a köszöntőkben is tetten érhető, és Győri L. János vizsgálatai igazolhatók. GYŐRI 2000b, 55-57., 60.

¹⁷¹ IMRE 1987-88, 44.; CSORBA 2003, 138-139.

nyolcsarkú, hatszótagú vers második szakaszában a *nép-szép-kép-ép...tép* Rimay-féle rímegyüttese teljes képlettel jelent meg.¹⁷²

A fatális év után keletkezett mű tematikája, hangneme és rímtechnikája alapján is beilleszthető a Medgyesi-Czeglédi-Köleséri sorba, és ráillik idős Köleséri Sámuelre, különösen is, mivel a nevelt fiú egyéb Czeglédi munkát is ellátott verses köszöntőjével.¹⁷³ Köleséri verse a rímtoposz teljes variációs sorát megszólaltatta a nép-tép oppozícióban, de értékrendszere nem a nemzeti konnotációt erősítette fel, hanem a befogadót az igaz keresztyénség, a *'szoros kegyesség'* felé igazította. Műve nemcsak ritmikailag, hanem tematikai referenciáit tekintve inkább rokonítható a megtérés útját előtérbe helyező Nyéki Vörös Mátyás vagy Thordai János biblikus megszólalásaival, mintsem a látszólag hozzá felekezetileg és életsorsban is jobban kötődő kuruc költészettel.¹⁷⁴ A Czeglédiről ebben az időben keletkezett névtelen verses história szerzője mögött is a stílus és képanyag alapján Köleséri Sámuel lehet sejteni.¹⁷⁵ A magyar református mártírkultusz fontos pontja ez: a „névtelen” műve később protestáns körökben összekapcsolódott a függetlenség eszméjével. Czeglédi mártíriuma felerősítette a nemzeti és felekezeti értékeket együttesen: elég csak két nevezetes kiadására gondolni (Lócse, 1710.; Debrecen, 1861.).¹⁷⁶

Köleséri Sámuel minden művében visszatért a kegyes élet és a mártírium kapcsolatára. Két jellemző mondat az *Idvesség sarka* című művének előljáró beszédéből. „Kedves hazánk romlása sokszor nem könyvírásra, hanem zokogás-sírásra kényszerített”, amely a legnehezebb időszakban is a tevékeny munka, az alkotás belülről jövő kötelessége mellett tett bizonyosságot. A másik mondata a Köleséri által testközelből látott és általa ugyan el nem ért, de vágyott mártíromság példáját hirdette: „Néha nem disputálhatok, de meghalhatok az igazságért”. Ezt a jellegzetesen páli gondolatot újította fel Tertullianus: az üdvözülés iránti objektív vágy szembekerült a szubjektív élni akarással és a szolgálat kötelességével. A 17. századi református közgondolkodásban is vitatott volt, szabad-e az Isten igaz egyházának elfutnia az üldözői elől, és ha igen, mikor. Az egyik oldalon álltak a gyülekezetüket elhagyó lelkészek

¹⁷² A rejtjel feloldása a következő: *Samuel Köleséri de Varad Szendrőiensis Pastor R? F?*. Ez a technika jellemző Czeglédi ezidőtájt született köteteire. A vers: „Oh mely jó ez, s mely szép, / Igaz keresztyén nép! / Ha keserűség tép, / Országod leszen épp, / Megszűnik a' vas cserép, / s-Törben akasztó lép. / Christusod hozzád lép, / Ama mennyei kép.” (CZEGLÉDI 1659, KO-hoz.; RMNy XVII/11, 11., 737.; IMRE 1995, 256.)

¹⁷³ Üdvözlő versei: Czeglédi István (RMK I. 941.; 942.; 1187.), Martonfalvi Tóth György (RMK I. 1231.; 1256.), Csúzi Cseh Jakab (RMK I. 1242.; 1274.) műveihez.; RMKT XVII/11., 1-7. sz.

¹⁷⁴ Imre Mihály kiváló tanulmányában végigkísérte Rimay poétikai kódjának variabilitását 17-18. századi nyomtatott és kéziratos forrásokon. Bár a református prédikáció irodalomban fellelt adat az 1670-es évek közköltészetében, illetve a *Rákóczi-nóta* változataiban is megtalálja a párját (IMRE 1984, 404., 408-409., 411-412.), azonban a teljes rímsor kevésbé ölt nemzeti-vallásos színezetet, inkább általános keresztyén értékeket kínál. Ez a jelenség pedig Köleséri személyiségéhez is jobban illeszkedik.

¹⁷⁵ RMK I. 1776.; RMKT XVII/10., 112. sz.; GYÖRI 2000b, 58.

¹⁷⁶ BÁN 1976b/1997, 231.

(Felvinczi Sándor, Lisznyai K. Pál), akiket a közvélemény elítélt,¹⁷⁷ a másik oldalon a még harcolni is kész lelki vezetők (Medgyesi, Csúzi Cseh Jakab).¹⁷⁸ A megengedő magatartás, de szigorú feltételekkel a kegyes prédikátorok jellemzője (Szatmárnémeti Mihály, Debreceni Ember Pál).¹⁷⁹ A védekező állásban, az önvédelemre berendezkedő életformában természetes a hasonló megnyilatkozás. Teológiai érveit az üldözött igaz egyház képében lelte föl a mindenkori, defenzívába szorult felekezet.

Mint láttuk, Köleséri Várad török kézre kerülése után zempléni mezővárosokban szolgált (1659- Szendrő, 1668- Tokaj), majd a pozsonyi véstörvényszék üldözése elől Debrecenbe menekült, és itt jelent meg szinte valamennyi munkája, 1672 és 1682 között. A 17. századi magyar református egyház legnehezebb esztendeiben születtek meg művei. A mások kötetei elé írt köszöntő versei is tanulságosak: tipikusan kegyes vagy/és elméleti munkákhoz készített üdvözlő verseket: a gályarab Csúzi Cseh Jakab, a debreceni professzor Martonfalvi és nevelőatyja, Czeglédi István művei elé.¹⁸⁰ Saját műveinek műfaj- és hangnemből is dominánsan meghatározta tanárainak, nevelőinek és tanulmányainak lelkisége.

B) II/B) PRÉDIKÁTORI ÉLETÚT

A mentalitástörténeti kutatások a nemzetközi szakirodalomban a '70-es évek óta tért hódítottak, ugyanakkor az egyes tudományágak újra meg újra nyelvi és módszertani kérdéseket vetnek fel. A 20. század egyértelműen alkalmasabb hasonló munkák kivitelezésére, a források adatai statisztikailag lemérhetőek, a vizsgálatok megismételhetőek, az audiovizuális eszközök olyan szegmenseket mozgósíthatnak, melyeket a megelőző korok kutatói csökkenő mennyiségben vehetnek csak számba. Mégis igen termékeny meglátások bizonyították már, hogy lehetséges kihallgatási jegyzőkönyv, egyházlátogatási adatok, nemesi oklevelek segítségével az elfeledett történelemnek eddig nem ismert képét megalkotni.

A személyiség képének rekonstruálása is alapvetően hasonló kétségeket von maga után. A teológia (ezen belül is a gyakorlati teológia), a vallástörténet, az irodalom (receptióesztétika) és a folklórkutatás közti

¹⁷⁷ RÉVÉSZ K. 1893b, 59. – Felvinczi ugyanakkor a könyvek és kegytárgyak egy részét igyekezett menteni (kb. 4 hordónyi anyagot sikerült is), ld. RÉVÉSZ K. 1897, 492.

¹⁷⁸ „Nem elég itt a puszta szánakozás (...), hanem segíteni is tartozunk, nyomorodott szegény édes hazánkat, csontunkat, akiktől lehet karral és karddal, akiknek Isten adta, ésszel, tanáccsal, értékkel, s mindenek felett, sűrű könyörgéssel.” (MEDGYESI 1657a, 15.); „az igaz keresztyéni vallást az erőszak tévők ellen oltalmazni szabados fegyverrel is.” (CSÚZI 1682, 193.); JUHÁSZ 1996, 77.

¹⁷⁹ SZATMÁRNÉMETI 1675, 304., 725.; EMBER 1693-96, 303.; 1701-9, 335.

pszichológiai jellegű módszertannak már van múltja, a középkori vallásosságtól a modernig születtek átfogó (regionális) és résztanulmányok. Természetesen a személyiség minőségi mutatói közül csak bizonyos elemeket tudunk szövegszichológiai módszerrel vizsgálni. A kognitív képességek megvizsgálása mellett a lelkipásztor által megtestesített és a tradíció illetve a környezete által elvárásaként ráruházott szerepforma azonosulási nehézségeit végig lehet követni. Az amerikai pszichológus szerzőpáros, Greenwald és Pratkanis által felállított én-sémát alkalmazzuk a vizsgálatoknál tisztán funkcionálisan, a személyiségműködés és fejlődés kérdéseit kikerülve: a négyformájú én-modell metszetében a kora újkori mentalitásról kísérünk meg képet alkotni.¹⁸¹

II/B. 1) A közösség vezetője. A *persona* mint a publikus, a közösség számára artikulált én-formák összessége mérhető a legjobban idős Köleséri Sámuel esetében. Két szintje van, ahogy ez a Bèza-féle Kálvin-életrajzból eklatánsan kitűnik: „nemcsak élőszóval tanított, hanem holta után könyveivel is”. Életében a kettő szoros egységben létezett: a lelkipásztor énképének jellegzetes megnyilvánulásai a tanításról, mint a lelkipásztori munka alapjáról tett megjegyzései. Az „egyházi Ministerium négy sarka: térítés, megtértek erősítése, keseredettek vigasztalása, kétségbeesettek útbaigazítása”, melyek megfelelnek a tanítás, feddés, vigasztalás és intés funkcióinak.¹⁸² A tanítás szót más konnotációban is használta a szerző: anoním angol szakmunkák alapján a katechizálás értelmében.¹⁸³ Jó tanárhoz méltóan részletesen leírta, hogyan s mit kell tanítani, kicsiknek és nagyoknak. Az alapvető vallásos, illetve liturgiai szövegek memorizálásánál és visszakerdezésénél Comenius módszerét alkalmazta, és azt is megjegyezte, hogy tanítva lehet könnyen tanulni. Tehát a kátéoktatást nem csupán gépies visszakerdezésként értelmezte, hanem valós tanulási folyamatként.¹⁸⁴ A kátéóra és a vele szoros összefüggésben lévő kátéistentisztelet liturgiai helye a vasárnap kora délutáni második istentisztelet és az azt megelőző órák, melyek az egész közösség számára nyitottak voltak.

A tanítás Köleséri által javasolt harmadik formája a házi istentisztelet, 'a porban heverő kegyesség' megújításáért. A buzdító szó oka a személyes kegyességen túl nyilván keresendő az adott történeti szituációban is. Az 1681-es törvények következményeként az ország jelentős részében a protestáns vallásgyakorlat beszűkült az artikuláris helyekre. Az egyedüli kiutat a házi istentisztelet megerősítése kínálta, törvény által nem szabályozott, de

¹⁸⁰ Kegyes munkák: RMK I. 941., 942., 1242., 1274.; elméleti, biblika-teológiai munkák: RMK I. 1187., 1256.; kegyesség-elméleti, gyakorlati teológiai munka: RMK I. 1231.

¹⁸¹ PRATKANIS-GREENWALD-BRECKLER 1989.

¹⁸² KÖLESÉRI 1673, 19.; Az idézet itt nem jelölt alaptextusa a 2Tim. 3:16, ami a reformáció korabeli homiletikák alaptextusa.

¹⁸³ KÖLESÉRI 1682b.

¹⁸⁴ Elváltasztotta egymástól a kicsiknek és nagyoknak szánt követelményeket. A kicsiknek Úri Ima, Apostoli Hitvallás, Tízparancsolat, Sacramentumok formája és az egyházi fenyíték megtanulását írta elő; a nagyoknak ezentúl a Sideriusi és Palatinusi (Heidelbergi) Kátét javasolta.

dogmatikailag helytálló, biblikus közösségi alkalomként. Nem véletlen hát a következő mondat: „Valamely országokban a háznépbeli Istentisztelet erejében gyakoroltatik, tanul-meg, hogy a Religio azokban virágzik a leginkább, ellenben valahol elmulattatik, a nagy temérdek profanitas, szentségtelenség lábra kapott, mint ebben a mi nyomorult Hazánkban”.¹⁸⁵

A tanítás, nevelés szükségességét erősítette meg a nevetlen, akasztani való rossz gyerek sokat idézett története. „Engedetlen gyermekid vannak, ki az oka? Te magad, hogy őket nem tanítottad. Olvastam egy iffiú felől, kit midőn akasztani vinnének kíván szólni az anyyával, és fülében sugni, ki elharapja anyyanac fülét ezt kiáltván ellene: Te vagy az én halálomnak oka, a te rossz nevelésed miatt jutottam e jajos állapotra”.¹⁸⁶ „Nem láblógatás és henyélés hát a prédikátorság, hanem megizzasztó munka”.¹⁸⁷ Az oktatás felelősségéről, feladatairól és formáiról nagyon hasonlóan nyilatkozott Szatmárnémeti Mihály kolozsvári prédikátor *Dominica catechetica* című művének ajánlásában.¹⁸⁸ Megkülönböztette az egyéni és a közösségi oktatást, előbbinek a részei a magánkegyesség és a háznépi istentisztelet, utóbbinak a prédikáció és a kátéoktatás. A szakirodalomban a mai napig gyakran alkalmazott ortodox – puritán/pietista ellentét elfedi a valós hitgyakorlatot: szükségesnek látszik újraértelmezni mind a tanítói mentalitást, mind a magánkegyesség történeti megvalósulásait, közösségformáló szerepét.

A 17. század végén a református lelkészek különbözőképpen definiálták közösségformáló szerepüket. A puritanizmus szellemi energiái más-más vezetői attitűdöt eredményeztek az újabb nemzedékekben. Perkins óta átértékelődött a lelkipásztori tiszt. A felekezeti felfogásoknak megfelelően kapták a pap és a lelkipásztor elnevezéseket az ellentétes oldal képviselői, a reformátusok pedig az angolszász prédikátor karakterisztikus véleményéhez igazodva azonosultak a kálvini biblikus szemléletet továbbfejlesztő prófétai szereppel. Az ószövetségi próféták feladatát átértékelő Pál apostol az ókeresztény kor egyházi tisztségviselőinek jelölte ki a feladatát, mikor a prófétalást mint az egyik, Istentől adott talentumot határozta meg több egyéb mellett. A hagyományukat kereső reformáció utáni egyházak több irányzata talált itt kapcsolódási pontot korához.

¹⁸⁵ KÖLESÉRI 1682a, D1v-D2.

¹⁸⁶ Uo. F2v. – A tékozló fiú köznapi története számtalan variációban élt tovább: orr- vagy fülharapós fiúként, szentenciaszerű rövidebb vagy példázat jellegű hosszabb történetként. Ld. KECSKEMÉTI A. 1621/1974, 777.; SZATMÁRNÉMETI 1675, 117.; TUBACH 1969, num. 3488.; SZABÓ L. 1982, 190.; DÖMÖTÖR Á. 1992, V/386.

¹⁸⁷ KÖLESÉRI 1673, 21.

¹⁸⁸ SZATMÁRNÉMETI 1677.

A magyar református egyház 17. századi életében többféle felfogás is élt egymás mellett. Papi tisztként a szentségek kiszolgáltatását és az egyházi fenytéket határozták meg, a prófétai tisztet pedig az alkalmaztatás és a haszon rászabásaként definiálták a puritán prédikátorok.¹⁸⁹ Azaz: elkülönítették a liturgiában a vallási vezető funkciójából adódó, a rítushoz kötődő, papi cselekedeteket és a személyes hang megszólalását, a bibliai textusnak a hallgató és résztvevő közösségre való rászabását. Komáromi Csipkés és Geleji Katona egyaránt az egzegízisre helyezték a hangsúlyt, de Csúzi Cseh Jakab még ekkor is ki-kiszólt kegyes olvasóihoz, mint olvassanak utána, hogyan értelmezzék a hallottakat. A gyülekezetet szentek közösségének tekintette, melynek tagjai önállóan is képesek a gyakorlati kegyesség útján haladni. A prófétaság kinyilatkoztató, feddő funkcióját Medgyesi Pál és Sajószentpéteri István erősítette fel: a 'cirkáló', korholó beszédmód azonban távolságot képezett közte és hallgatói között, az utóbbi esetben az éles dichotómia el is határolta gyülekezetétől a pásztort. Az intő, vigasztaló mód volt idős Köleséri Sámuel és Debreceni Ember Pál megszólalási módja: lelki finomságuk, mentalitásuk, közösségépítő munkájuk zökkenőmentesnek látszik a fennmaradt adatok tükrében. A próféta-kép magyar 17. századi református egyházbeli változása több fázist járt végig, ennek részletes elemzése túlfeszítené a dolgozat kereteit.

Idős Köleséri Sámuel tanulmányai is végig a gyakorlat jegyében teltek. Tanárai Váradon és Németalföldön is a 'theologia practica' művelői közül kerültek ki, nem szisztematika teológusokat hallgatott. Munkáival nemcsak dogmatikai és etikai eligazítást kívánt nyújtani, de vigasztalást is. A tanítás erkölcsi parancsa volt a leglényegesebb Köleséri Sámuel életére nézve. Kegyességére nem a küzdő és harcoló lelkiség, hanem a csendesen építkező, vigasztaló pásztori mód volt a jellemző. A vezető nélkül maradt 'árvagyülekezetek' számára különösen fontos volt ez: „Gyengéknek épületire, a könyvektől megfosztottak számára” írta könyveit Köleséri is, „oktatásra, vigasztalásra és hitekben való erősítésekre”.¹⁹⁰ Debreceni bujdosásában több prédikációját és fordítását a helyi polgárok kérésére és pénzén adta ki.¹⁹¹

Külön érdekes a hattyúdalként megjelent utolsó kolligátum kötete elé írt előszó, egyéni sors és nemzeti-közösségi kérdések összekapcsolódása szempontjából is. A városért

¹⁸⁹ APÁCAI 1655/1959, X/XXII, 4-5.

¹⁹⁰ KÖLESÉRI 1673, KO-hoz. – A *persecutio decennalis* korában megszorodó könyvek ajánlásai élnek ezzel a formával, melyek a gyakori árvagyülekezetek könyvvvel való ellátását is célul tűzték ki. Ld. SZATMÁRNÉMETHI 1675, (d)/1r, (a)/1r.; SZENTPÉTERI 1697, A3v.

¹⁹¹ KÖLESÉRI 1672a.; KÖLESÉRI 1673-nak a 27. prédikációját „egy buzgó Lélek (Hegedűs István) kívánságára” illesztette be a kötetbe; KÖLESÉRI 1673a. – Az előbbi három műnek önálló kiadása ma nem ismert, mind megtalálható a KÖLESÉRI 1673 részeként (RMK I. 1144/1, 2, 27).; A TITREK egyik kolligátum-kötetét (itt: RMK 738., 739., 740. – RMK I. 1281., 1279., 1283.) Szabó Pál kívánságára és költségével adta ki a debreceni nyomda.

felelősséget vállalók, az értelmiség szép rendbe szedett katalógusát tartjuk kezünkben a *Josué szent maga eltökélése* című Köleséri-mű ajánlásában. Ez ugyanis nemcsak a debreceni gyülekezetnek és a költségeket álló Szabó Pál uramnak szólt, hanem a szerző megfogalmazása szerint „minden Rendbélieknek dedikálom, mert azt óhajtanám, hogy Debrecen Városában minden házi Gazdák, Gazdasszonyok és Cselédek ezt az isteni tiszteletnek szép módgyát felvennék”. Külön a „Nemes és Nemzetes Tiszteletes Tanácsnak”, és „ismét a *Becsületes* Debreceni Kereskedő Rendnek”, „ismét Debrecen városában lévő *Becsületes* Czéheknek, Czéhmestereknek és tagoknak”, „utollyára az Istenes Özvegy Asszonyi állatoknak”.¹⁹² A 45 személy név szerinti említése a társadalmi háttér meghatározott voltát jelzi. A 66 fős városi nagytanácsból pedig a fenti ajánlásban szereplők harmadával találkozunk, akik Köleséri korosztályát képviselheték.¹⁹³ A kereskedők és a céhek a civisváros tudományos és politikai, gazdasági és szellemi életében tevékenyen részt vettek. Az özvegyasszonyok közt pedig olyan nevezetes matrónák neve bukkan fel, mint idős Dobozi Istvánné, Komáromi Csipkés Györgyné, Erdődi Jánosné (néhai férje volt debreceni főbíró). Az ő szerepük sem elhanyagolható: az ’asszonyállatok’ is élhetnek úrvacsorával, sőt a Catechizálás a „Tanító Asszonyok” tiszte is.¹⁹⁴

II/B. 2) A magánember. A személyiség második megvalósulási formája a magán életben megjelenített ön-kép. Idős Köleséri alig hagyott maga után rávonatkozó feljegyzést, mégis külső adatokból következtethetünk testi gyötrelmeire, jellemezhető baráti kapcsolatainak intenzitása, az a kohéziós erő, amellyel családi és lelkipásztori kapcsolatokat épített ki és tartott fenn. A kevés és elszórt adalékhalmoz mögül felsejlik egy érző szívű, csendes szavú lelkipásztor képe. A Szilágyi Sándor által nagyvonalúan Köleséri naplójának nevezett feljegyzések csak a legfontosabb családi eseményeket tartalmazzák 10 sornyi terjedelemben.¹⁹⁵ A kegyes szerzőket gyakorta jellemző visszafogott, önreflexív megnyilatkozásoktól tartózkodó, szerény adatközléssel találkozunk: a peregrináció mint „majd három és fél évnyi bujdosás” mellett a házasság és a gyermekek születésének időpontja van csupán rögzítve.

Az 1679-ben elhunyt idős Dobozi István debreceni főbíró felett, aki több ízben is viselte e nemes tisztelet, Köleséri mondta a lakóház előtt a halotti orációt. Nemcsak a város vezetőjét gyászolta benne, hanem lelki társát, testvérét a Krisztusban. Nagy emlékezetű, józan

¹⁹² KÖLESÉRI 1682a, 4., 1v-3.

¹⁹³ Az 1682-es év magisztrátusi listája felel meg az 1683-as kötet névsorának (HBmL IV. A. 1011/a. 21.).

¹⁹⁴ KÖLESÉRI 1682a, B4.; 1682b, B3v-B4.

¹⁹⁵ SZILÁGYI i. m. 48-9.

tanácsú és a veszedelmes időkben sokat szenvedő embert siratott – mintha kissé saját maga életútjáról szolt volna. Egykor betegsége idején Dobozi főbíró látogatta meg, s mondott neki szép vigasztalásokat. Köleséri elsőként neki ajánlotta a hosszas betegségéből való fölgyógyulása után kiadott kis elmélkedését a nyomorúságoknak a külső és belső emberre néző különböző gyümölcseiről.¹⁹⁶ Vallotta, hogy „Nocumenta – Documenta, vagyis a nyomorúságok megannyi tanúságok”, üdvösségre vezérlő eszközök az Isten útján járó keresztyén ember számára. Fenti művét a bizalmasan „atyámfiaként” emlegetett Dobozi-család kérésére fordította le angol szerzőkből, és bővítette saját magyarázataival.

A *Fél-keresztyén* című művét Köleséri az igaz vallás próbaköveként jelölte, és azután adta nyomdába, miután a nápolyi gályákról megérkezett Kocsi Csergő Bálint segélykérő levele. A Habsburg zsoldossereg ezt követő 1675. decemberi háborús atrocitásai és a könyv megjelenése között eltelt majd két esztendőben betegedhetett meg a szerző, mivel az említett *Keserű-édes* című elmélkedés ugyanezen kötet mellékleteként látott napvilágot. A nyomorúságok később sem kerültek el a debreceni prédikátort: az 1682-es *Josué* olvasóhoz szóló egy oldalas beköszöntőjében, miután az a kötet szerzőjének rövid pásztori életútjával megismertet, a következő olvashatjuk: „Mivel az Author akkor is ágyban fekütt többire, mikor ez a munka nyomattatott, estenek fogyatkozások”. Ez feltehetőleg a nyomdász, Rosnyai János megjegyzése. A következő évben temették idős Kölesérit: az 1675. évtől alig lehetett nyugodt, egészséges életszakasza, mégis ki nem fogyott a vigasztalásból.

1682-ben napvilágot látott a debreceni diákok tisztelgő kötete az ifjú Köleséri leideni bölcsészeti doktor köszöntése alkalmából. Ekkor, majd a következő év januárjában idős Köleséri megpróbált a fia számára Apafi fejedelemtől pénzsegélyt kijárni.¹⁹⁷ A debreceni lelkipásztor még halálos ágyán is gyűjtött fia külföldi tanulmányainak támogatására, ugyanekkor korábbi feljegyzéseiből utolsó kötetét is ezzel a szándékkal készítette sajtó alá. A Köleséri tiszteletére kiadott *Brabeum vitae* című, halotti köszöntőket tartalmazó kötetben található búcsúzó vers több mint egyszerű halotti köszöntő, akár maga a néhai lelkipásztor is írhatta, annyira személyes.¹⁹⁸ A magáról szűkszavúan író idős Köleséri a testamentumát hagyta hátra utolsó megjelent kötetében, amikor a ’*magyar Jeruzsálem*’ vezetőinek gondjaira bízta a fiát. „Egy plántát nevelgettem az én Istenem kertében, egy elsőszülött Fiamat tanittatom a Belgiomi Akadémiákban, szép reménségű ifjú Köleséri Sámuel. Legyenek hozzá

¹⁹⁶ KÖLESÉRI 1677b, A3.

¹⁹⁷ RMK II. 1503.; TÓTH B. 1979, 65.; SZABÓ K. 1879, 371.; KVACSALA 1893, 106.

¹⁹⁸ A vers címe: a „megoszlatását fundamentumos reménséggel váró édes Atyának utolsó szavai idegen Országban bújosos szerelmes Fiához” (KÖLESÉRI 1683.); RMKT XVII/11, 469. – Készült a korban több saját sírvers is, Bátorkeszi István gályarab prédikátor (uo. 797.) és Zilahi János részéről (uo. 846.)

kegyes indulattal, s ha addig nékem szemem hunyik is, míg le júne az Idegen Országokból, lássák jó szívvel és jó szemekkel, úgymint akit én magam helyett hagyok holtom után az Isten Anyaszentegyházának építésére”.¹⁹⁹

A heroikus vállalkozást feltehetőleg siker koronázta: a nagy reményű ifjú ember csak apja halála után, 1685 májusában tért haza, újabban, ezúttal teológiai doktorátussal. Martonfalvi professzor tanítványaként háromszor disputált Debrecenben, és később három doktori címmel felvértelve végzett bámulatosan sokszínű munkát hosszú élete alatt. Csak könyvtárjegyzékének óriási mérete lenyűgöző szellemi kapacitást sejtet.²⁰⁰ A város megbecsülte hű prédikátorának sarját, az ifjú doktor azonban nem kötődött Debrecenhez: nagyívű világi karriert futott be, sorozatos magánéleti válságaival tarkítva. A fenti testámentum és a naplónak az egyetlen fiúra utaló lelkendező sorai is sejtetik, milyen túlzott értékelést kapott otthon az ifjabbik Sámuel.

A Köleséri-család valóságos értelmiségi nemzedéket adott a magyar református egyháznak. Az idősebbik Köleséri Sámuel apja, Köleséri Mihály irodalmi tevékenységet nem végzett, Tolnai Dali János barátjaként a puritán eszmeiség terjesztője volt. Egy másik rokonuk, Köleséri Pál, és idős Köleséri Sámuel másik fia, ifj. Köleséri Mihály után csak egy-egy rövid munka maradt fenn: fiatal, reményteljes életük történéseit a kortársak emlékezete őrizte meg.²⁰¹ A prédikátor Sára nevű lánya az ifjabbik Komáromi Csipkés György felesége lett, az ő harmadik gyermekük, Mária a debreceni Domokosok családjába házasodott be, utódai közül került ki a város későbbi bírójára, Domokos Lajos.²⁰² Idős és ifjú Köleséri Sámuel életükben is különös megbecsülésnek örvendtek, ránk hagyományozott műveikkel „holtok után is tanítanak”.²⁰³ A fennmaradt adatok fényében megállapíthatjuk, hogy a családot erős gyakorlati érzék jellemezte: valamennyien – legyen az elmélet, vagy gyakorlat – praxis-központú életművet hagytak ránk.

A 17. század végének szellemi életét vizsgáló utókor számára egyre nyilvánvalóbbá válik a prédikatori nemzedékek között szövődött családi kapcsolatok meghatározó jelentősége. A 16. századi jobbra a köznemesség alsó rétegéből származó lelkészi társadalom átstrukturálódott: a 17. századra szemmel láthatóan kialakultak a lelkészi hivatást nemzedékről nemzedékre átörökítő családok. A *Sion vára* életrajza úgy emlékezik meg a mártír prédikátorról, hogy „Áron házából származott”, tized íziglen lelkipásztort adó

¹⁹⁹ KÖLESÉRI 1682a, 4.

²⁰⁰ BERTÓK 1955.; ÚMIL II, 1227.

²⁰¹ DÉZSI 1895, 191.; RMK II. 1443.

²⁰² SZŰCS 1871, 703.; TIREL II. 28. d) 1. k. 435.; S. VARGA 2002, 261.

családban született. Idős Köleséri Sámuel és veje, a veszprémi lelkipásztor Hodosi Sámuel, mindketten búcsúztattak nagy hitvalló, meghurcolt prédikátort, ami a megbecsülés jele volt (Czeglédi Istvánt és Séllyei Istvánt). Az utóbbi búcsúztatott szolgálati helyére érdekes módon egy másik volt gályarab, Csúzi Cseh Jakab került. Martonfalvi professzor több nevezetes diákjával tartotta folyamatosan a kapcsolatot, két veje egykori diákjaiból lettek (Debreceni Ember Pál és Bélteki János), ezt bizonyítják katalógusai a *Szent Historia* Szilágyi Tönkö által közölt előszavában.

A debreceni társadalom- és egyháztörténetet tekintve megállapíthatjuk, a város vezetői közti kapcsolatrendszer megtermékenyítőleg hatott a város 17. századvégi életére. Sok szállal kapcsolódott a városi lelkipásztor-réteg a Dobozi-családhoz. Komáromi Csipkés- és a Dobozi-család közti rokonosodás együtt járt a politikai és szellemi szerepvállalással.²⁰⁴ A kollégiumi tanárokkal való jó rokoni kapcsolat egyik jele Szilágyi Tönkö Márton és ifj. Dobozi keresztkomasága, amint erről a Heidelbergben megjelent disputáció ajánlása tájékoztat bennünket.²⁰⁵ A Doboziak temetésekor két lelkipásztor prédikált felettük: előbb Komáromi Csipkés, majd az ő halála után (1678) idős Köleséri Sámuel.²⁰⁶ Ez meglehetősen nagy megtiszteltetésnek számított, ami tulajdonítható a prédikátor személyiségének és a parentált és parentáló közti különleges lelki kapcsolatnak is.

II/B. 3) A közösségi szerep. A hatástörténet szempontjából sem kevésbé fontos a környezetben a személyről kialakult benyomások összessége, az én-kép. Idős Köleséri Sámuelnek, mint tokaji, majd debreceni lelkipásztornak tucatnyi peregrinus ajánlotta külföldi akadémiákon írt és előadott munkáját.²⁰⁷ A Debrecenben tanult századvégi lelkészi nemzedék esetében ez nem meglepő, a tokaji, vagy csak részben debreceni illetőségű diákok jelenléte viszont túlmutat az egyszerű mecénási tevékenységi körön. 1681-ben a debreceni egyházmegye esperesének választotta, azon a bizonyos debreceni partiális zsinaton (1681. 10. 22.), ahol a Nógrádi Mátyás-féle hatalmi politizálás központosító lépéseit felszámolta, és

²⁰³ „Tudományát ugyan ellenségei is megvallották s nagy bölcsességét; de kegyességét s cselekedeteit még jóakarói sem dicsérték.” (BOD 1766/1982, 354.)

²⁰⁴ Idős Komáromi Csipkéshez az 1657-es törvények, ifjú Dobozi Istvánhoz az 1704-es törvények kapcsolódik. Az idős Dobozi a várost sarcoló törökkel, Habsburggal tárgyalt több ízben sikeresen, az ifjú Komáromi Csipkés pedig a szatmári béke körüli tevékenységével szerzett magának elévülhetetlen nevet.

²⁰⁵ RMK III. 2899.

²⁰⁶ RMK I. 1037., 1071.; KÖLESÉRI 1675.; KÖLESÉRI 1679.

²⁰⁷ Disputáció (Felvinczi Sándor, Kopis Kállai János, Gyöngyösi István, Almási Miklós, Hodosi Sámuel, Szilágyi Mihály, Váradi Pál, Derecskei Pál, Czeglédi Pál, Bánfyhunyadi Ferenc) és disszertáció (Sajószentpéteri István, Tunyogi Miklós, ifj. Köleséri Sámuel). RMK III. 2645., 2797., 2884., 2896., 2910., 2939., 3052., 3104., 3106., 3116., 3119., 3176., 3240., 3241.

demokratizálta a vezetési szisztémát.²⁰⁸ Köleséri halálakor a debreceni értelmiség színe-java a *Brabeum vitae* nevű halotti kötettel tisztelgett emléke előtt: az Ézs 9:14-nel, az erős pálma kivágatásával búcsúztatták, és a koporsójánál a Plb 14:32 szólaltatta meg a reménység igéjét.²⁰⁹

Még beszédesebb ennél az, hogy több, a debreceni Templomban elmondott prédikációját lejegyezte a kollégium egyik köztanítója, Debreceni Ember Pál.²¹⁰ A beszédek leírásakor az ifjú diák különösen a coccejánus egzegézis szép példáira koncentrált. A latin-magyar makaróni nyelvű szövegekben érdemes figyelni a jegyzetelési technikára: az átkötő részeknél, és ahol a latin változat gyorsabban leírható, ott latin, a speciális kifejezéseknél viszont a magyar a közvetítő nyelv. Hosszabb szövegrészek akkor állnak elő, amikor a prédikáció coccejánus analógiás párhuzamai elragadták a hallgató diákat.²¹¹ Sőt a későbbi egyháztörténész, Ember Pál naplója megőrizte Köleséri egyik mondását is, mely valószínűsíthetően szintén szószéken hangzott el: „Praestat esto pium, quam peritum et periturum”.²¹² A Köleséri-szövegek korabeli közkedveltségét mutatja, hogy egy másik, ugyancsak az időben Debrecenben tanuló diák húsz esztendő múltán idézte a kegyes beszédek: Sajószentpéteri Istvánnak a nemzetet feddő, sorskatasztrófát jósoló szavai nem egyszer utaltak idős Köleséri prédikációira.²¹³

Egy másik esetet is érdemes felidézni. Amikor Apafi Mihályt a török hadvezetés magyarországi háborúságra kényszerítette, az erdélyi hadak kivonulása szakrális keretek közt ment végbe. 1682-ben a „Magyar Sion”-nak tekintett Debrecenben álltak meg a seregek, és a Fejedelem ezerfős kíséretével meghallgatta idős Köleséri Sámuel prédikációját a Bírák 6,14 alapján.²¹⁴ A német nyelvű lejegyző, Miles Mátyás lényegre törő és érzékletes leírása ékes bizonyítéka annak, hogy mennyire nem váltak el élesen egymástól a korabeli etnikai csoportok kulturális szinten. Másrészt az elhangzott prédikáció hatását itt lemérhetjük: a beszéd igei üzenete szembesülhet a retorikai megformáltsággal.

²⁰⁸ TIREL I, 31. a) 2. k. 197-199.

²⁰⁹ KÖLESÉRI 1683.

²¹⁰ EMBER 1679-81, 80-83., 131-142.

²¹¹ „Saronnak rosaja assimilat se a gyöngyvirághoz (...) hogy Xtus est sponsa et út lilium inter spinas etc.” (EMBER 1679-81, 84.); „est talis aegritudo, quae lelki egesség” (Uo. 135.); „Az Istennek Anyasz. edszersmind nem jut tökéletessegre; hanem lassan gradusonként. Elsőben hajnal, aztán hold, az után nap, az után zsoldos tábor. Noha szomorú, de bizony duga időben élünk hát mi, mikor az Evangéliomnak napja világosodik, etc. del színben ragyog.” (Uo. 138.); „Eddig is a 2 nemzetből a’ Sidokbul, Pogányokbul az Isten unam catholicam Eccl[esiám] composuit, certamen jövendőben is egy lathato közönseges Anyasz[entegyházat] csináll Isten a’ Sidokbul, s’ a’ Pogányokbul. Rom. II. 25. Eph. 2. 7. optandum et precandum est ergo pro hac rem! Amen!” (Uo. 142.).

²¹² Uo. 129.

²¹³ SZENTPÉTERI 1697, B7. = KÖLESÉRI 1673, 72.; KÖLESÉRI 1666b, Q3v.

²¹⁴ GYŐRI 2002, 23., 142.; MILES 1894, 348.

II/B. 4) A vágyott szerep. A személyiség negyedik aspektusa az ideákat tartalmazza. Az ember önismerete és tapasztalatai, valóságismerete alapján viselkedésprogramokat alkot, melyek mintegy belső térképként, forgatókönyvként segítik cselekedeteinek kivitelezésében.²¹⁵ Meghatározhatók az általános vonatkoztatási értékek, melyek a viselkedésszabályozásban sokféle célt és elvet fednek. Így itt a prédikátor világgépi rendszerét vizsgáljuk: egyrészt a statikus elemeket, a lelkipásztor ekkleziológiai és mártírológiai felfogását, melyek az alapvető teológiai-filozófiai norma- és célrendszert fedik. Másrészt a reflektált, dinamikus elemeket: az üdvrendet és a kegyességgyakorlás módját, mely a közösséghez mint kontroll-csoporthoz viszonyítva adja meg a lelkipásztor megnyilvánulási lehetőségeit, kompetenciáját.

Az *Idvesség sarka* című művének címlapján olvasható a prédikátor művének megcélzott praxisa: „az Evangélium szerént való fundamentumos Igazság (...) megállatása, (...) és a kegyesség gyakorlásában (...) Hasznoknak megmutogatása, (...) édes Nemzete lelke javáért”. A tömör megfogalmazás utal egyrészt a dogmatikai hűségre, másrészt az etikai következményekre, a keresztyén életszentségre magán és közösségi szinten is. A könyv az üdvösségre vezető utat jelöli ki az olvasó számára. Az angol szakirodalomnak van erre a műfajra megnevezése: a hitigazság praxisát magyarázó, lelki útmutatást nyújtó könyveket *'conduct book'* néven jelölik. A következő nagy fejezet tehát ennek a szerepformának a kibontása.

II/C) VILÁGGÉPI ELEMEK

Köleséri nemzeti sorsszemlélete megfeleltethető korának felfogásával. A „Megtérés nélkül való nyakas Magyar Nemzetet” „*Magyar Izrael*” néven hívja bűnbánatra. A vallásosság állandó jelzője a „színes” szó a prédikációkban csak válogató, azokat szívvel nem követő keresztyénekre vonatkozik. A nemzeti bűnök (engedetlen, nyakas, Isten szolgáit csúfoló, erőszaktévő, elmaradott) közül az utóbbi lóg ki, de – ellentétben Apácaival, Medgyesivel és társaikkal – nem részletezi azt a szerző.²¹⁶ Az ószövetségi bíraskodás és a középkori *'ubi sunt'* formula ölt testet egy ízben: „Nem csoda hát, hogy az Isten haragjának tüze emészti az olyan Nemzetet, amely között elesett az Igasság azután, és amelyben az

²¹⁵ SCHANK-ABELSON 1987.

²¹⁶ KÖLESÉRI 1673, 73.

Achanok, Zimrik és Chozbik büntetlenek maradnak. Ne csudáld szegény Magyar Nemzet hát, ha az Isten mind e máj napig haragszik reád, mert ritka a Phineás benned, ki az Isten országát megállaná. Hol a Moses, ki az Isten káromlókat kővel agyon veretné?”²¹⁷ A 17. század közepének hatalmas bibliai bűnkatalógusaihoz (Czeplédi, Medgyesi, Diószegi, Csúzi), vagy a századvégi prédikátori életművek sematikus gyűjteményeihez képest (1680-as évek debreceni prédikációs termésének nagy része) valósággal összezsugorodott, szinte közhelyes a fenti bűnlista.

A századvégi protestáns lelkipásztorok közül ezzel szemben többen hivatkoztak a helyi folklórra, közmondásokra, szólásokra, egyes (kárhóztatott) népszokásokra. A nagy Köleséri életműben csupán két helyen találkoztunk pl. szólással.²¹⁸ A szisztematikusan felépített katalógusok, a történeti létre vonatkozó értékelések helyét átvette az intő, megjobbító jellegű, a szívre, a kegyes lélekre közvetlenül ható, zsolttáros, jeremiádos hang. „Itt nem óhatom, hogy keservessen fel ne kiáltsak: Oh ragadományra jutott Édes Nemzetem! Oh úton járók sákmánnya, szegény *Magyar* Haza! Mire hozának téged a te bűneid. Ah, nyomorult Nemzet, ki lelkedbe, testedben s javaidban ragadoztatol. Ki adott téged ragadományra? A Jehova. Miért? Mert sokképpen vétkeztél az Úr ellen. Isten az Úr és az úton járóknak sákmányul adott tégedet, Solt. 89:42”²¹⁹

II/C. 1) A vitézkedő Anyaszentegyház gondolköre. Köleséri Sámuel imáiban ugyan megjelent vitézség és a kegyes élet összekapcsolása, de mentalitásának nem harcos, polemikus attitűd a jellemzője: apologéizise megmaradt mindvégig az egzegézis szintjén, a biblikus vigasztalás erejére téve a hangsúlyt. Ezt jelzi egyik debreceni prédikációja, melyet Debreceni Ember Pál jegyzett le szóbeli elhangzás után. Az 1680 nyarán a debreceni Templomban elmondott resolutio, azaz szabad prózai beszéd az Énekek Éneke 1:17 esetében különleges hasonlatot alkalmazott. „A mi házaink gerendái cédrusfák, és a mi mennyezetünk ciprusfa” igében Köleséri értelmezésében az Ecclesia triumphans és militans a cédrus és ciprus antitypusai.²²⁰ Az egyház két megjelenési formája egy tagra vonatkozik, az igaz egyházra, és a szerző mégsem tér ki sem történeti, sem felekezeti kérdésekre. A coccejánus metódus erős biblicizmusa és lelki értelmezése az egzegézist a tropologikus értelem irányába toltta el.

„Feddés: Megjedzi ez a Tudomány a jobbulás nélkül való Magyar Nemzetet, mely sem szívét, sem életét mind ennyi romlási után-is meg nem jobbította. Nem csuda tehát, hogy a megaszott kútfőből, ilyen zavaros folyamatok folynak ki. Ez a Nemzet csak ajakán pergeti a Religiót, de ehhez illendő szives maga megjobbulása nem vala. A kegyességnek formáját viseli, de annak erejét megtagadja. Intés. Szabad legyen nekem, Édes Nemzetem a Próphéta szavaival tégedet intenem: Oh, (*Magyar*) Jerusálem, mosd meg, tisztítsd meg, reformáld mindenek előtte a szivedet s azután külső életedet, ha meg akarsz tartatni a sok veszedelmek

²¹⁷ Uo. 113-14.

²¹⁸ „Sokszor ember maga kovácsa a maga szerencsájének” (KÖLESÉRI 1677b, 17.) – ONG sz850., „új fazék sokáig eltartja a szagot” (KÖLESÉRI 1682b.).

²¹⁹ KÖLESÉRI 1673, 72.

²²⁰ EMBER i. m. 82-83.

között, s a reád jöhetőket pedig meg akarod előzni”.²²¹ Az *Arany alma* kötet 14. prédikációja a *'Judah szabadulásának Hopmestere'* címet viseli, „Mellyben a Magyar Nemzet lelki s testi iga alól avagy csak rész szerint való felmenekedésének edgyik szükséges Conditioja a' maga mélységes megalázása tanácsoltatik”. A beszéd az Isten előtti megalázkodást javallja a mélységből való felemelkedés egyik feltételeként: a kegyesség megélése ezáltal nemcsak egyéni, hanem közösségi értéket, üdvértéket képvisel.

Köleséri Sámuel ekkleziológiai értelmezései a coccejánus tipológia és allegorézis szép mintapéldái, melyek a publicitás irányába hatnak.²²² Az igaz egyház evilági megtestesülését gradusonként ábrázolja, az Énekek Éneke alapján. „Az Isten Anyaszentegyháza e' világ kertiben igen nehezen nevededik a' kisirteteknek, üldözéseknek, és a' hamis tudományoknak, (...) tövissei között, az a' nagy csuda hogy ennyit is nevededhetik. (...) Nintsen ezen a' világon nagyobb szerelem az Anyaszentegyház a' Xtushoz való szerelménél, mivel úgy szerette a' Xtus az ő Anyasz. hogy önnön magát adta azért, hogy meg tisztítana minden mocskából”. „Az Istennek Anyaszentegyháza edszersmind nem jut tökéletességre; hanem lassan gradusonként. Elsőben hajnal, az után hold, az után nap, az után zászlós tábor. Noha szomorú, de bizony duga időben élünk hát mi; mikor az Evangéliomnak napja vilagoskodik, etc. del színben ragyog”.²²³ A coccejánus hatás vizsgálatánál meg kell állapítanunk: Köleséri allegóriái nem olyan túlsúfoltak és történeti koncepciókba ágyazottak, mint az a leideni coccejánusoknak nevezett csoportban, a stílusa sem annyira nyomasztóan autoriter, mint a rideg coccejánusoké, de a karteziánus és egyéb eszmékkel való keveredésnek sem tapasztalni jelét. Köleséri Sámuel művei a tipologikus értelmezésen nem mennek túl, jellemzőjük a zsoldáros intó hangja.

Kegyességi mentalitására jellemző, hogy kétfajta embert ismer: a bűnös, megszenetetlen életű embereket, akik elakadtak és meghaltak a bűnben, és Krisztus szentjeit, a Boldog Gyülekezet tagjait, akiknek a boldogsága abban áll, hogy abból semmiképpen ki nem eshetnek. A két szemléletnek egymáshoz semmi köze, „mert a bűn soha nem nézhet a Krisztus Keresztire, mihelyt meglátja azt, mindjárt kezd haldogálni az emberben”.²²⁴ Az igaz hívőkre vonatkozó megállapítása jellegzetesen kegyes megfogalmazás: Krisztus szentjei tökéletesek lelkükben (derekas tudomány, akaratnak szabadsága, kimondhatatlan szeretet), testükben (nem lesznek többé hamisságnak fegyverei), lélekben és testben együtt (Isten szemlélésében részesei lesznek az isteni természetnek).²²⁵

A lelkipásztori felelősségtudat implikálja az igaz vallás apológiáját is. Röviden, de „Czáfolya a Tudomány azokat, akik abban a hiszemben vadnak, hogy akármely Vallásban-is idv. Illyen hitben vadnak a Machiavellisták”. A számtalan eretnek, vagy hitelent és tanaikat nem veszi számba, csak összetartozóként megemlíti őket: a Sült pogányság (Nap-, Hold-, ördögimádók), Mohamet követői, Sidók és a bűn után

²²¹ KÖLESÉRI 1673, 78-79.; Czeglédi István könyvében (CZEGLÉDI 1659.) milyen ismerősen csengenek a regulák előtti beköszöntő szavak: „Szerelmes édes hazám, kárt vallott Magyarország! Ha e következő Regulákat nem csak olvasod; hanem azokhoz renedeled ekkédigh szabados életedet, im mégh egyszer a te megh busult Istenednek szive Békességre hajol; s megh igiri a Külső csendességet is néked”.

²²² CZEGLÉDY 1990, 151.

²²³ EMBER i. m. 86., 138.

²²⁴ KÖLESÉRI 1666a, 153.

²²⁵ Uo. 237.; Az *imago Dei*ben részesedés élménye része a középkori misztikának, a görög-keleti liturgiának és a pietista mozgalmak közül is többnek. A numinózus-élmény ilyesforma kifejezése hasonlít Zinzendorf báró kegyes elmélkedéseihez. Ld. NASSIOS 1995, 82.; OTTO 1997, 16.

hallgatók mellett leginkább a Pápista vallás, név szerint pedig Bellarminus szerepel.²²⁶ Az idézett kötet még a „dühöngő Fenevad” tombolásának idején született, kifejtett formában megvan a lelkiismereten uralkodás exempluma, és az elkeseredett hang az uralkodó.²²⁷ „A Mahomet vallásán lévőket, sem pedig a közöttük lakó Sidókat nem kényszerítik, sőt a Szentháromság tagadókat-is el-szenvedik, csak a nyavalyás Evangelicusok olly gyűlölségessek, hogy ezeknek csak a levegő eget is kárallyák beszíni”.²²⁸ Később már ezek elmaradtak, és egyedül a tevékeny keresztyén élet parancsa, a gyakorlati kegyesség módjai tisztázásának az igénye maradt.

Az igaz egyház, mint ’*vitézkedő Ecclesia*’ és a mártírkép megváltozásának összefüggését már Győri L. Jánosnak a fentebb idézett tanulmánya részletesen megvizsgálta, így itt csak röviden érintjük a kérdést. A puritán egyházkép Perkinshez köthető átalakulása mellett fontos felhívni a figyelmet a szerző saját történelem képére. Az üldözöttség ugyanis – bár bibliai alapozottsággal Ábel véréből fogva veszi kezdetét – ebben az esetben nem alakította ki a megfeleltethető világkorszakok rendszerét.²²⁹ Megkülönbözteti a bibliai, illetve az egyházi és világi történelmi exemplumokat, alapkönyve a Biblia, a melanchthoni világtörténelmi előadások példáival bővítve a klasszikus loci communesekből (Carion világkrónikája, Manlius, Hondorff, munkái, Alsted *Enciklopédiája*), és klasszikus mártírkatalógusokból (Fox második kiadása, Samuel Clark).²³⁰

Köleséri mártír-fogalmára jellemző, hogy több, egymást erősítő, morális célzatú példa motívumhalmazként jelenik meg nála, többnyire ebből következően szentenciózus formában.²³¹ Tudósítás vagy románcos történet, esetleg fiktív főszereplővel vagy szituációval, nem található Köleséri citátumai közt. Példái jórészt a 16. századi angol történelem idejéből valók (Bloody Mary, Peter Martyr a kedvelt alakjai), narrációs technikáját pedig E/3. személyű történetmondói vagy az idézett E/1. személyű én-elbeszélői nézőpont jellemzi.²³² Az események a mártírnak az üldöztetés vagy a kivégzési tortúra idején tett rövid, találó megjegyzéseit tárják az olvasó elé. A körülmények részletezése sematikus: Köleséri törekedett a rövid, érzékletes, olykor szinte dramatikus bemutatására és a valós tényközlésre, ezért többször megjelölte exemplumának származási helyét is, ami egyéb olvasmányainál nem megszokott (még a művei alapjául szolgáló angol eredetű munkáknak is jó esetben a

²²⁶ KÖLESÉRI 1673, 89., 32., 91., 151.

²²⁷ Uo. 128.; Istennek egyedül tulajdona 1. Semmiből Világot teremteni. 2. Jövendőket tudni. 3. Lelki ismereten uralkodni. – Báthori István (1600 k.); Pataki Füsüs János (1625 k.); CZEGLÉDI 1659, V. regula; Christianus Matthiae (1684); EMBER 1700, 467.

²²⁸ KÖLESÉRI 1673, 133.

²²⁹ Uo. 106.; SZATMÁRNÉMETHI 1675. előjáró beszéde Seculumok szerint szól az egyháztörténetről, MARTONFALVI 1681. Severus Sulpitius alapján 11 világkorszakról tud (198-199).

²³⁰ Az alábbi exemplum indoka: a keresztyének üldözőit eléri bűnük büntetése. *Bibliából*: „Herodes megöleté Jacobot a Jézus atyafiát, ötet is megcsapdosá Isten anyyala és a férgektől megemésztetvén meghala.”; *Egyházi Historiákból*: „Egy Farnesius nevű üldöző, azzal fenyegetőzik vala, hogy a keresztyének vérében a nyereg szárnyáig usztatná meg a lovát. Aki a mások vérért szomjúhozta, orrán s száján olly bőséggel jött, hogy a maga vére által megfulladott.”; *Világi Historiákból*: „Amaz vérszopó Maria királyné Angliában, minekutána egynéhány Martyrt megégettetett vala, maga is öt esztendőig tartó rövid országglása után Istentől kivágattaték.” (KÖLESÉRI 1673, 106.).

²³¹ DÖMÖTÖR Á. 1985, 16.

²³² BARTLETT 1995, 775-776.

szerzőjét, ha ismerjük). Ebben az esetben a két mártírkatalógus narratíváit párhuzamosan alkalmazta: hangsúlyozott a halál módja, mint Foxe-nál, ám a történet szüzséjét a Clarke-féle személyes életvallomás adja.²³³ Észlelhető a mai olvasó számára is, miként vált a 16. századbeli jelenkori emlékezet elbeszélése (1550-70), és a 17. századi historizáló, kegyességközpontú gyűjtemény (1670) a hányatott sorsú magyar lelkipásztor kezén vigasztalássá.

A történetek erkölcsi tanulsága, hogy az üldöztetés és a szörnyű halál sem ingathatja meg az igaz vallás hívő emberének hitvallását.²³⁴ Az utolsó pillanat testamentuma buzdító erővel kell, hogy hasson a szenvedést végigkísérő hívőkre. A hitükért szenvedők, üldözést vagy halált vállalók példái mellett megvannak a negatív exemplumok is, azok példája, akik nem vállalták a mártíromságot, majd az később beteljesedett rajtuk.²³⁵ Ugyanakkor hiányzanak a kínzások leírásai és a víziók, csodák, apologetikus beszédek, egyedül az igaz hitben való megállás ténye volt lényeges Köleséri Sámuel számára, a mártíromság felvállalásának megjelenítése. Közel érezhette a szerző magához a kora keresztény – kor üldözéseit: vigasztaló szavai Tertullianus-idézetek, történeti utalások, az üldözések korszakolása nélkül.²³⁶ Betegsége utáni felgyógyulásakor szerzett munkájában visszatérő elemként szerepel a „Nocumenta – Documenta” párhuzam. Hiszen „a nyomorúságok a halálnak előljáró Hopmesterei, hírt tésznek Embernek afelől, hogy valamint dördületlen meg ne üsse őtet”.²³⁷ Míg korábban az idézet a személyes hitharc, az igaz vallás védelmének volt bizonyítéka, később társult ehhez a betegséggel való személyes küzdelemre utaltság is, azonban mindvégig túlsúlyban maradt a hitben járás, az Istenhez vezető út jeleként. „Mint a Patikárius a méregből is orvosságot csinál, úgy Isten a gonosz eszközöket jól igazgatja (...) Isten egy véget néz, s a mienk meg más” megállapítása a korabeli történelemszemléletet jelzi, amely Károlyi *Két könyvének* alapját képezi.²³⁸

²³³ ENSSLE 1997, 7.

²³⁴ John Ardley hajszálairól szóló, sokat idézett mondás (KÖLESÉRI 1673, 60.); Egy Romanus nevű ifjú Nemes Embert midőn az üldöző kínoznának, azt mondgya volt: Nem az én szüleimnek nemes vére, hanem a keresztényi hitről való vallástétel nemesít meg engem. Egy meg azt mondgya volt: Inkább akarnék Mátyr lenni, hogy sem mint Monarcha. Más így szóllott: Inkább akarnék a Krisztussal szenvedni, hogy sem mint a Császárral uralkodni. (Uo. 140); BARTLETT i. m. 784.

²³⁵ Egy iffiu szorongattatván egykor üldözőitől, kérdik tőle, micsoda valláson él? Amaz ijedtében feleli: Valamellyikre akarod, jó uram, hogy álljak, öröme arra állok. In Martyr. Foxi (KÖLESÉRI 1673, 131.); NB. Egy Ember, hogy elkerüllye a megégettetést, vallását megtagadta, s bálványimádóvá lött, az után sok idő múlva, az háza megégett, s maga is a házában benn égett. Aki Istenért meg nem hatta magát égetni, Istentől megégettetett. (Uo. 219.)

²³⁶ „Végy vigasztalást Christus Istennek vérében fetregő, vigasztalástúl megfosztatott Anyaszentegyháza (...) Sanguis Martyrum, semen Ecclesiae”. (KÖLESÉRI 1673, 108.) – Luther kedvenc idézete is egyben.; „Schola crucis est schola lucis, crux est theologia christianorum” (uő. 1677b, 14.).

²³⁷ Uo. 12.

²³⁸ Uő. 1666a, 39-40.; Isten és ember munkája közti különbség okaira és végére nézve ld. uő. 1673, 69-70.

II/C. 2) Az üdvösség útja. Az üdvözülni vágyó ember állandó kérdése az örökkévalóság és a realitás közti egyensúly keresése: a vágyott túlvilági gyönyörúségek és a földi nyomorúságok közti szakadék áthidalása, a szubjektív kívánság és a földi küldetés objektív beteljesítésének feszültsége. Köleséri Sámuel dogmatikailag igen vitatható kontextusba helyezte ezt a paradoxont. Mártírság nemcsak a vallásért való szenvedés és üldözés, „hanem még embernek maga felekezetitől való szenvedése is befoglaltatik. A tágas életű keresztény nem szenved, de az szoros életű, még a maga felekezetitől is szenved, czáfolást, mint Isák, Ismaeltól”.²³⁹ Ez a mártír-fogalom szűk kereteket hagyott a vallásos életforma megélésére: szabályokat alkot, melyeket ha az illető, akár öntudatlanul, nem teljesít, kiesett az üdvözülők seregéből.

A *Fél-keresztyén* című Köleséri munka 20 lépcsőjét különbözteti meg az igaz vallásnak, amelyek a hívő élet próbakövei. Az első kilenc *esszé-prédikáció* jó kétszáz lapnyi kitekintésben megszabja, mi nem keresztyéni élet, és csak az utolsó, mintegy tizenöt lap terjedelmű prédikáció igyekszik körülhatárolni az igaz vallásos élet kritériumait. Ezt a művet fordításnak jelölte a szerzője, bár az eredetijét nem sikerült megállapítani. Műfaja a *'Straffpraedigt'* megjelöléssel írható le, kegyességi mentalitása a rigorózus kálvinizmussal, a németalföldi precízekkel mutat formai, tartalmi hasonlóságot. Köleséri utóbbi művében láthatóan nagy hangsúlyt helyezett a személyes, megélt és gyümölcsöt termő kegyes életre, perfekcionista elvárásokat támasztva a hitben járás jegyei irányában. Az állandó megszentelődési gyakorlat a 17. századi vallási mozgalmak nagy részében elérni kívánt céllá vált, felekezeti határok nélkül (*conventikel, exercitia* ill. *collegia pietatis, prophesyings* ill. *Prophezei*). A hitgyakorlatok idővel kialakították a maguk praxisát, majd etikai kódexét.

A keresztyén élet állomásait, az üdvrendet vizsgáljuk meg ezúton, ami Krisztus megváltói munkájának az emberre való rászabása.²⁴⁰ Az elhívás a Szent Lélek által történik, és az Intitúció szerint – polemizálva a katolikus felfogással – nem függ sem természeti, sem erkölcsi természettől, nem érdem és cselekedetfüggő. A kegyelem árad, az emberi szív mint a lelki élet központja, a belső ember pedig válaszolhat. A bűn oka nem a Sátán, mert „a Sátán csak sugall, nem kényszerít senkit a bűnre, vagy akarja az ember vagy nem”.²⁴¹ A definíció szabatos kifejezését érdemes Köleséri Sámuel felfogásában közölni. „Micsoda értetik a szíven? Nem (physice) természet szerint a húsból való szív, hanem (moraliter) erkölcsiképpen a belső ember, avagy a Lélek, amelynek tehetségi az Értelem s Akarat”.²⁴² A lelki élet két nagy képessége („tehetsége”), az értelem és az érzelem együttes és elválaszthatatlan, a vallásos hittapasztalat számára azonban alapvető fontosságú a „Javalló és véghez vivő Akarat” szerepének a tisztázása.²⁴³ A biblia antropológiai megközelítése alapján az

²³⁹ Uő. 1666a, 15.

²⁴⁰ APÁCAI 1655/1959, XI/XVI, 1.

²⁴¹ KÖLESÉRI 1673, 47.

²⁴² Uo. 76.

²⁴³ Uo. 43.

akarata megfelelősége a többjelentésű görög *'frenos'* szónak felel meg, amely egyaránt magában foglalja az életerőt, az akaratnyilvánítást, érületet és gondolatot. Közös valamennyiben a törekvés, az irányultság kifejezése.²⁴⁴ A puritán kegyességi életben ezért külön szerep jut a lelki gyakorlatoknak, a kegyelmi eszközökkel való élésnek, mely az újjászületett embernek az aktív megtérését mutatja.²⁴⁵

Az Isten-ember kapcsolatot mint én-te viszonyt a középkori misztika Énekek Éneke – beli gyönyörű allegóriáival gyakran fejezték ki. „Christus nemcsak egyszer-kétszer zörget a mi szívünk ajtaján, hanem sokáig hallgatozik, várakozik utánunk, annyira, hogy a reggeli harmatokkal-is meg-rakodik a feje”, és „az Isten helytartója (vicéje) a Lelki-isméret” válaszol. Az Isten megszólíthat több módon is: „Isten Igéje /külső elhívás/, itéleti / = elválasztás, praedestináció; belső elhívás/, Szent Lelke, serkentő példák /mártírok vére/, Lelki ismeretnek tanakodási és a Sacramentumok által /kereszttség, úrvacsora/”; az ember pedig az ima erejével zörgethet viszont: a könyörgés ugyanis „clavis viscerum Dei, praeces et lachrymae sunt bombardae nostrae”.²⁴⁶ Az újjászületett ember, a *homo renatus* jegyei a fenti elemek.

A teremtő Ige és a Szent Lélek helyreállítja az emberben a bűn miatt elromlott Isten-képet, állandó indítóeszközei a Szent Lélek és az exemplumok. Az új ember jellemzői: a helyes Istenismeret, a szabad akarat az engedelmisségre és az Istentisztelet megszentelése ajakkal (beszéd, gondolkodás) és étellel (emberi viszonyulás, szentségekben részesedés). Az előbbi öntudatlan megtapasztalásának következménye, aktív külső megjelenítése a megtérés. Az eredeti nyelvek szerinti etimológiai elemzés is azt mutatja, hogy az eddigi életformától való gyökeres elfordulásról van szó.²⁴⁷ Ehhez nagyfokú hit szükséges: „Hiszek emberi reménység felett, Isteni reménység alatt. Az érzékenységem megfogyatkozik, de nem a Hitem. Várom az én szabadításomnak Istenét”, hiszen a hit táplál, megerősít, szólásban és cselekedetben állhatatossá tesz.²⁴⁸

Az *unio cum Christo* a rászabás egyik része, a másik a jótéteményekkel való egyesülés.²⁴⁹ A megigazulás (iustificatio, adoptio, libertas Christiana, örök élet ígérete, megbékélés Istennel) külső passzív folyamatát nehezen lehet számon kérni, viszont könnyen kijelenthető. A puritán pszichológiai/antropológiai vizsgálódások középpontjába ezért került a megszentelődési folyamat, hiszen a hitben járó életnek lehetnek csak külsőleg felvett attitűdjei, elsajátítható viselkedésformái is. Így különböztették meg a kegyesség és békesség csálható és csálhatatlan jegyeit.²⁵⁰ A megszentelődés (sanctificatio) az egész életre szóló, tudatos, döntéseikért felelősséget vállaló autonóm személyiséget feltételez. Az aktív belső lelki életnek elsősorban a hit és az engedelmisség lehetnek mércéi, másrészt viszont a kegyesség minthogy belső folyamat, egzakt módon nem vizsgálható. Feltételezték azonban, hogy a lelki életnek is van mozgása, fejlődése, tehát folyamatként leírható, elemezhető, etikai normarendszer alapját képezheti.

²⁴⁴ CSIA 1994, 308.

²⁴⁵ BODONHELYI 1942, 107-109.

²⁴⁶ KÖLESÉRI 1673, 150-151., 189.

²⁴⁷ Uo. 48-49.

²⁴⁸ Uo. 63., 83.

²⁴⁹ APÁCAI 1655/1959, XI/XVII, 1.

Az üdvbizonyosság (*certitudo salutis*) jegyeit Perkinstől Ravasz Lászlóig nagyjából hasonlóan elemzik.²⁵¹ Köleséri Sámuel a következő gradusokat tartotta meghatározónak: szív, jó lelkiismeret, büntől tartózkodás praxisa /szabad akarat a jó iránti engedelmisségre/, examenre való hajlam /*mortificatio*/, növekedés a kegyelemben /*vivificatio*/, Isten lelkében való részesülés; atyafiságos szeretet, dicsőségvárás, vagyon-e részem benne /*glorificatio*/.²⁵² A keresztyén élet utolsó állomása a megdicsőítés, az üdvözült hívek seregében: „Mindenkori lakodalma vagyon hát az olyan Léleknek, amely az UR Jesust szívének ajtaján bébocsátotta. Boldog lelkek azok, amelyek a Báránynak mennyegzőjének vacsorájára hivatattak-el. Jel. 19:9. Azok esznek amaz titkos elrejtett Mannából Jel. 2:17. Végezetre azok telepednek le az egekben, Abrahammal, Isákkal, Jácóbbal. Matt. Azok esznek az Élet fájának gyümölcséből, melly vagyon az Isten Paradicsomának közepette. Jel. 2:7”.²⁵³ A megdicsőítés képe olyan jól sikerült, hogy még később is beidézte a prédikációiban Köleséri egyik debreceni hallgatója, Debreceni Ember Pál.

Az *Arany alma* kötet dogmatikai tényközlése és kegyes intései mellett a *Josué szent maga eltökélése* kötet foglalkozik hasonló részletességgel és terjedelemben a keresztyén élet szakaszaival. Ez azonban az előbbi leíró jellegével szemben praktikus tanácsokat tartalmaz, miként valósítható meg az „Evangéliumi szoros kegyes élet”. A megdicsőülés öröme hivatkozik a szerző, mikor a házigazda kötelességéről szól: „Vajon megmelegedette lelked az Isten szerelmével? és az Istennel való edgyesülésnek édességét kóstoltadé? Vallyon ez nem töltötte (...) be szivedet Istenhez, és a te házadnépéhez való szeretettel, nem hívnádé azokat edgyüvé könyörögni hogy azok is azon lelki gyönyörűségben veled együtt had részesülnének?”. Majd gyakorlati példát nyújt: „Ilyenképpen kell háznépedet (...) megszólítnod: Jere Házas társam, jöjjetek Gyermekeim, szolgálaim, hadgyátok el egy kevésé dolgotokat: O melly nagy édesség vagyon az Istennel való edgyesülésben, nagy gyönyörűség vagyon, mely származik a jó Lélekben a buzgó könyörgésből: Nem akarom, hogy csak a világnak moslékjával tápláltassatok, holott nem csak Lelki Kenyér, hanem ugyan Lelki Csemegék vannak az Isten keresésében: nem akarom, hogy mindenkor e világot üzzétek, és Istennél jövények legyetek. Jertek hát, mert az én lelkem ohajtyja hogy amit én meg kóstoltam, ti-is kóstollyátok”.²⁵⁴

²⁵⁰ KÖLESÉRI 1673, 12.

²⁵¹ RAVASZ 1990.

²⁵² KÖLESÉRI 1673, 12-13.; APÁCAI 1655/1959, XI/XVII-XIX.

²⁵³ KÖLESÉRI 1673, 155. = EMBER 1700, 507. = uő. 1693-96, 194 (1694).

²⁵⁴ KÖLESÉRI 1682a, C1-C1v.; Az öt érzékenységek lelki gyönyörűsége (látás, hallás, kóstolás, szaglás, tapintás) szintén megtalálható Kölesérinél (uő. 144.); LANGEN 1968.; ALEXA 1970, 301.

A kegyesség gyakorlásának előírásai precíz követelmények egymáshoz illeszkedő kategóriái: részei annak a tanulási folyamatnak, amely az életszentséghez vezet. Állandóan visszatérő elem a felszólítás, „Tanold ki bűneidet, szükségidet, és Istennek veled közlött jótéteményit, érezzed lelkedben ezeket, és alkalmas léssz arra (...); Tanold a Szent Írást, és a magad szívét, és ezek jó könyörgéses könyvek lesznek”.²⁵⁵ Időt fordított a szerző az ellenvetések cáfolatára, elannyira, hogy a Tudomány Okai és az Oktató Haszon indítóokai mind terjedelem, mind a narráció szintjén uralják a prédikációt: a felvett textushoz csak jóval a Magyarázat után tért vissza. Az Ellenvetések alapvető társadalmi ellentétekre, és a megvalósítás nehézségeire utalnak. Köleséri a bizonytalankodók állatásait a felelősség kérdése felől közelítette meg: személyes és közösségi felelősségünk van egymásért, a munkafolyamatokkor létező szociális kapcsolatok kölcsönös függése kötelez, hogy a lelki élet alkalmait is meg tudjuk osztani a velünk élőkkel. Éppen mert „ez a romlott természettől felette idegen, (...) nagy kegyelem kínálatik ennek gyakorlására”.²⁵⁶ Az erkölcsi törvényre int imaginárius képekkel, melyek szemléltetik a halál utáni felelősségre vonás, az utolsó ítélet visszavonhatatlanságát. Az erős expresszivitású, hátborzongató képek intuitív módon készítetik a hallgatót/olvasót a megfontolt döntésre. Az üdvösség és a kárhozat képeinek realiztikus megrajzolása, a lelki építés kimunkálása a puritán irodalom kedvelt fogása.²⁵⁷

A prédikátor valóságos etikai kódexet nyújt, amely minden praktikus részletre kiterjed.²⁵⁸ Foglalkozik az önvizsgálat helyével, idejével, a rászabás módjával, a cselédes gazdára és a háznépre külön és együtt vonatkozó „igazgatásocokkal”. A testi-lelki irányultság ismérvei a bűnösség, a lelki szükség és az *assensus* megvallása szájjal és szívvel: az Isten kegyelmének és az elvetettségnek az érzéki megtapasztalása. A belső realizáció képes átéltté, valóságos hittapasztalattá tenni „a láthatatlan dolgokat”, hallatni az elkárhozott és boldogult lelkek hangját, láthatóvá tenni az ember nyomában járó halált.²⁵⁹ Az imaginárius képek a transzcendens lét tapasztalataként a figyelmeztetés és a felkészítés funkcióját látják el. Az Isten ítélőszéke elé készülő ember önvizsgálatai pedig élő példák a környezete számára:

²⁵⁵ KÖLESÉRI 1682a, C2.

²⁵⁶ Uo. D1v, F2-F2v.

²⁵⁷ „Akkor Isten ilyen szomorú szentenciát mond: Eredgy el, eredgy el, a gyötrelemnek helyére, ha te nem találtál időt az énnékem való könyörgésre, találoc én örökkévalóságot a te büntetésedre.” (uo. C4v.); „Ha Isten némelyeket visszahozna a koporsóból és pokolbul még egyszer erre a világra, gondolodé hogy azok úgy üznék a világot és a pénzkeresés után alá s fel úgy futnának, mondanáke hogy nem lelnek időt a könyörgésre?” (uo. D1.); BODONHELYI 1942, 111.

²⁵⁸ KÖLESÉRI 1682a, D2-E3v.

²⁵⁹ „Tegyétek valóságossá magatoknak a láthatatlan dolgokat, elhívén azokat szintén úgy mintha a szemetekkel látnátok (...) Tegyétec fel, mintha azoknak szörnyű átkozódásokat és kietlen ordításokat keserű zokogásokat füleitekkel hallanátok, kik így szollanac (...) Mikor az könyörgéshez fogsz, tekints háta megé, és meg látod hogy az halál siet utánnad, nyomodban vagon: nézz előre és látod az eget és poklot előtted; magad pedig csak az időnek szélén állasz és ezennel az örömmek vagy halálnak örökkévalóságába léphetsz bé.” (uo. E2.).

„Vajha azok, kik én velem edgyütt könyörögnek, szivemben bétékinthetnének (...) nem szégyenlenéme”.²⁶⁰

A prédikációs kötet zárása külön figyelmet érdemel. A tradicionális befejezés, a halálnak az alvás allegóriájaként való megjelenítése igen elterjedt, főként az imairodalomban. A *Josué* kötet végén található két imádság közül az esti könyörgés bontja ki ezt a képet. A Bérekesztés előtt azonban a kegyesség gyakorlásának teleologikus céljáról is értesülünk. „A háznépnek megjobbítása szükséges a közösségi reformációra, és az igaz vallás az egyik Nemzetségből másikra úgy terjed” személy, háznép, falu-város, gyülekezet, ország viszonylatban.²⁶¹ Ez a felfogás nem csupán a missziói célt sejteti, hanem jelzi azt is, hogy a felekezeti küzdelmek után a 17. század végén kialakult egy koncepció az alulról építkező gyülekezeti modellről. Ez pedig párhuzamba állítható a második világháború utáni politikai helyzetben kiutat kereső egyházi vezetés (pl. ifj. Révész Imre vagy Ravasz László) kezdeményezéseivel, a belmisszió és az egyháztagság definiálásával, a presbitériumok életre jöttének sürgetésével, feltámasztásával.²⁶²

II/C. 3) A prédikáció, mint műfaji korlát. Köleséri műveit az eddig megszokott terminológiával nem lehet pontosan leírni, a kötetein feltüntetett alcímek többet sejtetnek, mint a prédikáció megnevezés. Az elmélkedéseknek és az elméleti munkáknak nevezett műveket kvázi prédikációkként értelmezte a szerző: a kötetek címeiként megjelölt műfaji megnevezés a prédikáció és az elmélkedés, de ezek valójában közelebb állnak az egzegézishez, az értekezéshez, a fordítás-parafrázishoz.²⁶³

Az angol eredetű szakmunkák használatát, a fordítást és annak sajátkezű bővítését is jelölte.²⁶⁴ Az utóbbi esetén szintén félreérthető a szerzőnek a címlapon található megjegyzése: „Fél-keresztyén, avagy igaz vallás színes vallójának Próbaköve. Részint Anglus Authorokból, részint maga Elmélkedéséből. 10 prédikáció.” Az első mondatig polemikus irat is lehetne, ezt megerősíti Kölesérinek az a tétele, miszerint az igaz keresztyén a saját vallásának színes vallóitól is szenved, még hozzá mártíromságot.²⁶⁵ A második szakasz fordításra vagy akár két

²⁶⁰ Uo. E3v.

²⁶¹ Uo. F2v.

²⁶² FAZAKAS 2000, 138., 176.

²⁶³ A szerző KÖLESÉRI 1673, 1677a és 1682a munkáit prédikációnak nevezte, a KÖLESÉRI 1677b-t elmélkedésnek, a KÖLESÉRI 1666a-t definíció helyett igazság megállatása, hasznok megmutogatása szerint fontos könyvnek.

²⁶⁴ KÖLESÉRI 1666a.; KÖLESÉRI 1677a.

²⁶⁵ SZATMÁRNÉMETI Mihály: *Igaz vallás próbaköve és Nyert peri* című elveszett munkái polemikus művek.

külön részből álló munkára is utalhat.²⁶⁶ A harmadik kolon pedig az egyházi beszédnek a korban elfoglalt szerepe szerint helyezi el a munkát: prédikáció, annak ellenére, hogy feltehetőleg nem is prédikált róla (legalábbis ezt egyetlen egyszer sem tartotta fontosnak jelölni). Ezek az apró jelzések segítségünkre lehetnek a műfaj meghatározásakor.

Ha homiletikailag vesszük görcső alá a debreceni prédikátor műveit, figyelemre méltó sajátosságait állapíthatjuk meg. A puritán elméleti szakirodalom által leírt kategóriák alapján szerkesztette műveit Köleséri Sámuel. Medgyesi retorikájának hatása nyomon követhető a terminus technicusok használatában és a szerkesztési eljárásokban is. A beszéd részeit olyan pontosan megtartotta Köleséri, hogy a kezdő és bérekesztő ige is mindig megtalálható, citátum, elkezdés vagy előfohász néven. A prédikációk Értelmet néző részei a logikai felosztások és a kérdés-felelet módszer alapján szerveződnek: a Magyarázat szóbeli és dologbeli lehet, a Tudomány fundamentumos Állítás, Erősségek (parancsolat és példa) és Ellenvetések részekből áll, az Okok és Ellenvetéseik négy részből emberek közti és Isten iránti generális és speciális feltételekről szól. A korabeli retorikák hangsúlyozzák, hogy egyes részek „alkalmatosság szerént” bővíthetnek, terjedelemben túlnyúlhatnak az elvi kereteken, a prédikáció a téma és a megcélzott befogadó közösség elvárásai szerint módosult is.

A Hasznok közül sokfajta működtet (oktat, cáfol, vizsgál, rettent, int, vigasztal), egy beszéden belül azonban legfőbb hármat-négyet (oktat, fedd/rettent, int). Kegyességére jellemző módon módosítja olykor a megnevezéseket: az intésekhez igazodnak „a nyomoruságban szenvedő ember ellenvetései”; meggyőzés, máshol megsiratás nevű, az oktatáshoz illeszkedő haszon; alkalmatossága néven szabadon, saját szavaival magyarázta a felvett textust, sőt a summában ráutalással idézte („Mintha így szollana Josué...”) a textusban megjelölt Jósué gondolatait.²⁶⁷ Egyik kötetében az Ellenvetések elrontásának szentelt nagyobb teret, emiatt a textushoz csak a Magyarázat után 30 lappal, az Oktató Haszon után tért vissza; egy másik munka előljáró beszédében pedig a Hasznokat elhagyását azzal magyarázta, hogy „magok is a prédikációk (mert practica materiáról lévén szó) merő azon hasznok”.²⁶⁸ Tehát a prédikáció megnevezés valójában a nem a mai értelemben vett műfaji megjelölés, hanem az isten ígéjének, az evangélium hirdetésének legszentebb módja. Köleséri Sámuel ’predikációira’ jobban is illik az *Arany alma* kötet élére írt bibliai ige, amely hívebben fejezi ki a hűséges szolga életművét: a prédikáció alkalmas időben mondott beszéd (Plb. 25:11).

²⁶⁶ CSÚZI 1682 esetén a címből nem derül ki, hogy valójában két külön munkáról van szó, egy prédikációról és egy elmélkedésről, külön címlappal, de folyamatos számozással.

²⁶⁷ KÖLESÉRI 1673, 123., 242.; 1677b.; 1682a.

²⁶⁸ KÖLESÉRI 1682a, F1v.; 1677a, (a)3v.

Köleséri prédikációi ugyanakkor alkalmi beszédek, magyar nyelvűek, igazodva a 17. századi puritán homiletikai közfelfogáshoz. A témát külön alcímben minden prédikáció elején jelölte, és a szabad textusválasztás nem jelent tetszőleges szabadságot. A beszédekből világosan kirajzolódik a kötet elrendezési szándéka: az *Arany alma* esetében a megtérés egyéni és nemzeti kérdései körül rendeződtek a beszédek: a bibliai hű pásztor képétől a kegyesség gyönyörű igáján át Mózes jobb részének választásáig. Néhol túlon túl precíznek tűnik: a rengeteg alfejezet, a részek állandó jelölése, különböző betűnagyságok, elrendezési formák bonyolulttá teszik a beszédeket. Ugyanakkor más esetben a beszédek elé írt „prédikációk lajstroma”, vagy a „Dolgok veleje”, és a Tudomány előtt álló summa segít az eligazodásban.²⁶⁹ Az egzegézis és a cáfolás tömör, érthető, világos; lényegre törő rövidségéhez képest szemmel látható a különbség az Életet néző alkalmaztatással szemben. A lényeg a lelki értelem szerinti magyarázaton van.

A korabeli retorikák ezt a fajta prédikációt *kazuista* prédikációnak nevezik, jelölve ezzel az Amesius utáni lélekvizsgáló eljárást alkalmazó egyházi beszédeket.²⁷⁰ Köleséri definícióját használva „idvességes”, azaz üdvességre vezérlő munkákról, „practica materiáról” van szó. A nemzetközi szakirodalomban Hof a 17. századi kegyességi (többnyire puritán és pietista) műveket a *descriptio – praescriptio* fogalompárral leírhatónak tartja. Az angol nyelvű irodalomban ennek megfelel tematikailag a lélekútleírás és a bűnkatalógus, Németalföldön a lelki életrajz és megtérés-történet.²⁷¹ Köleséri Sámuel esetében a megtérés útja és az üdvösség útja az a két nagy téma, amelynek mentén a dogmatikai munkák mellett megtaláljuk ezek párját a kegyességgyakorlati könyvek között is. A művek megcélzott haszna (*hyperiusi* hármas rendszer) és a kegyességi munkák jellemző megszólalási módja (leíró/előíró jellege) közti összefüggések alapján összeállított táblázat Köleséri esetén ekként néz ki.

	Descriptív	Praescriptív
Genus gnostikon	Idvesség sarka	Josué, Értelmes catechizálás
Genus praktikon	Arany alma	Fél-keresztyén
Genus paraklétikon	Keserű-édes	Bánkódó lélek nyögési

²⁶⁹ KÖLESÉRI 1673.; 1677a.

²⁷⁰ BARTÓK 1998, 14. táblázat.

²⁷¹ HOF 1998, 174.

A 17. századi magyar nyelvű protestáns prédikációirodalom eddig nem vizsgált, különösen szép fejezete idős Köleséri Sámuel életműve. Életművét besorolták már a legkülönbébb irányzatokba, olvasási nézőpontoktól függően.²⁷² A prédikátor kegyességi gyakorlatának kialakulását követtük nyomon e tanulmányban. A számára létező, nyitott teológiai és kegyességi hagyományok közül az szólította meg őt, amivel ő a debreceni gyülekezetet. Ha jellemezni akarnánk, idős Köleséri Sámuel dogmatikailag ortodox, homiletikailag puritán, egyéni kegyességét tekintve pietista, a vallási toleranciára nézve pedig irénikus volt.

A puritán neveltetésű prédikátor minden Magyarországon megjelent munkáját magyar nyelven írta, egyházi beszédeit a szabad textusválasztás alapján formálta. A tematikus beszédek a 'maroknyi magyar nemzetnek' kínálták a megtérés és az igaz kegyesség útját. A szellemi és lelki vezetők szerepét, társadalmi felelősségét hangsúlyozta a bibliai mítizáció képeivel. A gyülekezetet, mint lelki közösséget egyéni és felekezeti lelki harcaiban a zsidó-magyar sorspárhuzam és a protestáns mártírológia analógiáival, tipologikus párhuzamaival erősítette. A debreceni prédikátor kegyes lelki feddései, intései az igaz keresztyén embert önvizsgálatra, közösségépítésre, a legnehezebb időkben való kitartásra, a tényleges *praxis pietatis*-ra készítette fel.

A prédikátor mentalitásának vizsgálata egyben a gyülekezet, tágabban nézve a város kegyességi irányultságát is kifejezi.²⁷³ A zárt közösségekben hitéleti, sőt dogmatikai transzformációk is előállhatnak. A magyar eset is jó példa erre, és még másra is: a partiumi város és prédikátor egymásra találása jelzi, hogy a közösség mentalitását miként erősítette fel a kegyes prédikátor lelkiülete.

²⁷² NAGY G. 1985, 60.; GYŐRI 2000b, 58-59.; ÚMIL II, 1227.

²⁷³ A civisváros hangulatát élénken jelzi az angol átutazó, Townson beszámolója, aki – összefüggésbe hozva a lakosok öltözködését és vallási szigorúságát – a református precízizmus arculatát írta le (BALOGH 1973, 110.). Nem árt hangsúlyozni, hogy mindezt egy puritán közegben nevelkedett ember nyilatkozta a kontinentális vallásosságról. Hasonló példát tudunk említeni az amerikai puritanizmusról. Egy holland puritán, David Pieters tett meglepő felfedezést, mikor az „újangliai” hívők magukat a 'zsidó-újangliai sorspárhuzam' igazi megélőiként, szigorú ótestamentumi hívőkként definiálták. Ld. FRANKLIN 1909, 204. (TÓTH B. 1974, 276. pontatlanul idézte (keresztnev, családi név felcserélésével, rövidítve) ezt a szakirodalmat.); GYŐRI 2000a.

„Nincs százhusz, sőt húsz esztendőd sem! Mint orvoslod nyavalyádat?” – szolt prófétikus erővel Medgyesi Pál 1658-ban.²⁷⁴ A sárospataki prédikátor nemzeti katasztrófát jósló szavai nem csengtek le visszhangtalanul, és a dátummegjelölés meglehetősen pontosnak látszik. Az 1657-dik év után bekövetkezett változások katartikus élményt jelenthettek a korabeli ember számára. A partiumi köz- és magánélet védőfalai leomlottak, a török folyamatos hadiállapotban tartotta ezt az országrészt, és a fejedelemséget egyaránt. A történet- és emlékirók, prédikátorok egyöntetűen az 1657-tel kezdődő időszakot tartották a ’haldokló Erdély’ korának, a kezdőpontot pedig ezek alapján nevezhetnénk az „erdélyi fejedelemség Mohácsának”. A jelzett évhez kötődő történelem-szemléleti paradigma Erdély és a Partium elbeszélése, a „rész-nézőpont” teljes repertoire-jával.²⁷⁵

Egy mítosz – húsz éve, százhusz év távlatában. Az első szöveg 1657-ben keletkezett, míg az utolsó, a ’kontrollmunka’, Bod Péter műve, 1777-ben jelent meg. Az adott világ egyfajta nézőpontját rögzítők közt hasonló társadalmi körből (köznemes), felekezetből (református) és régióból (Partium, Erdély) származókat találunk, világi (szűcsmester, bíró) vagy egyházi (lelkipásztor, tanár) foglalkozással, történetmondói (Bartha Boldizsár, Szalárdi János, Enyedi István) vagy lelkipásztori szerepkörrel (Medgyesi Pál, idős Köleséri Sámuel, Báthori G. Mihály). Ezeknél a szerzőknél az elbeszéléshez használt fogalomkincs meglepő, topikus egyezéseket mutat. A vizsgálatba bevont művek köre tetszőlegesen bővíthető, ez alkalommal a teljesség igénye nélkül csak a jelenséget kívántuk szemléltetni, és a korszakról

²⁷⁴ MEDGYESI 1660a, 34.; Nagyar József, I. Apafi Mihály udvari lelkipásztora ugyanezzel a történeti távlatot sejtető mondattal siratta el ’Soror Austriae’-t (GYÓRI 2002, 33., 207.).

²⁷⁵ A disszertáció kereteit meghaladta volna az 1657-es év toposzainak a számbavétele, itt kizárólag a prédikációirodalom 1657-re vonatkozó megszólalásainak a jellegzetességeit szemléltettük. A kutatások már elkezdődtek a prédikáció és az emlékiratírás műfajában (CSORBA 2003), de ennek kifejtettsége korántsem befejezett: így erre az önálló kötetet igénylő témára most csak jelentőségének érzékeltetésével utalunk.

kialakított történelemképet más megvilágításba helyezni.²⁷⁶ Jelen dolgozat egyedül a prédikatori hagyományrétegre, az alapvetően Medgyesi-recepcióra koncentrál.²⁷⁷

E/II. 1) Medgyesi 1657-hez kötődő toposzainak formálódása: 1657. júl. 31-én II. Rákóczi György, Erdély fejedelme tatár fogságban van. Az uralkodó kockázatos lengyelországi háborújának az előkészítését az alattvalók nem kísérték feltétlen odaadással, amit a néhai öreg fejedelem büvkörében élő, és a regnáló fiatal vezetővel összekülönbözött prédikátorok „feddéseikkel, dorgálódásaikkal” állandóan hevítettek. Távol a gyulafehérvári központtól, az özvegy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna udvari papja, Medgyesi Pál szólaltatta meg feddéseit. Már az első, *Hármas Jajj* címmel szerkesztett kötetében fellelhetők azok az alapvető toposzok és textusok, amelyekre a *Joseph romlása* című prédikációja épült: a nagy emberek halála (a ’nemzet oszlopainak kidőlése’ metaforával) a romlás kezdete („Dávididnak lábok-is megiszamodik”), és a jeleket olvasni tudó ember számára ez egyet jelent az egyéni illetve közösségi bűnbánattartással.²⁷⁸ A második szerkesztett kötetben, a *Sok Jajjok...*-ban az eddigiek mellé társult a bűnök és a jelek rendszerezett katalógusa: a kilenc részes bűnlajstrom párja a kilenc részes bűnbánathirdetés, az ugyanitt közreadott Kemény János-féle imák felosztása is a kilences felosztást követi.²⁷⁹

A ’sárospataki ellenudvar’ reformer gondolkodója a várbeli beszédek intéseit nemzeti távlatban fogalmazta meg. A tatárfogság idején Medgyesi egy prédikációt mondott két részletben 1657. augusztus 5-én Fogarason és 10-én Vencsellőn, melyeket a következő évben az *Istenhez való igaz megtérés* címmel együtt jelentetett meg szolgálati helyén. A beszédek központi fogalma a „viszállkodó Israel” és a „hitetlen Juda” párja, és a zsidó-magyar sorspárhuzamból az erdélyi magyarság önpusztító életének jelölője a „Magyari Juda” kifejezés.²⁸⁰ A homiletikai részek akként oszlanak meg a két beszéd között, hogy az első a feddő és meghamisító hasznokat tartalmazza, a bibliás, prófétikus, feddő hang az uralkodó

²⁷⁶ TÓTH Zs. 2001, 84-85.

²⁷⁷ A teljes feldolgozáshoz ez az áttekintés csak támpontokat kíván nyújtani, a szövegvilágok intertextuális egymásra hatását, illokutív és perlokutív értelmét és egyéb vonatkozásait a jelenlegi keretek nem teszik lehetővé. Ld. még TULLY 1988, 260-262.; BURKE 1991.

²⁷⁸ MEDGYESI 1653, 29.

²⁷⁹ Uő. 1658.

²⁸⁰ Uő. 1658a, 36.

a megszólalásban, míg a másik beszéd a derekas intést foglalja magába, és a teológiailag igazolt keresztyén életút kijelölése áll a középpontjában.

Az *Ötödik Jajj* címet viselő prédikáció mind hangnemében, mind szerkezetében az előzők folytatása.²⁸¹ Medgyesi az 1657-ben kiadott *Negyedik Jajj* után újra felidézte a Jelenések könyvének jelképrendszerét, ismét az utolsó időket szimbolizáló hét trombitaszó jelölte a pusztulást jövendölő beszédek. Akkor a lengyelek támadása és kegyetlensége felett mondott beszéde figyelmeztetett a megszegett esküre, az uralkodó által felrúgott megegyezésre, most az erdélyi sereg pusztulása és krími hányattatása miatt szóltak a 'jajjos panaszok'. Medgyesi Jeremiás példájára keseredetten előre jövendölte Jósiás (II. Rákóczi György) és a Sion (Erdély) pusztulását. A beszédek itt is elválnak, a második szöveg a harmadik Tanuság Hasznától folytatódik vigasztalással. A két részes prédikációhoz illeszkednek Kemény Jánosnak a 83. zsoltárra írt böjti könyörgései, melyeket a fogságból juttatott el a moldovai hegyeken át. Ezeket a szövegeket (a kétszer két prédikációt) a sárospataki prédikátor kiadta egy szerkesztett kötetben más 1657-es beszédekkel együtt, *Sok Jajjokban (...) merült (...) igaz Magyaroknak (...) Siralmi* címen, ahol egy textussal, külön címlappal, egyszerűen megosztotta a két beszédet.²⁸² Az első, czáfoló, feddő Haszon neve mellett a 'tükör' megnevezés áll. Itt is megjelent az *Ötödik Jajj*-hoz csatoltan a *Böjti könyörgés*, majd önállóan is. Kemény János, miután hazatért, az – 1657 őszen elküldött, de Moldvában nagyrészt elveszett – imákat újírta, és *Gileád Balsamuma* címen Sárospatakon 1659-ben külön is kiadatta.²⁸³

A harmadik szerkesztett kötetben, a *Hatodik Jajj*-ban, a szerkesztés és az oktató-intő beszédrészek közti hangsúlymegoszlás nem változott, azonban a hangnem terén hirtelen fordulat következett be.²⁸⁴ A *Rohogó tűz* című, 1658. október 20-án elhangzott jeremiádos prédikáció felvillantotta a nemzetpusztulás apokaliptikus vízióját, ennek teljes topikus összefoglalását, az 1657-es sorsfordító év megjelölésével az 1659. július 29-én elmondott *Joseph romlása* nevezetű sárospataki beszéd tartalmazza.²⁸⁵ A vízionárius beszédek minden toposzt megmozgattak annak érzékeltetésére, hogy a nemzet megtérésére, az utolsó ítélet elkerülésére a jelen ideje az utolsó alkalom. A „hajdan fényes, most már gyalázatra fordult állapotunk” bibliai kifejező eszközeinek sorába tartozik a próféták, főként Jeremiás által használt sorspárhuzam számtalan képi és nyelvi megfelelője, a romlás jelei és a vétkek kilenc

²⁸¹ Uő. 1658b/1999.

²⁸² Uő. 1658a, 4.

²⁸³ RMK I. 947.

²⁸⁴ MEDGYESI 1660.

²⁸⁵ Uő. 1660a; 1660b.

pontja, a Haza beteg emberként való metaforikus megjelenítése. Történeti koncepciójának része a Sulpitius Severus-féle keresztyénüldözések korszakolása (Krisztus óta tíz öldöklés, a jelenbeli az Antikrisztus alatti a tizenegyedik korszak), és a szudétanémet Richter *Axiomata politica* című műve alapján a *'fatales periodi'* kijelölése.²⁸⁶ Itt szerepel a magyar történelmi sorsfordulók, vesztés csaták és tatárdúlások mellett (1526, 1541, 1556, 1657-9) a várnai csata epitaphiuma is.²⁸⁷

A „szegény romlott édes (czondorlott) nemzetünket” megtérésre hívó prófétai szónak biblikus retorikával aktuálpolitikai üzenete van. A *Hatodik Jajj* kötet 'Előljáró beszéde' mintegy rezümeként átfogóan jellemzi az egész kötetet, és elhelyezi a benne foglaltakat a zsidó-magyar sorspárhuzam tengelyén. Jósiás végzetét sirató Jeremiás hangján megszólaló Medgyesi Pál várta „Nabukodonozor nagy fájának kidőlését”, azaz a török birodalom bukását. De ahogy egykor Jósiás, Júda királya Egyiptommal szövetségben ment a babilóni sereg ellen, majd elvesztve a csatát, elvesztette az országát is, Siont, látva II. Rákóczi György politikájának kiúttalanságát, keserűen jajdult fel a 17. századi prédikátor: „Oda vagyon Egyptus, oda Erdély s Magyarország jobb részént, s mégse akarjuk magunkat megeszmeálni”. A fenyegető babilóni fogság tágabb értelmet nyert az újkori kontextusban: az lehet testi vagy lelki fenyegetés, és következményeit, a szétszórátást nemcsak Júda (Erdély), hanem az egész „visszavonó (Izrael) Magyarság” érzi majd magán.²⁸⁸

A feltehetőleg az 1659-es év végén a kötet elé írt 'Előljáró beszéd'-ben Mikeášhoz, Jeremiášhoz hasonlóan a megkeseredett próféta hangján szólalt meg Medgyesi Pál. A „bár többé Próféta ne lennék” mondat az elkerülhetetlenül, végzetszerűen beteljesedő jóslatokat, és a kassandrai látás kínját egyaránt jelzik. A „Temető jajokon kezdtem (...) Temető sírodhoz közelgető édes Nemzetem” megszólítás nem hagy kétséget afelől, hogy a *Hatodik Jajj* után,

²⁸⁶ Richter a történelmet mint periodikusan visszatérő katasztrófák sorozatát jelenítette meg, ezzel a 17. század világvégevárásának meghatározó történetfilozófia háttérét adta. Hatását hazánkban elsőként Tarnóc Márton értékelte Medgyesi Pál és Szalárdi János műveit idézve. Minthogy recepciójának teljes feldolgozása még hiányzik, néhány példát kiemelünk szemléltetésül az 1660-80-as évek Magyarországról. – AGL III, 2088.; TARNÓC 1970, 692.; BARTHA 1666/1984, 12., 19.; BÁTHORI 1664, 16., 24.

²⁸⁷ A *Romulidae Cannas ego Varnam strage notavi* kezdetű, Janus Pannonius-epigrammát a 17. században többen is idézték és magyarították, pl. Pázmány, Alvinczi és Káldi (RMPE I, 608.; HELTAI 1994, 129-130.). Szőnyi Nagy István felező 12-esű magyar változatát (SZŐNYI N. 1675b, 51.), *Régen romaiak festék vérrel Cannát* incipittel Imre Mihály már ismertette (IMRE 1987-88, 24.). Medgyesi jelölésében „egy jeles Poeta” készítette el a Balassi-strófában írott fordítást, *Romaiak Cannast./ A magyarok Varnát/ Jol meg-festék vérekkal* kezdettel (MEDGYESI 1660b, 15.; KECSKEMÉTI 1998, 197-198.).

²⁸⁸ Uő. 1660, 3., 7.; Amikor Thököly visszafoglalta Kassát, udvari lelkésze, Lippóci Miklós ugyancsak ezt az analógiás párt alkalmazta az ünnepi prédikációjában. Jeremiásnak az Izrael és Jeruzsálem példáját applikálta Magyarországra és Kassa kapcsolatára: „Júda (a szegény számkivetésben nyomorgó magyarság)”, Kassa „a nagy és népes város, (...) a keresztyén országoknak oltalmazó fejedelme”, míg „Izrael (Magyarság)” jelentéssel (LIPPÓCI 1682, 12., 32.).

egy esetleges politikai zűrzavar elmúltá után másként megszólalni, alig lehetséges.²⁸⁹ A prédikációk megírása idején uralkodó erdélyi fejedelem halála rövidesen bekövetkezett, és a II. Rákóczi György által a trónért folytatott sorozatos belpolitikai küzdelmek következményeképp a török elfoglalta Erdély utolsó végvárát, Váradot. Az egyiptomi szövetség ellen prófétáló Jeremiást röviddel Jeruzsálem pusztulása után politikai ellenfelei likvidálták, állítólag Egyiptomban halt meg. Medgyesi Pálról 1663 után nem maradt fenn nyom, amely eltűnését magyarázná, a gondolatainak azonban nem lehetett határt szabni, a reveláció erejével hatott egész nemzedékére.

E/II. 2) A lelki orvosság metaforikája: Idős Köleséri Sámuel, egykori váradi diák és tanító, Váradhoz a „mi második magyar Jeruzsálemünk” biblikus jelzöt kapcsolta.²⁹⁰ Debrecenbe érkezésekor, hosszú csend után jelentkezett csak újabb kiadvánnyal. A cívisvárosban kiadott első kötete az első félévi prédikációs termést tartalmazza, és az *Arany alma* nevet viseli, utolsó előtti beszéde, amely az 1657. év eseményeit érvrendszerében alkalmazta, 1672. november 20-án hangzott el *Gyógyíthatatlan Nép nyavalyája* címmel.²⁹¹ Köleséri prédikációs kötetének a címe az ’alkalmatos időben mondott Igére’ (Példabeszédek 25:11) utal, a benne foglalt beszédek a szabad textusválasztás rendszerén alapulnak. Az alaptextus közkedvelt volt a korban, Medgyesitől Csúzi Cseh Jakabig sokan használták a bibliai szöveg jelenbeli applikációjához.

Az első Haszon a ’megsiratás’ elnevezést viseli, kétszer olvashatjuk ezt a jelzést, az idetartozó szövegek a homiletikai terminusok rendszerében lefedik a Hasznok oktató és intő részeit. A beszéd textusa Jeremiás 8:21-22, és azon a gondolaton nyugszik, hogy Izraelben volt ’*Gileádbeli balsamum*’ (a legdrágább olaj), és voltak a betegséget kezelő orvosai, mégsem volt ez elég a nép megtéréséhez. A magyarokra alkalmaztatása: volt ugyan a magyaroknak is drága olaja, az Isten hirdetett szent ígéje, és támaszai a nemzet előljárói voltak, mégis a nemzeti bűnök erőt vettek a népen. A bűnök részletezése, bűnkatalógussá bővítése elmaradt, helyette a bűnökbe süllyedés, a bűnökben ragadás fokozatait (a lelki nyavalya, az orvos elvetése, végül a lélegzés lehetetlensége) emelte ki a prédikátor applikáció nélkül.

²⁸⁹ MEDGYESI 1660, 5., 7.

²⁹⁰ A Várad pusztulására írt könyörgéseinek a kiadásakor nevezte így szeretett városát (KÖLESÉRI 1666b, 2.). A fogalomkincs az 1630-as évek prédikátori hangját visszhangozza (FEKETE 1980, 440.).

²⁹¹ KÖLESÉRI 1673.

A zsoltáros és a jeremiádos könyörgések hangján szólalt meg idős Köleséri, valahányszor intéseiben a magyar nép megtéréséért fohászkodott. „Oh édes beteg Nemzetem! Oh régen sinlő Magyar Haza! (...) Oh vajha azért mindnyájan Jeremiásokká változhatnánk, s mondanók? A' mi népünk leányának romlása miatt meg romlottunk etc. Avagy nem volnaé Balsamum olaj a' mi Gileádunkban? Nem volna orvos? hogy a' Magyar nemzet mind ez idáigis még nem gyógyított. NB. Bizony, ha a' Képirók le akarnák írni Mappára a' mostani Magyar hazát, egy sinlő beteg ember képébe kellene leírni, ki csak agonizál, mert, ha el szemlélljük: Beteg ebben az Ecclesia. Beteg a' Politia. Betegek annak igazgatói. Beteg az egész teste a' Nemzetnek, nincs abban épség tetétül fogva talpig (...) mert 1657. esztendőől fogva, foly ennek a hazának vére, s nem találkozott meg olyan orvos, ki ennek vérét meg állatta volna. Olyan ez, mint amaz tizenkét esztendőől fogva vérfolyásban sinylő aszszony. (...) Oh szegény beteg Haza! Bezzeg nagy, mint a tenger a te nyomorusagod, kicsoda gyógyít meg tegedet?”.²⁹² A 'beteg Haza' metaforájában és a haza organikus szemléletében a nemzeti történelem „égetően aktuális problematikája kap helyet”.²⁹³

Létezik a megsirató Haszonnak más értelmezése is. Kemény János 1659-ben jelentette meg *Gileád Balsamuma* címen a tatár fogságban írt könyörgéseit, intve ezzel népét az igaz Istenben való bizalomra, a régi erkölcsök követésére, a visszavonás nélküli életre. A magyar nép megsiratásának oka, hogy hiába szólt a figyelmeztetés a nép előljáróitól (a lelkipásztorok, a hadvezér), a példázat visszhangtalan maradt. Ne feledjük, hogy a Kemény János imádságait kiadó Medgyesi hasonlóképpen értelmezte a szent olaj funkcióját. A *Sok Jajjok...* kötetben az *Ötödik Jajj* után illesztette a Kemény-könyörgéseknek a hozzá érkezett darabjait. Az önálló kiadás után írt prédikációjában pedig már reflektált is rá.

A *Hatodik Jajj* kötetben Medgyesi a *Kétség torkából kiható lélek* című Lukács evangéliumán alapuló prédikációjának előljáró beszédét a harcból visszatért, a védelmező szerepében fellépő II. Rákóczi Györgyhez címezte. Az 1658 augusztusában elhangzott prédikáció előszavában az a Medgyesi-hang szólalt meg, amelyet a megfáradt próféta már igen rég hallatott: a reménykedő, a prófétaságot az öröm hirdetőjének feladatával felváltó prédikátoré. A megújodást a sárospataki lelkipásztor éppen az említett könyörgések hangjában vélte megtalálni. Beköszöntőjét vituperatív módon indokolta: nem mintha „a Nagyságod Gileádjában, a' lelki Oktatásnak s' Vigasztalásnak ilyen, sőt ennél-is hihetőbb *Balsamumja* nem folya”.²⁹⁴ Az ezutáni események lehetetlenné tették az ilyen reménykedő

²⁹² Uo. 242.

²⁹³ IMRE 1987-88, 44.

²⁹⁴ MEDGYESI 1660c, 4.

értelmezést, Medgyesi és idős Köleséri számára is: az utóbbi lelkipásztor már csak az egykor lelkiekben is gazdag magyar nép romlását, pusztulását konstatálhatta, a könyörgések hiábavalóságát.

Medgyesi saját maga nevezte a sokat idézett *Ötödik Jajj* című művét az „Országok romlásának okairól való Tanítás”-nak, s méltán jelölte a korunkbeli kiadás is ezért így a kötetet, amikor annak leegyszerűsített változatát közrebocsátotta.²⁹⁵ A próféta által hirdetett romlás és az általa szorgalmazott közösségi bűnbánat toposza végigvonul a magyar irodalomban: Magyarai és Alvinczi kora után Czeglédi István és Medgyesi Pál idejében jelent meg a századvégén.²⁹⁶ A Medgyesihez hasonlóan Jeremiással azonosított Tofeus Mihályban, majd pedig vejében Nagyari Józsefben látta a kor a romlás ellen a nemzeti megtérést hirdető, a nemzeti politikai létért síkraszálló, ostromzó prófétát.²⁹⁷ Idekívánkozik egy harmadik prófétai alkatú prédikátor, Báthori G. Mihály beszéde, ami ebben a helyzetben hangzott el: II. Rákóczi György visszajövetelét köszöntötte, a megszólalás mégis eléggé eltérő.

A fejedelem Medgyesre érkezésének másnapján prédikáló Báthori Mihály mint a vezető nélküli intervallumban megválasztott erdélyi fejedelem, gróf Rhédei Ferenc udvari lelkésze beszélt. A textus Jeremiás 15, 1-4 volt, a nép vétkei olyan számosak, hogy még a nép vezetőinek, Mózesnek, Sámuelnek sem elég a könyörgése: a bujdosás, a szétszórattatás ideje jött el. A „Rettennyen meg hát a’ bűnben el merült nép és ember” felszólítást a vétkek katalógusa követi, és a szónok nem tért ki azelől sem, hogy kipredikálja az ünneplő gyülekezetet: „mint ez éjjel bátran trombitálván és sipoltatván reszegekdedtetek”.²⁹⁸ Nem sokkal ezután a debreceni lelkész patrónusának, Rhédei Ferencnek egyetlen fiát parentáló beszédében Rhédei Lászlót hasonlította Jósiáshoz, és a lelkész jeremiási pozícióból a Bethlen-Rhédei ház utolsó ágát azzal búcsúztatta, hogy hirtelen ment el, hogy „nagyobb romlását édes Nemzetünknek meg ne lássa”.²⁹⁹

Az 1657-hez kötődő fogalomtárat szemléltettük a fentiekben röviden, a tradíciót bemutató egyéb párhuzamos szövegekre hadd álljon itt néhány egzakt példa. Báthori prédikációi mind szóhasználatukban (szarvas vétkek, jajjos szentenciák), argumentumaiban (Jeremiás-parafrazis, meghasonlott nép bibliai előképe, Richter-, Amesius-idézet), mind szövegszervező eljárásaiban (vétkek katalógusának szerkezete, a hasznok megformáltsága,

²⁹⁵ Uő. 1657a, 11.; 1658b/1999.

²⁹⁶ MAGYARI 1602. ALVINCZI 1619.; CZEGLÉDI 1659.; HELTAI 1994, 129.; IMRE 1995, 241-242.

²⁹⁷ Magyarai (sic!) és Tofeus jeremiási szerepkörben egymás mellett szerepelnek Cserei históriájában (CSEREI 1983, 190-193., 192.); Martonfalvi professzor katalógusában egyedül Nagyarinak volt jelzője: „Nagy-Ari Joseph, *Kis Aszondi Prédikátor*” (MARTONFALVI 1681, Ajánló Levél).

²⁹⁸ BÁTHORI 1664, 39., 42.

²⁹⁹ Uo. 167.; KECSKEMÉTI 1998, 199.

zsidó-magyar sorspárhuzam tipológiái) a sárospataki próféta beszédeit idézik fel az olvasóban. Nyilvánvaló, hogy nehéz megvonni a határt a jeremiádos hang és a valószínűsíthető Medgyesi-recepció között.

A romlás toposza zsidó-magyar sorspárhuzamban Medgyesitől ível át Kölesériig, s ezt kompilálja Szentpéteri István.³⁰⁰ A Haza, mint beteg ember organikus szemlélete Medgyesinél utalásokban, Kölesérinél, Tolnai Mihálynál részekben, Tolnai F. Istvánnál a „*Jelki Sion*” teljes allegorikus kidolgozottságban jelentkezik; az orvosi példázatot a lelki orvosság bibliai előképével, a *Gileádbeli balsamummal* Kemény János és Medgyesi után Szántai Poóts bontotta ki a kegyes fejedelmet, Rhédei grófot búcsúztató temetési beszédében.³⁰¹ A Medgyesi Pál halotti beszédében lévő európai helyzetfelmérés igen hasonló módon van meg Báthori G. Mihály és Szántai Poóts István egy-egy halotti prédikációjában, ahol ezt a Rhédei-családnak, és Tolnai Mihály beszédében, ahol Debrecen városának a magára hagyatottságára applikálták. Ez a képzet a földrajzi determinizmus alapján – szimbolikusan az égtájak jelképeivel – a nemzet felé irányuló gyűlölet formájában testesült meg; Zrínyi Miklósnál pedig a *Török Áfium* katonai helyzetképének része a nemzetek név szerinti katalógusa. Ennek a részletes vizsgálatával még szintén adós a szakirodalom.³⁰²

Az itt szerepelt gondolkodók által jelzett fordulópont egybeesik a térség nemzetközi politikai helyzetének egyidejű megváltozásával. Egy oldalról a 17. századi függetlenségi küzdelmeink fémjelzője Lipót abszolutizmusa (1657-1705), másrésztől a Török Birodalomban is ekkor zajlott le a politika megújodása, a szakirodalomban ’Köprülü-reneszánsz’ néven számon tartott időszak (1658-1691). A prédikátori nemzedék által a 16. század vége után újra felélesztett zsidó-magyar sorspárhuzam ebben az esetben tökéletesen illeszkedett a korabeli Magyarország és Erdély világpolitikai helyzetéhez. Ahogy egykor Jósiásnak Egyiptom és Babilon között kellett döntenie, úgy most az Erdélyi fejedelemségnek a „nagy két császár birodalmi közt”, Lipót vagy a török hatalom között kellett biztosítani a túlélés esélyét. A beszűkült politikai játszótér nem sok mozgásteret biztosított.

Felvetődik ugyanakkor a kérdés, mivel a kortárs szemlélő horizontja is szükségszerűen ’torz tükör’, milyen alternatívája volt a ’fatális év’ elképzelésnek az adott viláértelmező

³⁰⁰ MEDGYESI 1660, 3., 17.; KÖLESÉRI 1673, 72.; SZENTPÉTERI 1697, B7.

³⁰¹ „Szegény elromlott, s ha Isten nem könyörül, annál is inkább elromlandó Erdély, megnevelted vala hiszem sok szép ifjú népedet kebeledben e negyven esztendőök alatt, megpihenvén a pogányi fegyvertől és rablástól mind ez ideig!” – MEDGYESI 1658b/1999 = SZALÁRDI 1980, IX, 2, 714.; KÖLESÉRI i. m. 242.; TOLNAI 1673, 19.; TOLNAI F. 1664, 13-32.; SZÁNTAI POÓTS 1668, 9.

³⁰² „Észak nem igen szeret: Napnyugat-is tsak Isten tudja mint vagyon hozzánk: Napkelet pedig s’ Dél gyűlöli” (MEDGYESI 1660, 59.). A Rhédei-családot sújtó ellenségeskedés Erdély üldözöttségének metonimikus kerete (BÁTHORI i. m. A5v.; SZÁNTAI POÓTS i. m. 19.), ugyanez a motívum Debrecenre applikálva (TOLNAI i. m. 24.), illetve a nemzetképzés hadi feltételeinek részeként is megtalálható (ZRÍNYI 1985, 211-213.).

narratívák között. A Bod Péter által a 18. század derekán írt református egyháztörténetben található egy közvetett utalás 1657 szerepére. A hazai a teológiatörténet eseményei közül a coccejánus viták kapcsán olvashatjuk a következő megjegyzést: „a tudománynak nevedésével nevedtenek a’ vetélkedések is egy és más dolog iránt. (...) Bé jött ez a’ vetélkedés a’ *Magyar Földre* is MDCLVI-dik esztendő tájban; de nem sokára ott el alutt a’ sok nyomoruság elfelejtette az emberekkel”.³⁰³ Az adott műfaj kereteit nem átlépve, említés útján esik szó a nagy változás kezdeteiről, a 120 év távlatában visszatekintő emlékezet általánosító jellegét érhetjük tetten.

„Az emlék nem a múlt pusztá felidézése, hanem annak megkonstruálása” – szögezi le gyakorlatilag Pierre Nora tételét visszahangozva Gyáni Gábor.³⁰⁴ A múltban történelemként felismert adatok és tények helyett a hangsúly az értelmezőn van, aki saját vágyait és a közösség hagyományos fikcióit, ’az emlékezés helyeit’ kívánja értelemmel felruházni. A 17. század végének gondolkodói egymáshoz nagyon hasonló módon észleltek egy társadalom- és kultúrtörténeti változást, ami szimbolikusan az 1657-es évhez mint ’*fatális év*’-hez kötődött. A korabeli levelek, emlékiratok, történeti feljegyzések mind jelzik a korszakhatárt, és a rossz előjelek különböző sorát is megalkották, és a korszak retorikáját alapjaiban jellemző biblikus nyelvezet értelmezői rendszeréből több vagy kevesebb funkcionális elemet építettek be a szövegükbe.

³⁰³ BOD 1777, 495.

³⁰⁴ GYÁNI 2000, 101.

III. SZENTPÉTERI ISTVÁN HAJDÚ-PRÉDIKÁCIÓI

Komáromi Csipkés György *Igaz Hit* című prédikációs kötetének az olvasóhoz szóló mondata jól szemlélteti az Ige nyújtotta lelki támaszt, a lelkipásztor pasztorációs lehetőségeit. Szükséges, hogy *“néha olajat, néha bort töltsék Halgatóim sebeibe, néha a törvényből menydörögjek, néha az evangéliumból beszélgessek, néha a népet rettentsem, keserítsem, néha ismét bátorítsam, és vigasztaljam, néha csak tejet, néha temérdekebb ételt adgyak az Isten népének”*.³⁰⁵ A lelkipásztor munkájához hozzátartozik a menydörgés és a vigasztalás egyaránt. Az ótestamentumi nagy próféták gyakorolták mindkét lehetőségét a lélek Istenhez vezérlésének. A vigasztaláskor a kétfajta megközelítés összetartozik; ellentétes esetben túlzott kegyességet, világvégeváró képzeteket generálhat, vagy a haragvó Isten képének hirdetésével morálisan bezárkózó magatartást válthat ki.

A kegyességi élményektől érintett lelkipásztor (id. Köleséri Sámuel, Csúzi Cseh Jakab, Debreceni Ember Pál) az eredeti értelemben hirdette a mindenkori reformátori üzenetet, a kegyelmes Isten üdvösségre hívó szavát. Az 1670-80-as évek ótestamentumi rettentései után Pál apostol leveleinek vigasztalása gyülekezeteket építő erőt sugárzott. A túlzás két útjának szükségszerű velejárója a hangsúlyvesztés lehetősége: a két irány két külön teológiai nézőpontot, más homiletikai megoldásokat rejt magában, és láthatóan különböző prédikátori lelkületet sejtet. Az ostorozó magatartás apokaliptikus képeket felvonultató, menydörgő hangú beszédeket von maga után (Szántai Poóts István) vagy a bűnök temérdek sokaságára figyelmeztető feddéseket (Sajószentpéteri István) a bűnbocsánat hirdetése helyett.

A szakirodalom már régóta jelezte, szükséges volna feldolgozni a magyar kegyességtörténetet.³⁰⁶ Esze Tamás hívta fel a figyelmet a “nagyhírű aszketikus prédikátor”, Szentpéteri István életművére: “eredményeiből és drámájából milyen nagy tanulságok adódnának számunkra”.³⁰⁷ A témával legbehatóbban Szigeti Jenő foglalkozott, vizsgálati szempontjai azonban megkérdőjelezhetők. Olyan kegyességi formákat tulajdonított a szabadegyházi közösségek egyedüli sajátjának (közösségi Bibliaolvasás, régi puritán könyvek olvasása, a közösségi éneklés, imádkozás, laikusok által tartott házi istentisztelet)³⁰⁸, melyeket a korabeli prédikációk és a mai retorikai illetve egyháztörténeti, gyakorlati teológiai szakkönyvek értékelései egybehangzóan protestáns és reformátori gyökerű sajátosságnak

³⁰⁵ CSIPKÉS 1666, XXv.

³⁰⁶ RÉVÉSZ I. 1924, 74.; ESZE 1957, 178.; SZIGETI 1970.; KISS E. 1979. – Egy összefoglaló munka született eddig ebben a témakörben: ILLYÉS E. 1936.

³⁰⁷ ESZE i. m. 179.

³⁰⁸ SZIGETI 1981, 15.

tartanak.³⁰⁹ Szigeti megállapításaiban ugyanakkor nem vált el élesen egymástól a puritán és a pietista jellegű kegyesség sem formai, sem tartalmi szinten. Ez a fejezet ezért egy elfeledett prédikátor életművének elemzése révén – különös tekintettel, az *Ördög szára bordája* című eddig eltűntként kezelt ismeretlen művére – mutatja be a magyar református kegyesség egyik arculatát: a népi tradíció beszédmódjának (*folk-lore*) testet öltését.³¹⁰

Szentpéteri István iskoláit Debrecenben végezte, kora legnevesebb tanára, Martonfalvi György idejében subscribált 1670-ben. Hosszú előtanulmányok után (6-7 év) jutott el csak külföldre és töltött el egy szemesztert Frankfurt an der Oder-ben. Hazajövetelétől számítva lelkipásztorként szolgált majd 10 helyen, több mint 50 esztendő. Ismerve a papmarasztás intézményét, elképzelhető az is, hogy gyakori helyváltoztatása személyes vonásainak köszönhető (főként, hogy egy-két helyre újra és újra visszatért). Matuzsálemi kort élve halt meg 1730-ban 75 évesen. Szerzőnk a kor egyetlen és egyedülálló kollégiumában tanult, kiváló puritán tanítók keze alatt (Martonfalvi, Szilágyi Tönkö Márton), nehezen jutott ki külhonba, apró falvak sorában volt lelkipásztor, kötetait csak éves késésekkel tudta kiadatni, embert próbáló időket élt meg. Ez a kép már mutatja a beszűkülést, ami a megelőző korok színes peregrinációs útjaihoz, több éves tapasztalatszerzéséhez képest nyilvánvaló.

Az életrajzi tények és művei témái a lelkipásztor mentalitására is fényt vetnek. Miután külhoni tanulmányait befejezve hazatért, Szentpéteri felbontotta jegyességét; rövidesen pedig pappá szentelték.³¹¹ Harminc évi szolgálat után, 1709-ben a büdszentmihályi (ma: Tiszavasvári) gyülekezetből a kállói közzsínat végzése tiltotta el.³¹² Ránkmaradt művei tematikájukat és stílusukat tekintve is meglehetősen egyoldalúak.³¹³ Érdeklődését jellemzi disszertációinak címe: *De aeterna hominum electione* (Frankfurt, 1677.) és *De sorte piorum in Via* (Frankfurt, 1678.). Az utóbbi a kegyesség megélését, mint harcoss erőt igénylő küzdelmet értelmezi – hivatástudatára jellemző módon a latin nyelvű munkában magyarul is

³⁰⁹ KÖLESÉRI 1682a.; 1682b.; BODONHELYI 1942, 174-175.

³¹⁰ Zoványi Jenő *Dohány doha* néven tüntette fel, mint feltételezett, de általa el nem ért kötetet (PETL 594.), Nagy Géza is csak 'állítólagos' létezéséről tudott (NAGY G. 1985, 24.). A TtREK kéziratárának két példánya is van belőle: R 618 teljes, és R 702/ee, mely az előbbi kötet első prédikációjának korabeli, betűhív másolata. Jelen esetben a teljes szövegcorpust tartalmazó tizenhatodrészt, bőrkötésű, 156 lap terjedelmű kis kötetet, az R 618 jelzetűt idézzük, SZENTPÉTERI 1712-13.

³¹¹ „*Clarissimus Dominus Stephanus Szent Péteri cupit separari a sponsa sua Catharina Párnás propter abalienationes animi. Deliberatum. Major pars separat utrisque dat libertatem.*” (Partialis Synodus, Debrecen, 1678. 11. 24.) TtREL I. 31. a) 2. k. 159.; felszentelése: *Stephanus Szent Péterj Thur-Kevinum* (Generalis Synodus, Szoboszló, 1679. 07. 02.) TtREL I. 1. a) 2. k. 131.

³¹² „*Clarissimus Dominus Stephanus Szentpéteri propter scandalosa et functionem suam detronestantia dicta, quae praetulit ex Cathedra, canonice ab Officio Pastoralis privatur juxta Canone 37 in majoribus.*” (Generalis Synodus, Kálló, 1709. 06. 23.) TtREL I. 1. a) 2. k. 215.

³¹³ Disputatio: RMK III. 2810.; Dissertatio: RMK III. 2896; Halotti prédikáció Szenczi A. Pál felett: RMK I. 1403; Concio redargutionis: RMK I. 1501, 1521, 1538, (R 618).

idézi a kegyes ember attitűdjét ábrázoló Zsolt 112:7-et. Prédikációi túlbővített rettentések, a kor megannyi kísértése, a tánc, a részegeskedés, a káromkodás és a dohányzás ellen.

Legnevesebb tanára a kor legnagyobb pedagógusa, Martonfalvi Tóth György is számon tartotta őt diáknévsorában, aminek különös jelentőséget ad, hogy ebben a katalógusban az általa tanított mintegy 1000 fő közül csak 80-nak a neve található meg,³¹⁴ de ez szólhat a családnak is.³¹⁵ A századvég puritán kultúrpolitikusa és egyben censora, Debreceni Kalocsa János is támogatta Szentpéteri István három művének a megjelentetését.³¹⁶ Tudjuk, hogy Szentpéteri első munkája, a *Hangos trombita* már a Martonfalvi halálát követő évben (1682) nyomtatásra volt előkészítve. Ezek a kötetek csak részei a nagy életműnek, nem is a megírás sorrendjében jelentek meg és időben is óriásiak a csúszások.³¹⁷ Munkái három, egymást követő évben kerültek nyomtatás alá (1697-99), amikor a büdszentmihályi gyülekezet jótevői és a nyomda is kész lehetett rá, hogy rövid terjedelemben, kis példányszámban adjon közre egy-egy prédikációs kötetet.³¹⁸ Utolsó műve (*Ördög szára bordája*) végleg kéziratban maradt, annak ellenére, hogy láthatólag nyomtatásra elő volt készítve, és szerzője ezután még majd 20 évig élt és dolgozott, és ezt a hét prédikációt két szolgálati helyén is végig prédikálta (Nádudvar, Tiszalök). A debreceni nyomda elpusztulása után (1705) nem volt nyomda, amelyik felvállalta volna műveinek kibocsátását.

III/A) KÖTETKOMPOZÍCIÓ

³¹⁴ A Kedves Olvasóhoz szóló részt ld. MARTONFALVI 1681.; a katalógusokat kiad. BARÁTH 2001, 9., 61.

³¹⁵ Hangsúlyoznunk szükséges, hogy ebben a kérdésben a jelenlegi adatok alapján nem látunk tisztán. Két zempléni származású Szentpéterit ismerünk: Sz. Mihály a sárospataki iskola logikatanára volt Tolnai Dali János mellett (AP I., 9. sz., 37-38.), Sz. István pedig egy nemes úr (AP I., 47. sz., 147.). Másik hármat a pozsonyi vésztörvényszék elé citáltak között ismerünk, mégpedig Gömör vármegyéből: Sz. János szuhai lelkipásztort, illetve id. Sz. Mángó Istvánt Rimasimonyiból és hasonló nevű fiát, Jánosiból. Komárom vármegyéből Sz. Márton nevű hetényi prédikátort idézték be. Gályarabságukból hárman Buccariból szabadultak, s Zürichből tértek vissza (S. VARGA 2002, 234., 301.). A hajdúvárosokban is találni rokonokra: Sz. Pál a sámsoni iskola rektora volt 1679-ben, és „embertelen viselkedése miatt” a zsinat eltiltotta a szolgálattól (Partialis Synodus, Földes, 1679. 12. 13.). TtREL I. 31. a) 2. k. 170.

³¹⁶ Ita judicat de hoc opere (SZENTPÉTERI 1697.), Approbatio Opusculi (uő. 1698.), Approbatio operis (uő. 1699.) címen írt ajánlásokat a fenti művek elé Debreceni Kalocsa János, amelyek feltevésem szerint censori jóváhagyások. A szatmárnémeti nemzeti zsinat (1646) jogilag tette kötelezővé az egyházi vezetőség számára a könyvbírálat levezetését. Debreceni Kalocsa elődjének, Nógrádi Mátyásnak hasonló tevékenységét jelzik a püspökségének ideje alatt (1665-81) kiadott könyvek elé írt ajánlásai. A katolikus és állami elnyomás előretörése következtében visszaszoruló protestáns egyházak életképessége azon is múlt, hogy képesek-e elkerülni a belső pártharcokat, egységesen fellépni. A könyvkiadás létkérdés volt, ezért vállalták fel a megelőző cenzúrát.

³¹⁷ A kötetek előszavai arról tanúskodnak, hogy az első munka 16 évet várt a kiadatra (*Hangos trombita*. Debrecen, 1698. – 1682-es előszóval), a lelkipásztor másik műve csak ennek felét (*Ördög szigonnya*. Debrecen, 1699. – 1691-es előszóval).

A kötetkompozíció egységes szemléletet tükröz. A belső oldalon mindig egy Chrysosthomos idézet áll, a címben jelzett erkölcsi túlkapás argumentumaként. Az olvasóhoz szóló ajánlások egy esetben térnek el a kor jellemző kötetkezdő formuláitól: a szerző az olvasóközönség negatív megítélését feltételezve a következő verssort állítja az előszók élére: “Lectori Benevolo, Solidam Salutem. Malevolo, helleborum Salubrem”.³¹⁹ “Beköszöntőnek” talán ez egy kicsit szokatlan, hiszen többnyire az ‘akinek kell vegye hasznát, akinek nem, írja mását’ formulával mondanivalójukat zárták a század szerzői, nem pedig ezzel kezdtek. Az erősen moralizáló egyházatya és a vallási téren türelmetlen előszók mellett feltűnő még az üdvözlő versek hiánya, annak ellenére, hogy igen neves szerző a kötet censored. Elképzelhető, hogy kortársaival nem volt egy állásponton, ha nem írtak kötetéhez üdvözlő, dicsőítő örömekeket; ugyanakkor a 18. században már inkább ez vált általánossá.

HANGOS TROMBITA (Debrecen, 1698). Az Ésaías 58:1 a prédikáció alapigéje, célja: “az Ördög országnak rontása, nemcsak szóval való hirdetés, hanem írás által is”. A Béza-féle Kálvin-életrajzból való a fenti idézet, és a címben megfogalmazott két világ szembeállítása is régi hagyományt újít fel, inkább lutheri, mint kálvini eredetű. “A Sátán nagy birodalmat fogott ez utolsó világban élő emberekben ő magának, s a Részegekedésnek sűrű sárjával sziveiket béborította, melly miatt e Világ a bortól el nyomattatván kedvére nyújtózik, s fejek a Részegekedésnek hagymázzától megkámporodott”.³²⁰ A dorbézolás ellen országgyűlési rendelet szólt (1670), zsinati a pálinka ellen (Rácbszőrmény, 1697). A részegeskedés állandóan napirenden lévő kérdés volt. Mivel az iskola egyik alapvető jövedelme származott a boralamizsnából, a borivás ebben a korban teljesen természetes volt, törvény rendelkezett a diákok heti fejadagjáról. A kápsálás, kántálás, legáció és a diákbúcsúztatás pedig sok visszaélésre adott okot. A borral élés különböző modusaiért más és más büntetés járt: erdön borozástól a botrányokozásig számtalan gradus létezett, a megrovástól a pénzbüntetésen át a kicsapatásig.

A szigorú iskolai törvények ítéletei sem olyan türelmetlenek, mint a Szentpéterié. Szerzőnk minden baj okának tartja a részegeskedést, következményei az élet minden területére kiterjednek. „Jaj (...) ez mi sepréjére szállott nyomorúlt mértéktelen s Részegek

³¹⁸ A bizakodó hangnem a *Táncz pestise* című kötet kiadásának időszakához kötődik: ennek előszavában felidézte elkészült, de nyomdába nem került, és azóta is lappangó kötetét: *Új embernek Anatómiája, Idvesség arany Lántza, Világ ártalmatlan barátsága, Áspis kigyó tojása* (uő. 1697, A3v).

³¹⁹ SZENTPÉTERI 1698, A5.

nemzetünknek, kik fruges consumere nati, semper Bachanalia vivunt”.³²¹ Társadalmi szintenként is szemlélteti a kámporodott fejű magyarság pusztulását: iszákos asszonyok, deáktalan Deák ifjak mellett koldulásra jutnak miatta; a Magyar Tanács délig főfájó, szédelgő, délután részeg.³²² A hagyományos bűnkatalógusból hangsúlyukat veszítették a korábbi századokra inkább érvényes, közösségi jellegű kérdéseket is felvető vétkek, mint a visszavonás, irigységek, eretnokségek.³²³

TÁNCZ PESTISE (Debrecen, 1697). Alapigéje: Jeremiás 1:10, a címben foglaltak pedig ugyanazt a szemléletet tükrözik, mint az előbbi esetben. “Olly alkalmas üdőben mondott Ige, mellyben ama nem tsak endemia, hanem epidemia pestisnek, a fajtalan Táncznak, kárhozatos volta graphice, bötüsön le rajzoltatik, és annak autorának, az álnok Ördögnek azt óltalmazó erősségei eneverálatnak, megerőtelenítetnek”. A táncot a koraújkori törvényalkotók a legsúlyosabb bűnnek tartották, a virágénekekkel és a hegedüléssel együtt a különböző protestáns egyházak egyaránt tiltották. A kocsma és a Menyegzők Musikásai, hegedűsei, Bordó-Siposai által keltett fajtalan tánc közben „meg-tiltott parázna emberektől Szereztetett pajkos Szerelemről irt szemérmetlen és fajtalan noták s’ énekek énekeltetnek, kik könnyen hajtnak a’ bújásra”.³²⁴

A fényűzéssel és a pálinkázással együtt a közzsínat a táncot is tiltotta (Rácböszörmény, 1697). Ennek megfelelően a rajtakapott diákot azonnal kicsapták a Kollégiumból, vagy később rektorságából menesztették. A zene nem volt tilos, csupán a zenével való visszaélés. Minthogy a nagy ünnepek tánc nélkül, a tánc pedig zene nélkül sosem estek meg, a táncolás (vagy korabeli szóval: a tombolás), a virágének és az ezt kiszolgáló muzsikás egyaránt ítélet alá estek. A muzsika és a tánc az ördög malma és a sátán kovácsfúvója, vallotta Debreceni Kalocsa János, a kötet cenzora. Nemcsak az ünnepekről kell kitiltani a hegedűsöket és hordósíposokat, hanem a városból is.

A fajtalan tánc argumentumaként Szentpéteri István nemcsak az ókori tudósok (Cicero, Platón, Aristoteles) és egyházatyák (Augustinus, Chrysosthomos, Ambrosius) kárhóztató véleményét idézte, hanem felhasználta korának egy nevezetes versét is, mely

³²⁰ Uo. A3v.

³²¹ Uo. C8.

³²² Uo. D3.

³²³ SZENTPÉTERI 1712-13, 66.

³²⁴ Uő. 1697, D7.; 1698, B2v.

megegyezik a *Körmendi-kódex*ben található táncellenes verssel.³²⁵ A vers teljes szövegét már több ízben is leközltek, illetve egyszer egy-két részlet erejéig, vázlatos idézés formájában.³²⁶ A hosszabb terjedelmű versnek (58 vsz.) csak néhány sorát (45-49. vsz., de a 47. és 49. versszaknak csak a felét) idézte Szentpéteri István. A fenti vers szerzője ismeretlen, de a 20. századi kiadás tartalomjegyzékében Pathai Baracsi János neve áll mellette, akinek volt egy ismert kötete, mely tematikailag feltétlenül ideillik: *Tánc felboncolása* (Debrecen, 1683).³²⁷ A szöveg aktualitását mutatja, hogy a kölcsönszöveg még 15 év múltán is fontos argumentuma a tánc romboló hatásának.

ÖRDÖG SZIGONNYA (Debrecen, 1699). “Az Isteni káromlást öldöklő Tanítás” elmondásának oka megegyezik a fentiekkel: “Ez a bélpoklos, sőt merő pokol szájú Magyar világ, dühös ebi mérgességből, Oriási iszonyú vakmerőségéből, az káromkodásnak büdös és sűrű nyálával az Istennek szentséges orcáját pökdösi”. A többnyire átokformákban megőrződött szitkozódások (ördögteremtette, ebadta, stb.) megítélése a világi hatóságok alá tartozik.³²⁸ Az erdélyi országgyűlések előbb pénzbüntetést (nemes) és kalodát (közrendű) írnak elő (Gyulafehérvár, 1676), később megvesszőzést, nyelvkivágást és agyonverést (Kolozsvár, 1697). A zsinati rendelkezések is az utóbbit erősítik meg (Avasújváros, 1686). A káromlásról még 1792-ben is van kollégiumi törvény, méghozzá a büntetés: carcer (börtön).

A szerzőnk által használt fogalom nagyon sok mindent magában foglal, az Istenkáromlástól a gondolati bűnön át az eretnekségig. Katonák (német zsoldosok) terjesztették el az isten nevével való káromkodást, amely ellen nem sokkal később Polgári Gáspár emelt szót *Mérges golyóbis* (H. n., 1706) című művével.³²⁹ Halálos áldozata is volt az ilyen feddőző beszédnek: Debreceni Dormány István, debreceni püspököt egy német zsoldos ölte meg, miután az nem nézte jó szemmel a zsoldos garázdálkodását. Istenkáromlók (azaz

³²⁵ Uő. 1697, B4-B4v.; BAXAI 1684/1996, 355-379. – Az eredeti kötet 165-177. lapján található versről van szó: *Tánc javallójának Isten ellen való cselekedetiért meg-pirongattatása. Ad notam: Meg ne fedj engemet, Uram, felgerjedett haragodnak tüzeiben.*

³²⁶ DÉZSI 1928, 225-251.; TAKÁTS 1961d, 371. Vázlatos formában Révész Kálmán a pápai könyvtár kéziratos anyagai közül emelte ki a verset. Kiváló megérzése volt, hogy a vers *Pósházi Görcsös bot* című műve után (1668) és a *Táncz pestise* előtt keletkezhetett (RÉVÉSZ K. 1893a, 449-456.).

³²⁷ RMK I. 1296.

³²⁸ Az ítélet két fajtájára hadd álljon itt példa. Debrecenben 1678. október 7-én két embert találtak vétkesnek káromkodás miatt: az előbbi esetben nincs jelölve, mit követett el az illető, az utóbbi esetben az elítélt azonban az Isten nevével (adtával, teremtettével) szitkozódott. „Korcsolyas Laszlo [...] uti Blasphemum post attestamum Deliberatum. Melto az [...] halálra kövel verettetik agyon. supplicat et petit Gratiam. Deliberatum. Eletet meg marad [...] reggel hoher kezében adattatik, uczarol uczara követ hordozzon, s míg kialtsa, hogy halál volt volna fejere háromszor. annakutanna kimegyen meg palczattassek. Definitio Causae D. magistratus acta Szabo alias Portörö Istvan Blasphemum post attestationes Deliberatum. Kettös vetke leven az Istennek ki is ki teczik, hogy Istennek nevet karomlotta: kövel verettessek agyon.” HBmL. IV. A. 1011/a. 20. k. 549.

³²⁹ RMK I. 1722.

eretnekek) ellen csak a *loci communes*-ekből idéz szerzőnk, hiszen törvényi rendelkezések voltak bizonyos káromkodások ellen, ezért csak általános kifejezésekben érhetjük tetten a hasonló szóösszetételekben: „ördög tojta, ördög ülte, ördög költötte Táncz”, bor-tölcsérek, bor csiszárok, nyálasok, maszlagosok.³³⁰

ÖRDÖG SZÁRA BORDÁJA (Kézirat, 1712-13). Az előzőekhez hasonlóan Szentpéteri István a “dohányozás” elterjedését ugyancsak az ördög munkájának tudja be, s megtöretését az “Isten beszédének pörölye” által kívánja véghez vinni. A dohányzással a borhoz hasonlóan lehetett élni, bizonyos korlátok között. A ‘*tabacolás*’ a mezővárosok szalmatetői házai miatt volt veszélyes és ezért tilos. Az első tiltó rendeletet erdélyi országgyűlés hozta (Gyulafehérvár, 1670). Debrecenben az 1681-es tűzvész után hoznak szigorú intézkedéseket: előbb csak titkos helyekre korlátozzák (Avasújvárosi zsinat, 1686), majd megtiltják (Rácöszörmény, 1697).³³¹ Általános gond volt, hogy bár a behozatalt és a dohányzást tiltották, a termelést sokszor nem. Lassan a pipázás divattá lett, pénzbüntetés ugyan még előfordult, de 1702 után már csak a veszélyes helyeken volt tilos füstölni. Szerzőnk megfogalmazásában: “Más a Dohány, s más a Dohányzás. Amiképpen más a Bor, s más a Részség. Az első Isten teremtése, a második az Ördög tojománya”.³³²

Az egészségügyi és egyéb okokból ön- és közveszélyesnek minősített ‘dohannizálás’ feddőzésének prédikátorunk többször is előszámlálja az okait. A dohányzás gyönyörködtetésül szolgál, könnyen rászokik az ember, főként a társaság miatt. Később már egyenesen szomjazza teste-lelke, így az ember elfüstöli az egész napot, s ezek együtt az istenes gondolkodástól elfordítják az esztét. A tiszalóki prédikátor ezzel szemben az egész élet istentiszteletté alakítását hangsúlyozta.

A századvégen a feddőző prédikációk megszorodásának oka a megváltozott világ és a megőrzött tradíció ellentétében keresendő. Az a léthelyzet, hogy a századvégi magyar világ ki volt téve az állandó katonai zaklatásnak, nem teremtett lehetőséget morálteológiai koncepciók egységesítésére. Ahogy Nagy Géza fogalmazta meg: “a súlyos megpróbáltatások miatt újabb kánongyűjtemények nem keletkeznek, e téren a gyakorlati teológiai és kegyességi irodalom tájékoztat”.³³³ A zsinati rendelkezések csak tűzoltó munkát végeznek, egyes esetekre hoznak, később újra megújítandó intézkedéseket. A prédikátorok vállalták fel tehát a feladatot, hogy etikai kérdésekben általános érvényű megállapításokat fogalmazzanak meg,

³³⁰ SZENTPÉTERI 1698, B1v., E8.

³³¹ NAGY G. i. m. 17.

³³² SZENTPÉTERI 1712-13, 36.

³³³ NAGY G. i. m. 12.

melyet közösségük, környezetük, világi vagy egyházi feljebbvalóik nem mindig respektáltak. A századvégi prédikáció nehézsége és megítélésének a nehézsége is egyben itt érhető tetten.

A 17. századi puritán prédikációk erőteljesen szorgalmazták a belső élet megváltoztatásának igényét. A nemzet megújulását az egyén bűnbánattételétől tették függővé. A kegyes életet hirdető prédikátorok tevékenységének az adott különleges jelentőséget, hogy – értelmezésükben – az Istentől származó talentum eltékozlása egyben közösségi értékek elvesztegetését is jelentette. Ostorozó beszédeknek jellegzetes jegye, hogy testet öltének bennük egy implicit etikai kódex tematikai-formai jegyei. Hogy mégsem állt össze a koherens morális cselekvések “bibliája”, a magyar reformáció alapjegyeinek köszönhető: az egyik a *semper reformandi*, a másik az újszövetségi páli gyökerek. Nem alakulhatott ki ennek folytán az ószövetségi istenképzetre, világfelfogásra jellemző kategorikus tilalmak gyűjteménye, mint pl. a szombatosok esetében.³³⁴ Minthogy a századvégen nem volt lehetőség kánongyűjtemények összeállítására, a puritán lelkipásztorok bűnkatalógusa, regula-gyűjteménye illetve annak történeti változása lesz segítségünkre.³³⁵

III/B) A PRÉDIKÁCIÓK FOLKLORRÉTEGE

A kiindulópont reformátori gyökerekre mutat, amint ez világosan kiderül Czeglédi István egyik, Pázmány *Kalauzára* reflektáló utalásából: “*Calvinust citálad a fogadásnál, de írását nem Calvinus szemével nézed; mert ő a józan életre való maga kötelezését embernek, nem veti erővel akárki nyakába, hanem szabadossan hadgya; sőt így beszélget, hogy /Inst. Libr. 4. 13 § 4./ ha ahoz valami babona járul, (ítelvén abban valami szentséget) nem jó megtartani*”.³³⁶ A mondat szerkezetileg második része már előrevetíti, hogy az erkölcsös élet követelése a századvégen elsőként oppozícióban, valamihez képest, valamivel szemben érvényesült. Bán Imre véleménye szerint a „hirdetett és valóban gyakorolt puritánus életvitel a nép széles rétegeit készítette fel a XVII. század utolsó harmadának nemzeti sorscsapásai elviselésére”.³³⁷ Mikorra a lelkipásztor művei elkészültek, már a sorscsapások után vagyunk; az a kérdés, volt-e kimutathatóan a 18. század fordulóján is nép- vagy nemzetnevelő szerepe a

³³⁴ SZABÓ G. 1987, 17-18.

³³⁵ Két apróbb pontosítás. Természetesen az egyes zsinatok (fél vagy teljes) hoztak végzéseket, melyek a társadalmi élet különböző szokásaira is utaltak (pl. 1686-os avasújtvárosi zsinat 16, vagy az 1696-os diószegi zsinat 11 pontból álló statútuma, ld. TtREL I. 1. a) 2. k. 146-149., 170-172.), de ezeket többször is módosították. Másrészt a puritán lelkipásztorok bűnkatalógusa az általam jelzett alkotók írásaiban fellelhető, etikai jellegű megnyilatkozásokra vonatkozik, ilyen tudományos igényű összeállítás ti. még eddig nem készült.

³³⁶ CZEGLÉDI 1659, 574-575.

puritán eszméknek Magyarországon? Milyen helyet foglalt el a népi kultúrában az önvizsgálat, a belső lelki emberre való figyelés? Ezek irodalmi vetülete alapján próbálunk meg visszakövetkeztetni a való élet profán megnyilatkozásainak esetleges vallásos hátterére.

A puritán prédikátorok által ostromozott jelenségeket két nagy csoportba sorolhatjuk irányultságuk tekintetében: vallásos (*'regula fidei'*) illetve profán (*'traditio humanarum'*) jellegűekre. A hitszabály mint üdvösségre vezérlő norma kétfajta módon hat: közvetlenül (*proxima*), vagyis az egyházi tisztén és közvetetten (*remota*) a szentíráson keresztül.³³⁸ Komáromi Csipkés megfogalmazásában: „Szorossan szólva két kulcsa vagyon az mennyországnak: *clavis regimonis* [igazgatás, egyházi fenyíték = *disciplina*], *clavis cognitionis* [tudomány = igehirdetés, Sacramentumok kiszolgáltatása]”.³³⁹ Mivel az egyházközség szervezeti, intézményi átalakításának kérdése a 17. század végére lezárt ügynek tekinthető, ezért itt egyrészt az egyházfegyelem erősítésére esik a hangsúly; másrészt pedig a liturgiai jellegű változtatásokra, melyeknél vagy a katolikus eredetű vagy a szekularizált vallási hagyományt kárhoztatja.

A középkori, katolikus eredetű szokások a *'babonáskodás'* (*superstitio*) nevezet alá tartoznak, az ál-vallásgyakorlatot pedig a prédikátor, mint a korabeli szerzők általában a *'szines'* (szinel) jelzővel illeti.³⁴⁰ A élet megítélésének megközelítése szintén kétoldalról történik: a világi szférát az általános emberi cselekvésformák és szokások (*közdolgok*) és a vallásos lelkületű cselekedetek (*környülálló dolgok*) tagolják. A 17. századi élet különböző szintjein megélt vallásosságáról kapunk ezáltal értékes lenyomatot: a liturgiától az egyházi ünnepeken és egyéb jeles napokon át a hétköznapi vallásosságáig.

III/B. 1) *Regula fidei*. A bűnkatalógus, majd etikai kódex felállítása terén szerzőnk nem tér el a reformáció korabeli hagyománytól. „A Táncz kiirtásának módja: 1. Praedikatiókban és Catechezisekben feddetni. 2. privatim jó eleve meginteni, aztán publice is. 3. Urvacsorától eltiltani, be nem engedni. 4. Egyházi fenyíték által (ha Presbiterium vólna az Ekklesiákban, de oh! tsonka a mi nyomorúlt hazánkban a Christus országa): feddés és dorgálás, suspensiók, kirekesztés. 5. Synatokban lött dekretumok”.³⁴¹ A korból ismert az 1694-es olaszliszkai egyházi regulák gyűjteménye, melyet csak az összehasonlítás kedvéért érdemes citálni, tudva azt, hogy a fentiek egy fejlett mezővárosi világot jellemeznek, míg szerzőnk az életét

³³⁷ BÀN 1976a/1997, 216.

³³⁸ LThK 8, 1102-1103.

³³⁹ CSIPKÉS 1666, 485.

³⁴⁰ SZENCI 1604/1994.

³⁴¹ SZENTPÉTERI 1697, D5v-D7v.

túlnyomórészt bihari falvakban töltötte.³⁴² A lizskai regulák nem említik külön Szentpéteri első pontját, mivel az első két kategória az intés alá tartozik, és az utolsó pontot sem, hiszen ahelyett állították össze a szabályzatot. Elsőként a gyűjtemény, majd szerzőnk javaslatait jelöltem (a mindkét helyen meglévő eseteket kurziváltam).

Hasonló, egyezményes az ítéletsor a dogmatikai alapismeret tárházához tartozó szövegek ismerete és az egyházfegyelem dolgában. Előbb intés, Úrvacsorától való eltiltás, majd *excommunicatio*, s végül kirekesztés járt azért, ha valakinek hiányos volt a tudása az Úri ima, Hiszekegy, Asztali áldás és a Tízparancsolat esetében; ha nem látogatta a Szent Gyűléseket, könyörgéseket (*az Istentiszteletet elmulattyák*); illetve amennyiben eretnek nézeteket terjesztett tudatlanságból (hamis tudománnyal, váddal *viszályt* keltenek; *bálványimádó, részeges, szidalmazó* emberek).³⁴³ Kirekesztés járt a fenti esetek folyamatos figyelmen kívül hagyásakor, úgymint az Úrvacsora háromszori elmulasztása után, más Politia vagy Ecclesia ítéletét elfogadókra nézve, illetve a babonaságot űzőkre (*varáslók, büvölők, bájolók és a tőlük tudakozók; Czigányok; bujdosó, szevedező, vándorló, rossz hírű* emberek). Érdekes módon a visszaeső bűnösöket Szentpéteri újfent feddésben részesítené, feltehetőleg a kornak igen gyakori esetével van dolgunk, mely nehezen volt tetten érhető.³⁴⁴

A legkeményebb büntetést helyezte kilátásba a büdszentmihályi lelkipásztor az általános jellegű, kevésbé körvonalazott, eseti megoldást javalló olaszliszkai eljárással szemben több esetben is. Ez vonatkozik a lakodalmakban való viselkedésre (fajtalan *táncz*), az istentisztelet és egyáltalában az egyházi ünnepek megszentelésére (*Vasárnap reggeli Istentisztelet idején* dösölnek, dühös szidalmazó, ordító kiáltásokkal *dühösködnek*). A szigorú ítélet: *executio*.³⁴⁵ Még a speciális, a Magistratus hatáskörébe tartozó határesetekben (pl. pusztai népek hite) is az elrettentő *executiót* javasolja a földesúri joghatóságnak. Aki Úrvacsorával nem élt házasságáig, az nem házasodhat; ez intsen mindeneket a *tisztességes Házasságra*.³⁴⁶

A tisztelői lelkipásztor szélsőséges lelki érzékenysége mutatkozik meg abban, hogy a esetlegesnek tűnő büntetésre maga tesz javaslatot, sőt a Magistratus hatáskörébe tartozó ügyekben is ítéletet mond a Presbitérium illetve a Magistratus számára. Minden lehetséges alkalommal, mivel „a Törvény *executio* (...) nélkül csak olyan, mint a Harang az ütője

³⁴² *Olaszliszka Egyházközség 1694-es Regulái*. Lat/m. kiadás 26 pontban (1728). = TiREL R. D. IV. 3/5.

³⁴³ SZENTPÉTERI 1698.; 1699.

³⁴⁴ Uő. 1712-13.

³⁴⁵ Uő. 1697.; 1698.; 1699.

³⁴⁶ Uő. 1698.; 1712-13.

nélkül”.³⁴⁷ Ez az ítélet az egyházi és a világi joghatóság határterületeit érintő esetekre vonatkozik, és Szentpéteri István a polgári bíróság számára javasol eljárési módot. A századvégi élet nehézségeit ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, ha ezekről a kemény ítéletekről, ítélkezésekről beszélünk. Többfajta értékrend élt egymás mellett büntetlenül. A szigorú egyházfegyelem a közösség lelki életének legfőbb szabályozójaként működött, de ez a fajta prédikáció rövidesen magára maradt ítéleteivel.³⁴⁸

A korban többen is fontosnak tartották a liturgiai reformot, mivel a 17. század végére keveredett hagyományok éltek az egyes protestáns egyházakban. Jellemző módon sokáig megvolt az evangélikus és a református egyház között az éneklésbeli és liturgikus közösség, sőt az *‘evangelici utriusque confessionis’* jogi formulája is ezt a hagyományt mutatja. A puritán prédikátorok kísérelték meg az ünnepeket, az ünneplés módját megtisztítani, főként a katolikus és középkori elemeitől. Ez a kérdés foglalkoztatta Martonfalvi Tóth Györgyöt is, egyetlen magyar nyelven fennmaradt prédikációját is ennek az ügynek szentelte. A *Keresztényi inneplés, avagy lelki szent mesterség* című művének fontosságát jelzi, hogy veje, Debreceni Ember Pál, *Szent Siklus*ának mellékleteként újra megjelentette.³⁴⁹ A debreceni professzor élesen elkülönítette a rossz majd a jó ünneplés formáit. Részletesen szólt a nagy, háromnapos ünnepek általa kárhóztatott népi hagyományrétegről (betlehemezést, kántálást, stb. majmoskodásnak, bolondozásnak nevezte) és a szekularizálódó vallási élet jelenségeit is éles hangon bírálta.³⁵⁰ Lelkipásztor kollégája, Komáromi Csipkés György hasonlóan nyilatkozott *Igaz Hit* című prédikációs kötetében, a más felekezetű istentiszteleti formák és a katolikus mintára meggyökeresedett szokások ellen.³⁵¹

Szentpéteri István még a korábbi liturgiai vitákról is megemlékezik: az úrvacsorai kenyér-bor illeteése vagy felemelése nagy vitákra adott alkalmat, Tolnai Dáli János idejében és a Melotai-féle *Ágenda* összeállítása után. A katolikus tradíció kritikája azonban jóval nagyobb teret kap, ami jelzi, hogy elődeinek a purizálása azóta sem nyert kellő tért. Szerzőnk nemzetközi szakirodalomra hivatkozva leszögezte, hogy nem kell más vallásúak templomába menni (Wendelinus, Calvin), ott keresztelkedni, vagy Asszonyok, Bábák által (Bucanus); nem kell vecsernyére harangozni (Gualterus), Cinterem / Templom padlóját liggatni (Voetius).³⁵² Az előbbi két tétel még megindokolható általános társadalomtörténeti magyarázattal: a vértelen ellenreformáció éveiben törvényszerűen következett be bizonyos mértékű

³⁴⁷ Uő. 1698, E2v.

³⁴⁸ KÓSA 1993, 25.

³⁴⁹ MARTONFALVI 1663/1700.

³⁵⁰ Uo. 484-485.

³⁵¹ CSIPKÉS 1666, 469-470., 490.

vallásváltás. Az utóbbi két tétel már néplélektani, folklorisztikai kérdés: a katolikus tradíció liturgikus szokásrend formájában továbbélt a protestáns kegyességben is.³⁵³

Jól tetten érhető ez a folyamat a paraliturgikus cselekedetek esetén, bár mint az ünnepkörhöz kötődő szakralizált közösségi szokások interkonfesszionális jellegűek. A puritán prédikátorok azonban itt is találtak pópista tévedéseket. “Nem szabados hát az éjtszakai éneklés, amely a mieinknél-is néhol ususban vagon. Karátson éjtszakáján, s Új esztendőnek kezdetin, egynéhány hetekenn, éjtszaka az Uczákon a házaknak ablaki alatt kintornálnak”.³⁵⁴ A szenvedéstörténet, mely a virágvasárnap és nagypénteki liturgiában hangzik el az evangéliumi szövegek előadásában, a népi ájtatosság számos változatát ihlette meg. Krisztus szenvedésének története a bűnbánó lélek számára olyan vallási kereteken túlmutató képkincset, nyelvezetet jelent, mely egyaránt természetes a misztikus katolikus és a pietista kegyességi irodalomban.³⁵⁵

A puritán prédikátorok hozzáállása is ebből következően kettős természetű volt: dogmatikailag nem, gyakorlati megvalósulásában azonban megkérdőjelezték a passió fontosságát. “A hahogató énekek (passió, lamentáció, stb.) azokban több rossz, mint jó vagon”, vélekedett Martonfalvi már említett munkájában.³⁵⁶ Szentpéteri István megfogalmazásában: “[a passióknak] ugyan motivájok jó, noha azt-is tódozták, fódozták: de formájok, avagy módgyok nem jó; hogy tudni-illik csak egy bizonyos időre szorították, csak egy egy éneklí, s nem az egész gyülekezet, és hogy olyan módon, ehegve, behegve éneklí”.³⁵⁷ A kéziratos prédikációs kötet szerzője jól ismerte Kabai Bodor Gellért *Traditionum humanarum flagellatio* című művét, hiszen a fenti szöveg annak rövid tartalmi kivonata.³⁵⁸ A következtetése kortársaihoz hasonló: a biblikus tartalmat “az isteni dolgokhoz illő módon” kellene előadni, nem pedig a szólóénekesek tremolóival. Czeglédy Sándor tanulmánya rámutat, hogy a puritánok liturgiai reformkövetelése sikerrel jártak ugyan, de ez a kezdődő szekularizációval egy időben magával hozta az istentiszteleti élet kiszáradását is.³⁵⁹

A „színes, tettetés és hamis” vallásgyakorlat fogalomkörébe számtalan dolog tartozik, mivel a Biblia dogmatikai és etikai útmutatást ad ugyan, de a hitélet gyakorlati megvalósulása mindig függ az aktuális társadalom szabta korlátoktól. A társadalmi szokások és joggyakorlat kialakult rendszerén túl szerepet játszik még a konszenzus kialakításban a prédikátor

³⁵² SZENTPÉTERI 1712-13, 12v-13.

³⁵³ BÁLINT S. 1979.

³⁵⁴ SZENTPÉTERI 1712-13, 14.

³⁵⁵ ALEXA 1970, 301.; CSÚZI 1680, 23., 167., 173-174.; EMBER 1700, 220-221., 235-236., 261-262.

³⁵⁶ MARTONFALVI 1663/1700, 486.

³⁵⁷ SZENTPÉTERI 1712-13, 14v.

³⁵⁸ KABAI 1677.

személyisége. A vallási önvédelem, mely két egymással szembenálló világ (Isten – ördög) harcaként szemléli az életet, veszélyt lát az ismeretlen, az idegen testben. Szentpéteri a nevelési, neveltetési kérdésekben is szót emelt: rossz hatásúnak tekintette az idegen komát (Perkins, Alting, Keskeny út), dajkát (Pareus, Keskeny út), Praeceptort (Perkins, Scultetus alapján).

Az erkölcsi kérdésekben ítélkező vallásos lelkületű ember könnyen válik törvénykezővé, ami által viszont éppen a reformátori kiindulópont, a ‘kegyelemből hit által’ lelkülete vész el. Nincs például általánosan megállapított ideje a keresztelőnek (2-3 hetes kortól), de azt elítélte a lelkipásztor, mikor ezt halogatták nagyobb pusztrik, ‘vendégeskedés’ miatt,³⁶⁰ hiszen így a keresztyének közössége helyett a baráti, ismerősi szálak kaptak nagyobb hangsúlyt. Nehezebb a megítélése azonban annak, hogy valaki ténylegesen hit nélkül imádkozik, úgy veszi az úrvacsorát vagy ad alamizsnát.³⁶¹

„Elégnek itilik a mi Magyarink: ha reggel az Ur napján Praedikatiót hallgatnak, annak dellyesti részét osztán tsak merő testi dolgokban, vétkes foglalatosságokban, vendégeskedésben, ételben, italban, hajja-hujjában töltik-el. Apage neoterice!”; „az halottas ház-is alig ismertetik meg a menyegző háztól”.³⁶² A fenti eltévelyedést azért is értelmezte olyan negatív képekkel a lelkipásztor, mert érzékelhetővé vált a szakrális és a profán világ egymásba fonódása, a vallás “színesedése”, szekularizálódása. A vallásos tapasztalat hivatalos és népi formái közti állandó integrációt nehezen tudta tolerálni Szentpéteri István, főként egy szekularizálódó világban, állandó külső (katonai) és belső (felekezeti) küzdelmek időszakában.³⁶³ Az istentisztelet és az ünnep megszentelése állandó követelése maradt a századvégi lelkipásztori nemzedéknek.

III/B. 2) *Traditio humanarum.* „Tanúld-meg itt: *Köz-dolog* az, a’ melly Istentől, sem nem *parancsoltatik* minékünk, sem nem *tiltatik* mitőlünk. Illyen cselekedet, *enni, inni, jární, fejünket meg-nyitni* [= beszélni], *ruhában fel-öltözni, feleséget venni, férjhez menni, nőtelennek, gazdagnak, szegénynek lenni.*” Az étkezési szokások, illő beszéd, öltözködés, házasság, társadalmi helyzet tőlünk függő dolgok, amelyeket Szentpéteri saját maga akart megszabni, hivatkozva az egyházatyák és a Biblia tekintélyére. „Minden mi cselekedetinknek *Regulája, rá mája, mértéke, avagy csapó czérnája* légyen az *Istennek ki-jelentetett akarattya.*”

³⁵⁹ CZEGLÉDY 1964, 62.

³⁶⁰ SZENTPÉTERI 1698, G7.

³⁶¹ Uő. 1712-13, 93v.

³⁶² Uő. 1698, C2., G7.

³⁶³ NAGY O. 1986, 513.

(...) mert ez írja előnkben a' mellyeket kell *cselekednünk*, és a' mellyeket el-kell *távoztatnunk*".³⁶⁴

A korszak elméletírói megkülönböztetnek a *közdolgok* mellett még 'Környülálló *dolgok*' néven nevezett fogalmi kategóriát is. Komáromi Csipkés György *Igaz Hit* című kötetének definícióját idézem: "A környülálló dolgok, hely, idő, személy, rendelés, etc. a közdolgokat a köz voltokból kivesszik, és nem közökké, sőt szűkebbé-is teszik, mert szabad ilyen vagy amolyan ruhában járni, de Prédikátornak katona öltözetiben nem szabad, férfiúnak asszonyában, kereszténynek pogányéban, Magyarnek idegen messze való nemzetében; szabad embernek enni innya illendőképpen, de a Templomban, gyülekezetben, igehalgtás és imátkozás közben nem szabad, etc."³⁶⁵ Ezzel tehát a keresztyéni szabadság határait vontta meg, a körülményekhez mért cselekvés szabályait. Erre két módon tértek ki a lelkipásztorok: bűn- vagy vétekkatalógust készítettek valamelyik bibliai ígére alapozva, illetve keretbe foglalták a bűnöket, mégpedig a Tízparancsolat valamelyik táblája szerint.³⁶⁶ Szentpéteri István ezzel szemben nem határozott meg ilyen *circumstantiákat*, inkább csak a negatív eseményeket, istentelen cselekedeteket ábrázolta és fedtte érte az embereket a közdolgok esetén is.

Étkezési szokásokról szólva a jelen korhelykedéseit érinti. Nemcsak rossz minőségű italt vedelnek a '*bor-tölcsérek*': "nyers bort tellyességgel nem isznak, de Égett borral /pálinka/ és Tatár lőrével mindennap dorbézolnak"; hanem mértéktelenül is: "pohár, palaszk, korszából bort nem isznak, Tálból kalánnal hörpölik ki". Használati tárgyak sora került terítékre, amelyek a részegeskedéssel kapcsolatosak: bilikum, duska ['pohár'], Czéhes Társ-pohár; különböző pohárfajták: meg-aszott agykoponya, Sárkányfő, Czipelló, Sollya, Csizma; „Szememmel láttam Disznó formára csináltat, kinek (tisztesség adassék mind az Urnak mind az hiveknek) a seggiből isznak. Ezen formájut Bakot-is láttam. Leány formára tsináltat-is láttam, kit seggel forditanak-fel; úgy isznak a Részegessek belőle”.³⁶⁷

Azt kell megállapítanunk, hogy ez a prédikatori szemlélet nem csupán kötözködés: Takáts Sándor tanulmányai megerősítik azt, hogy a borivás mértéktelensége szükségszerűség is volt (a rossz vizek miatt), és egyben társadalmi jelenség is (minden alku koccintással – akkori szokás szerint: társ pohárral – végződött, külön szakmai elnevezések és jogok épültek a

³⁶⁴ Uő. 1712-13, 113-114., 108v.

³⁶⁵ CSIPKÉS 1666, 729.

³⁶⁶ A puritánok exhortációinak prominens témája az első táblához való skrupulózus engedelmesség alapvető szükségége. Az összefoglaló elnevezés az 1. táblához az *idolatria*, a bálványozás fogalma volt. William Perkins még ezt is szorosabbá tette: az első parancsolat a következő kilencnek az alapja. Az anglikánok – érvel a szerző – inkább a 2. táblát tartották fontosabbnak, hiszen az elsőt ők a ceremóniák miatt alkalmasnak találták (McGEE 1976, 71, 95.).

kocsmáztatásra, a sör, bor, pálinka kimérésére).³⁶⁸ A hajdúvárosok „bűnben való elmerülésének mértékét” nehéz ugyan patikamérleggel mérni, de nem véletlen, ha egy adott tájegységnek jellegzetes kancsóformái vannak. Két példa erre. Debrecen városának küldöttsége tisztelgő látogatást tett a Buda várát ostromló Starhembergnél 1684-ben, és a jó hangulatú beszélgetés közben a német generális felemlegette a cívisvárosban töltött idejét. Különösen is kiemelte, hogy „a debreceni megyyes bort Veres György nevű palaczkban ante omnia kedvellette”.³⁶⁹ Nánási Vas Gábor prédikátor részegség elleni feddőző beszédében sorba vette a különböző úrmértékeket (zsidó tömlő, magyar hordó, fél ejteles, eiteles [kb. 6 dl] és pintes [kb. 1,5 l] edények), és egy speciálisan debreceni forma került a díszes sor élére: a város tisztességes kereskedőcsaládjáról, bírói tisztet is többször viselt vezetőjéről elnevezett ’Balyk-pohár’.³⁷⁰

Népi szólások és közmondások átszövik a prédikációk egzegízisen kívüli valamennyi részét. Eredetét tekintve található itt elferdített közmondás (“In vino feritas, Jurgia, Probra, Venus.”), népi ivórigmus (“Igyúnk, vitézek, s itt hályunk. Pintes Kannát ne útályunk.”), történelmi képes kifejezés (“a kupa völdgyén őket Torok Bálint minden javokból kifosztya”), bibliai szállóige (“Ha csak akinek Ura pöröse-is Isten lehet orvosa; amint a Magyar közmondás tartya: Akinek Isten ellenkezője, ki lehet annak párttartója?”), népi gyógyító ige (“Medicus versecske: Post pastum stabis, vel passus mille meabis. Az étel után vesztegálly; vagy ezer lépésig sétály”).³⁷¹ A szerkezetét tekintve pedig igés szólás (“hánya a kalafintát”), szóisméltéses (“tromfot tromfal üt”), párhuzamos felépítésű (“se hire, se tanácsa benne”), szóláshasonlat (“dúl-fúl, mint a talpa égett Eb”), általános közmondás (“Vétkes példáról nem kell himet varrni.”).³⁷²

Öltözet terén kirívóan nagyok a társadalmi különbségek, és a viszontagságos időkben visszatetsző volt a felesleges fényűzés: „Ruhájok bibor, bársony, egész selyem ruha, arannyal és ezüsttel szöv. Avagy egészen nem olyan, drága sinórral és peremmel környül-vétetik”; „Menthetetlen tehát és büntetésre méltó azoknak fajtalanságok, a’ kik *kendőznek, festékeckel orczáikat szépegetik és ékesgetik* hogy már, mint *Jezebel*”. Az alkalmi viseletnek is azonban megvolt az illendő viselete, mely köztéren elvárható lett volna: “Rút s’ illetlen hát az, hogy a’ mi *aszonyink* közül némellyek *Szoknyájokat elöl fel-szokták kötni, s’ köz helyre, Templomban, Piaczra, Mészárszékekben s. a. t. úgy szoktanak menni*”. A lakóhely tisztántartása

³⁶⁷ SZENTPÉTERI 1698, G7v., G7., C8v.

³⁶⁸ TAKÁTS 1926a, 323-329.; 1961c.; 1961d.

³⁶⁹ CSÜRÖS 1911, 178.

³⁷⁰ NÁNÁSI V. B3v.

³⁷¹ SZENTPÉTERI 1698, B2., C8v., D2v.; 1697, C3v.; 1698, C6v.; 1697, D4.

is igényes és illendő keresztyéni viselkedés: „Az ember házában ha mi kedvetlen foetor, bűdösség (...) támad, mindgyárt jó illattal úzi el s öli ezt el. Fenyő magot vagy viaszat éget. Avagy valami jó illatú füvet, Majoránnát, Levendulát, Mentát, s egyéb efélet, dörzsöl. S hogy háza eféletől üres legyen, valami jó illatú Virágockal (annak idejében) Rósával, Liliummal, Szekfűvel, Ciprussal, sat. rakja meg Ablakát, asztalát, sat.”³⁷³

Házassági szokások esetén erénynek számított, ha egy esküvő a 'honestas'-nak megfelelően consummáltatott. Nem volt ritka, hogy az ifjú leányok paráználkodása, főként idegen katonákkal; a válások száma is nagy volt, hiszen sokan nem tértek meg fogságból, vagy háborúból, és zsinaton kellett róluk törvényt hozni. A társadalmi szokások elerőtlenedésének jó példája a következő idézet, mely azt szemlélteti, milyen torz esetekben kellett a lelki vezetőnek ítélni: „Nem kell hát meg-engedni a' házasságot az *ifjú-legény*, és a' *vén aszony* között. Ismét a' *vén dada*, *vén férjfiú* és *menyecske*, *ifjú aszony* között. E' sem *tisztességes* egyik-is”.³⁷⁴

A társadalmi élet profán jelenségeihez tartozik, hogy a lelkészi kar sem különült el élesen a világi vezetéstől. „Nem jó a Prédikátoroknak vendégeskedni (...) Istennek ama nagy s hűséges szolgálója Calvinus János, megfogta bezzeg magát a vendégeskedéstől. Ez ám az Evangéliumi élet”.³⁷⁵ Az ok az eddig elmondottak alapján érthető: a végeláthatatlan köszöntések sora után, melyeknek a módja is káros (*Historia animalia*, Voetius, Perkins, Káldi György és Amesius alapján argumentált Szentpéteri), belátható közelségbe kerül a megrészegedés, a tánc és a muzsika révén pedig a paráznaság bűne.³⁷⁶ Mivel a szemlézés is bűnt nemz, hiszen a gondolati bűn az első lépés, ezt erősíti meg az akarat, ezért jó távol tartania magát mindenkinek a 'hajja hujjától'.

A bíraskodásban társadalmi egyenlőtlenség jelentkezik: a bűnösök elítélése (halál) helyett „bika pénzzel, iszom lével (...) vaját veszik a bűnnek ('megváltják magukat'), vagy testében csak igen gyengén megcsapják téltúl a Postpraedicamentumát, s elbocsáttják”.³⁷⁷ A 16. század ótestamentumi ítéleteihez viszonyítva ebben az időben már enyhült a bírák szigora, bár a kálvinista városokban sokkal szigorúbb törvények éltek, mint a katolikus városokban.³⁷⁸ A társadalom felsőbb rétegeit kevésbé érintették a korlátozó erejű törvények, rendelkezések,

³⁷² Uő. 1712-13, 75-77., 80.; 1698, H4.; 1712-13, 39v.

³⁷³ Uő. 1712-13, 129v-130., 127-127v., 122v., 79.

³⁷⁴ Uo. 123r-v., 67.; 1698, D6.

³⁷⁵ Uő. 1712-13, 147v-148.

³⁷⁶ TAKÁTS 1961c.; 1961d, 305-7.

³⁷⁷ SZENTPÉTERI 1699, D1.

³⁷⁸ TAKÁTS 1961b, 278, 281.

mert órájuk csak pénzbüntetés volt kiróható, míg mások szenvedték a botot vagy éppen a kalodában szégyenkeztek.

A puritán prédikációknak nyilván nagy része van abban, hogy a 18. század végi Debrecenen a “rideg, sötét tónus” lett uralkodóvá, amint ezt egy külföldi útleírás élénkbe tárja.³⁷⁹ Elég csak a ‘*közdolgok*’ tilalmaira gondolni, vagy arra, hogy szerzőnk is minden népi játékot milyen távolságtartással kezel: „Megóvd magad aféle játékoktól, amellyek casu et temeritate, történettel és vakmerőséggel igazgattatnak; úgyhogy azokban az embernek jova és pénze periclitál, veszedelmezik. Pl. Koczka”, Kártyázás, Kötélen járás, Ön-öntés, Öv-mérés, Rosta-vetés; de még a Comoediák szemlélése is tiltott volt Voetius és Amesius alapján! Nagy számúak a népi hiedelmek: „a’ mikor az *Ég-béli jegyek*től félnek. (...) A’ mikor *ördögi mesterséggel, varáslással, bűvöléssel, bájolással, babonálással* élnek. (...) A’ mikor attól kérdenek tanácsot, a’ kiknek *az ördöggel vagyon közösülések*, a’ minéműek, ama’ *áldó, kötő, feresztő ördöngős férjfiak, kanta ires bábák*”.³⁸⁰ A debreceni egyházmegyei jegyzőkönyvekben is találunk példát a varázslásra, nem szokatlan cselekvési mód volt a bájolás.³⁸¹ Ezek ereje látszólag sokkal erősebbnek tűnt, mégis református téren az egyház által kínált hitbéli fogódzók bizonyultak tartósabbnak.

III/B. 3) Élet és ítélet. A számtalan népi ízű megszólalás és ezeknek a teológiai indokok közé való beszűrődésének okát Szentpéteri István maga adja meg *Hangos trombita* című művének ajánló levelében. “A’ melly ellenvetések pedig itt olvastatnak, én azokat nem az újómból szoptam, hanem többire hallomásból tanúltam, némellyeket azok közzül némelly profanus s’ Epicureus Iditóták, némellyeket valami sciolus literatuskák, némellyeket pedig hol-mi Christus nevében prófétálók, de a’ Christustól soha (talám) nem ismértettek, hol egyszer s’ hol másszor; hol itt s’ hol amott, objiciáltak; egyébként magamtól én mind azokat fel nem találhattam; ha, azoknak üszőjökön nem Szántottam, volna”.³⁸² Az állandó konfrontálódás elkerülhetetlen volt annak, aki a megváltozott körülmények és életlehetőségek között a feddő beszédek szólaltatta meg. Néhol észrevétlenül csúszik át a felvett beszédmód az egykori történeti szituációba: „Papok is megrészegednek: Fel. Megvallom, hogy ez igen nagy és

³⁷⁹ BALOGH 1973, 110.

³⁸⁰ SZENTPÉTERI 1699, E2v.; 1712-13, 35., 138v.; GREYERZ 2000, 219-241.

³⁸¹ Michael Somodj Szobozlaiensis *cupit separari* ab Uxore sua Anna Szarkadj, eo quod maritus voluerit intoxicare veneno (vulgo Mercurius vocatur) et quod sit infidelis. *Deliberatum*. Doceat, quare Utrum illud datus est.” (1680. 07. 30.); „Michael Somogyi Szoboszloviensis *cupit separari* ab Uxore sua Anna Szarkadj, propter infidelitates et quod Maritus Mercurio voluerit inescare. *Dominus* vir separatus, Uxore ligatur et excommunicatus. *Reverendus Dominus* Johannes Zoványj muncatus, ne illud ad secundus nuptias transmittit.” (1681. 01. 08.) TtREL I. 31. a) 2. k. 182., 185.

³⁸² SZENTPÉTERI 1698, A4-A4v.

palmare argumentumjuk a Részegeseknek, sokszor is lobbantották szemem közzé, mikor harcolnék a fene bestiákkal Ephesusban”.³⁸³

Az állandó konfrontációnak a jele a prédikátor nyilatkozata, amely a szószéki kipellengérezés gyakorlatát mutatja: “Szemeimmel láttam 24 April. 1713. hogy e’ féle a’ halottnak, másokkal edgyütt, koporsót csinált, a’ két kezeivel dolgozott, munkálódott, fűrt, faragott, de halandóságáról el-feletkezvén, füstölgött, s’ a’ szájában volt az Ördög szára bordája, meg sem fogta, csak úgy szivta, nem-is eresztém-el velle, hanem ugyan akkor mindgyárt a’ prédikálás közbe meg-veszözém érette”.³⁸⁴ Nem szokatlan jelenség ez a korban, bár nem veszély nélküli. Séllyei Andrást és Szentpéteri Istvánt is így távolított el a közzsínat (1669, 1709), mert a templomban “csúf szavakkal” ostromozták az emberek bűneit. Debreceni Dormány István tiszántúli püspök pedig így lelte halálát (1693), miután egy katonát paráznságáért megfeddett.³⁸⁵

Más jellegű a tapasztalati tudás megjelenítése akkor, mikor a példák – Dömötör Ákos szavaival – hasonló jegyeik alapján, motívumhalmazként kerülnek egymás mellé: az érzelmi hatás mélyítése céljából.³⁸⁶ Ennek példája a következő szöveg, amely a dohányzás káros mivoltát megtörtént esetek sorával bizonyítja. “Hánytorgattya Füstös Bátyánk azt-is, még pedig majd leg-inkább, és leg-gyakrabban: Lám a Papok-is elég Dohányosok, eckor s’ ackor, itt s’ itt valék én, szemeimmel láttam, hogy a Pap fél kezével a Harangot vont, s a másickal a Pipa szárát tartotta, ugy dohányozgált meg harangozott, a harangozást el-hagyván, a Pipát a csizmája szárába dugta, s bé-ment a Templomban. Más meg azt mondgya: Én is láttam, hogy a faluból ki-ment a Pap a mezőre a Komondorok utána, s szájában a Pipa szár, dohányozva ugy ment-ki. Harmadik-is mondgya: Láttam, hogy két s három Pap-is öszve-ült, ugy ittak, s dohányoztak-is egyszer s mind, a Pipájok szára egy singnél-is hosszabb vólt. S több eféle”.³⁸⁷

A várt válasz helyett érdekes módon a prédikátor is elmond egy hasonló történetet, mely a másik oldal érveit hivatott szolgálni. “Anni praesentis 1713. 22. jun. a sz. Generálisból, Csatárból, a’ mikor jövnék, a Bagosi erdőben, RácZ Beszermény Nemes Szabad Hajdú Várossa-béli három ökrös Szekereket hátul érek, a középső szekeren ül vala, egy régi üdőtől fogva meg-aggott gonoszságnak Vénnye, kinek az ösz szakalla a Dohány füstitől sárga színü vala, akkor-is szájában az Ördög szára bordája, füstöl erössen, kit én látván mondék: Hej jó atyámfia vén ember vagy, mégis azt szivod! Bé ronda tükör vagy ez iffjak előtt! Erre ő

³⁸³ Uo. G8v.

³⁸⁴ Uő. 1712-13, 130v-131.

³⁸⁵ TÓTH F. 1812, 146-147.

³⁸⁶ DÖMÖTÖR Á. 1985, 16.

³⁸⁷ SZENTPÉTERI 1712-13, 37v.

nékem Hajdú módon nagy embertelenül s sült parasztl azt mondgya: Menny-el az uton amellyen el-indúltál, te-is szintugy szivod odahaza. Mert a Papok-is szint olly Dohányosok, mint mások, sőt mások-is ő töllök tanúlyák. Több-is vólt a rosz szava”.³⁸⁸ Indoklása majd mindig ilyen feles megoldásokkal zárult, leggyakrabban megszentenciázta az ellenfelet istentelen viselkedéséért, hirdetve számára a nem késlekedő ítéletet.

A keresztyéni életeszmény ellenpólusát jelentik azok a megnyilatkozások, amelyeket a lelkipásztor a következő kifejezésekkel jelöl: “nagy bután, parasztl” ill. “vulgo azt hirlelik”. A korszak protestáns retorikai és homiletikai szakirodalma által stilisztikai szempontból megkülönböztetett három szint (humilis, grandis, mediocris) közül a ‘vulgo’ a középutas stíluszsinthez tartozik.³⁸⁹ Az egyházi szónoknak a hallgatósághoz való alkalmaztatásának kritériumai egyfelől az igényesség és világosság, másfelől pedig a közérthetőség. Általános kerülendők tehát az argutia szélsőségei éppenúgy, mint az “imperitum vulgus idiotismusai”. A *Biga pastoralis* hangsúlyozottan óvott az utóbbitól: a latin nyelvű szakmunka példaként külön magyarul jelölt olyan megszólalásokat, melyek Szentpéteri műveiben lépten-nyomon előfordulnak.³⁹⁰

A populáris világfelfogás megkritizálásának veszélye a nyelvi azonosulás, az alkalmazkodás korlátainak átlépése. A prédikátor törekszik az egyszerűségre, kevés tropust és figurát alkalmaz, kerüli a hosszú körmondatokat. Az ellenfél világának leképezése az evés-ivás és egyéb testi, szexuális cselekedetek leírásakor az igés szerkezetek túlsúlyában tapasztalható.³⁹¹ Magától értetődő természetességgel értekeznek a szexuális élet legkülönbözőbb elítélendő formáiról, a perverzitás határán mozgó történetekkel fűszerezi beszédeit, elemzés nélkül adja elő azokat, csupán a lelki ráhatás kedvéért.³⁹² A kiszemelt áldozatot vádaskodásaival a legrosszabb színben tünteti fel: ezeknek a szövegeknek legjelentősebb hozadéka a számtalan népi jellegű kiszólás, szólás és közmondás. A *Dialogus Politico-Ecclesiasticus* nagy teret szentelt az “igaz Magyar módon való szollás” prédikációkban való hasznosságának, nyelv művelő értékének.³⁹³ Figyelmeztetett emellett Medgyesi Pál arra, hogy ez nem lehet egyenlő a “parasztok” nyelvével való azonosulással. Szerzőnk láthatólag a kegyességi irodalomnak az eszményét kívánta megvalósítani,

³⁸⁸ Uo. 37v-38.

³⁸⁹ BARTÓK 1992, 571.

³⁹⁰ Uo. 575.

³⁹¹ BAHTYIN 1982, 68.

³⁹² SZENTPÉTERI 1712-13, 27., 68-68v.

³⁹³ “Tsak ne sajnálnók a’ fészket, nem a’ Deák nyelvben, hanem magában fel-keresni, vinnénk minden kifejezéseket, ki-mondásokat, az közönséges szokott Magyar szollásokra, meg-tudakozván szorgalmatosan, mint szokták az jó Magyar emberek a’ féle dolgot ki-mondani: sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk.” Idézi BARTÓK 1998, 573.

számtalanszor citált a népnyelvi szólásokból, de nem tudta megtartani a szónok és a hallgatóság közti távolságot.

“Illyen pedig a Tabacco-helluok [’dohányszívók’] barátsága. p.o. Edgyik a másiktól Dohányt kér, a másik meg tagadgya, hogy néki nintsen, a pedig tudgya, hogy vagyon, annak okáért azt öszvehamisollya, ki-tűzi, lelkűzi, amaz-is tromfot tromfal üt, s öszvevesznek, mint a Varjók az Eb szaron, amint a Magyarok szoktak szólni. Avagy, edgyik a másik Dohányát el-kapja, mellyért a meg-haragszik, öszvekapnak, s jól meg-verekednek, egymást jól meg-agyazzák. Meg-esik az is, hogy edgyik a másiknak Dohány Sacskóját megszereti, s addig-addig ólalkodik utána, hogy egykor el-osontya, ama gyanúban esik hozzája, s rá fogja, hogy ő lopta-el, e meg tagadgya, nem lévén bizonyosság reá, de e még sem egyezik-meg rajta, hanem azon bakot nyúzza, hogy ő lopta-el. Ama csak ugyan nem restituállya, hol-ott azt igen meg-szerette, s régen vágy reá, így osztán egy nagy háborúság támad közöttük. Avagy pedig amaz olyan rá fogja, akinek se hire, se tanácsa benne, annakokáért ártatlan lévén fel-buzdúl, s azt öszve-szidgya, a meg néki vissza mondgya, s jól megmarakodnak osztán, mint az Ebek és a Macskák”.³⁹⁴ Szentpéteri István a VIII. Bonifác pápára használt szemléletes hasonlatsorral szentenciázza meg a tévelygőket: “úgy élsz, mint a Disznó, úgy halsz meg, mint az Eb, és úgy temettetel el, mint a Szamár”.³⁹⁵

Szentpéteri István a hallgatóit ‘*rusticus, paganus, idiotae, plebs*’ néven illette, mely láthatóan arra utal, hogy deáktalan községnek volt a prókátora. A szerző pontosan érzékelhette, hogyan vélekednek róla a hívek, mikor a közkedvelt prédikátorról nyilatkozik szájába ilyen szavakat adott: “Vagynak kik magokat az ő undok tobzódó és Részezes hallgatóikhoz confirmállják, (...) mellyért (...) dicsirtetnek is: Be jeles ember, úgy mondnak, tréfás ember, jó nyájas asztali ember. Nem kevély. Nem komor; mint némellyek, akiket mint ha az ördög marta volna meg, mindenkor tsak feddőznek, az embereknek semmi világot nem engednek. Koma el ne botsássuk hóltig ezt a Papot; mert ha ezt elszalasztyuk, nem tudom bizony mikor találljuk fel; mert találunk ugyan Papot, de illyen hozzánk valót nem minden bokorban találunk”.³⁹⁶

Ítéleteinek jogosságát szemlélteti a következő néhány a dohányzásra vonatkozó példa. Az ellenvetések dialógusaiban az ellenfél argumentumai többnyire a Bibliára hivatkoznak (pl. a dohányzást a Szentírás nem tiltja), csak másodsorban annak élettevékenységekre tett jó hatására, így a prédikátor is bibliai és életbeli példákat állít egymás mellé, vagy a dohány gyakorlati hasznosságáról értekezik Apácai enciklopédiája

³⁹⁴ SZENTPÉTERI 1712-13, 76-76v.

³⁹⁵ Uő. 1698, G2v.

³⁹⁶ Uo. H3.

alapján.³⁹⁷ A retorikai szakirodalom által a közélet szintjén ajánlott hatásos példák és a nyilvánvaló érvek azonban néha eléggé félresikerültek. A katonák indoka a dohányzás mellett az, hogy ébren tartja őket – Szentpéteri ellenérve: “Lám Jákób nem dohányzott, mégis ébren maradt”; orvosság a dohány – ismét: “De te sem magát, sem annak füstöt, bé nem vonod, s el nem nyeled, hanem bé-szivad, s meg ki-bocsátod büdös szádon, sem pedig nem applicárod”. A nemzetközi szakirodalom érveit mozgósítva exemplumait főként a fabulák közül válogatta (Hondorff), de szerepel itt az “Americai patum” említése mellett még dohányzás előtti és utáni fohász is több oldalon keresztül.³⁹⁸

Szentpéteri István mindig a kegyes élet megélését kérte számon hallgatóságától. A prédikátor a legszigorúbb módon elhatárolta magát a rossz szokásokon alapuló életmódtól: ami nem tisztességes, vagyis nem keresztyén, tehát Istenellenes. “A Dohányos paraszt embernek semmi gondgya nincsen az Isten tiszteletire, házában-is nem jut eszébe a könyörgés, minden esze, kedve, gyönyörúsége csak a dohány, úton, útfélen, jártában, keltében szüntelen füstölög, amikor dolgozik-is nincs arra gondgya, hogy az Istent hívja maga mellé segítségül, hanem csak a Pipán, kapáll, kaszáll, gyűjt, nyomtat, fát vág, örökké száján az Ördög szára-bordája. El-mulattyák az üdnepi-szenteléseket, az Isten házában való bemeneteleket, ott ők igen ritkán jelennek-meg. Egy szóval meg-mondva: azt mondgya az ő szívében, hogy nintsen Isten”. A gondolkodásmódjára jellemző, hogy az enthymémák rendszerét működtette, és bizony ez sokszor félrevitte.³⁹⁹

Jellegzetes példa “Kabai Peti” esete: a nikotinfüggő fiatalember még halálos ágyán sem hajlandó imádkozni, könyörögni az Istenhez; a végkövetkeztetés: meg is halt.⁴⁰⁰ Más prédikációiban még ennél szélsőségesebb véleménnyel is találkozunk. A bűnök előidézőinek tartotta a kor a züllött katonákat. Tőlük származtatták a szörnyű istenellenes káromkodást; másrészt dévaj kihágásaik nemcsak a helyi és általános szokásokat sértették (csendtilalom, vasárnapi pihenés), hanem a társadalmi kööttségeket felrúgva erkölcsi züllésnek adtak táptalajt (sok válás, eldorbézolt családi vagyon). A lelkipásztor természetesen elítélte mindezt, azonban megnyilatkozásai néha egyenesen fatalista jellegűek: “ha a káromkodó Magyar

³⁹⁷ SANDGRUBER 1986, 166-168.

³⁹⁸ SZENTPÉTERI 1712-13, 50v., 71v., 65-65v., 65v., 57-59.

³⁹⁹ Uo. 23v-24.; „Egy megmozdíthatatlan erősség: aki bűnt cselekszik, az ördögtől vagyon [1 Ján. 3:8]. Aki dohányozik, bűnt cselekszik [ennek kifejtése a leírt 7 prédikáció]. Tehát aki dohányzik, az ördögtől vagyon.” (Uo. 2v). Sőt: „aminémű te-is Tabbacco-helluo [’dohány-élvező’] vagy; hogy ne mondjam practicus atheus vagy: Isten az elmét megvilágítja, az akaratot nem” (Uo. 75).

⁴⁰⁰ Uo. 67-67v.

katonákat mind megölnék, egy ezerből tiz alig maradna. De hallodé? ha te meg nem öleted, megöleti Isten őket (...) vagyon elég Német, Török, Tatár, Rác, stb.”⁴⁰¹

A mértéken túli borivás szintén közügy volt és általában társadalmi ítélet alá esett, de a következő kijelentés, talán túlzás: “aki a Részezségnek ellene áll, (...) azt az Isten a Mátyróság koronájára tudgya néki”⁴⁰² Egyetlen mártír-képhez sem igazodik ez a felfogás, hiszen ez teológiailag egyáltalán nem állja meg a helyét. Mártíriumként, mint a hitélet lehetséges alternatívájaként jelenik meg itt a praxishoz tartozó önmegettartás, önmérséklet.⁴⁰³ A reformátori teológiában nincs helye a szinergizmusnak. A furcsa képzettársítás okait kerestük eddig, s találtuk meg a megváltozott prédikátorszerepben, a puritán lelkiség zsémbellődéseinek eluralkodásában. A világgépi elemek torzulásai ugyanakkor homiletikai jellegű (de)formálódással is jártak együtt.

III/C) A PRÉDIKÁCIÓK VILÁGKÉPE

A zsinati közgyűléseknél gyakran olvashatjuk a jegyzőkönyvekben, „verum ob tumultos bellicos celebrari non potest, sed in commandiorem occasiones dilata est”⁴⁰⁴ A háborús időszak összezavarodott értékrendű világa nagyban meghatározta a megszólalás módját, különösen ha valaki apró hajdúfalvakban szolgált, mint Szentpéteri István. Ezek a községek egy bizonyos társadalmi réteget öleltek fel, és az életmódjukon túl az életkörülményeik is korlátozottak voltak. Szerzőnk többször szolgált olyan helyeken, melyek 1-2, sőt 10-15 évre elnéptelenedtek, a lakosság – ahogy a korban mondták – „kirándult” a környező mocsarakba, ligetes dűlőkbe, ahol az ellenség nem érhetette utol őket, és szörnyű körülmények közt élt.⁴⁰⁵ Egyházmegyei jegyzőkönyvek tanúskodnak arról, hogy milyen

⁴⁰¹ Uő. 1699, D2v.

⁴⁰² Uő. 1698, G1.

⁴⁰³ GYŐRI 2000b, 51-52., 68.

⁴⁰⁴ TtREL I. 1. a) 2. k. 143.

⁴⁰⁵ „Fogunknak tisztaságával is gyakorta vert az Ur bennünket (...) midőn hazánkban még az holt dögnék-is megöttek az húsát, a Matska és kutya hús is jó ízűn eset, káka gyökérrel, Tátorjával, és egyéb holmi füvekkel, s természet irtóztató eledelkkel tengődtek.” (SZENTPÉTERI 1698, D7v.). Nem egyedi eset a prédikátor története, és nem köthető feltétlenül egy személy makacs bünkereső mentalitásához, sem a régió speciális világához. Szatmárnémeti Mihály kolozsvári lelkész, az öt becsülők által szolid emberként jellemzett személy volt („szelíd erkölcsű, s’ nagy szép tudományú Németi Mihály Uram”, in: EMBER 1700, B3r.), de a Josephus Flaviustól vett ’gyermekét megevő nő’ exemplum esetén bővebb, történeti kifejtést adott (*Antiq. Jud.* 1. 17.). „Meg-vólt e’ természet ellen való dolog, e’ Hazában, és szerte széllyel Magyar-Országban, 1590. esztendő tájban. Meg-vólt az Palatiust s’ Belgiumban, 1737-ben (sic!, hely.: 1637-ben).”; „meg-vólt ez nemzetünkben az el-múlt seculumban: mert nem csak az ebeket, macskákat, saru talpakat; hanem még az el-temettetett embereknek testeket-is fel-ásták meg-ételre” (SZATMÁRNÉMETI 1683, 61., 421-422.). Ez esetben Benda

rendezetlen morális viszonyok uralkodtak ekkor.⁴⁰⁶ Elrabolt feleségekért kilincseltek az esperesek, és hoztak tető alá újra házasságokat; a töröktől szabadultakat újra megkeresztelték, levéve róluk a pogányságot illesztették be az egyház testébe; a tiszántúli püspök megalázottan térdepelt a váradi basa előtt egy lelkésze ügyében, aki az adósság megfizetése helyett elszökött.⁴⁰⁷

Szentpéteri István prédikációinak egyik jellegzetessége, hogy Ézsaiás bűnöket ostromozó próféciáinak hangját szólaltatta meg. Legfontosabb célja volt “az Ördög országnak rontása, nemcsak szóval való hirdetés, hanem írás által is”. A Béza-féle Kálvin-életrajzból való a fenti idézet, és a címben megfogalmazott két világ szembeállítás is régi hagyományt újít fel, inkább lutheri, mint kálvini eredetűt. Szerzőnk minden baj okának tartotta a részegeskedést, melynek következményei az élet minden területére kiterjedtek. „Testeket és lelkeket az ördög bordélyává és pervátájává változtatták, szívek tellyes útálatos gerjedezéssel, szemeik paráznául villognak, szájok ama tisztátalan szerelemről paráznáktól szerzetetett szemtelen czikornyás, és pajkos nótájú verseket kintornálnak, magokat az ocsmány bordélyból költ pajkosok szájához illendő s tserére való trágárságokban gyönyörködtenek, hunyorgatnak, ölelgetnek, tsókolódnak, tapogatnak, és néhánykor a tselekedetre is erumpálnak, kifakadnak. Bizonyosság erre a mi világunk”.⁴⁰⁸ A részeges könnyebben hajlik a trágár beszédre, a fajtalan táncra és nótára, amelyek miatt a test fölötti kontrollt veszti az ember könnyen erkölcstelen cselekedeteket vihet véghez – vélekedett a szentmihályi lelkipásztor.

Országgyűlési rendeletek, zsinati határozatok, iskolai törvények szóltak a fenti bűnök ellen: ezek a kérdések állandóan napirenden voltak. A borivás a korban teljesen természetes volt, a lelkipásztorok is rendelkeztek megfelelő gazdasággal, így pl. Károlyi Gáspárnak tisztességes jövedelme származott borkereskedelméből. Törvény rendelkezett a diákok heti fejadagjáról is, de a borral való visszaélés különböző modusaiért más-más büntetés járt: a megrovástól a pénzbüntetésen át a kicsapatásig.

Kálmán elemzése óta tudjuk, hogy a történeti irodalom topikus eleméről van szó: a Bocskai-szabadságküzdelmek korában (Szamosközi, Alvinczi) és a századvégen egyaránt tetten érhető rémtörténekről (HELTAI 1994, 130.).

⁴⁰⁶ TÓTH S. 1894. – Egy típust kiemelve, a korszak válásairól nem készült eddig összefoglalás, pedig bősséggel áll rendelkezésre adat. A török fogságába esett férj, a némettel, törökkel, vagy épp labanccal elszökött feleség, a szexuális egyenetlenség (szodomita, frigíd, impotens, bigámiában élő, stb.), a boszorkányságot űző asszony, és még sokáig sorolhatnánk mind-mind válóokként kerül említésre az egyházi bíróság előtt (TtREL I. 31. a) 2. k.). Zsinati vagy városi rendelkezések szintén szólnak a kérdéstről, sőt Béza után nyomtatott, magyar és latin nyelvű hazai szakirodalma is akad a témának (Tarpai Szilágyi András 1667, Szilágyi Tönkö Márton 1690).

⁴⁰⁷ Utóbbi esetben Kabai Márton lelkész ügyéről van szó, amelyről a leírást maga Nógrádi Mátyás püspök iktatta az egyházkerületi akták közé, majd közölte az egyházközösségek listáját, akiktől sikerült a 300 talléros költséget visszatérítenie saját számlájára. Ld. TtREL I. 1. a) 2. k. 138-139.

⁴⁰⁸ SZENTPÉTERI 1698, C3v.

A táncot a koraujkori törvényalkotók a legsúlyosabb bűnnek tartották, a virágénekekkel és a hegedüléssel együtt a különböző protestáns egyházak egyaránt tiltották.⁴⁰⁹ Ennek megfelelően a rajtakapott diákot azonnal kicsapták a Kollégiumból, rektorságából menesztették. A korban a világi és egyházi énekdallamok még nem különültek el élesen egymástól, ezért fordult elő nemegyszer, hogy az istenes énekekből szerettek szerelmi dalokat, “fajtalan énekeket”. A zene nem volt tilos, csupán a zenével való visszaélés. A fajtalan tánc argumentumaként Szentpéteri István felhasználta korának egy nevezetes versét is, mely megegyezik a *Körmendi-kódex*ben található tánc-ellenes verssel. A korban reneszánszukat élték a bolondleírások, csúfábrázolások: a hatásos egyházi szónoklatairól híres és hírhedt katolikus szerzetes, Abraham á Sancta Clara is felhasználta a műfaj kínálta lehetőségeket közönsége meggyőzésére és gyönyörködtetésére.⁴¹⁰

Az egészségügyi és egyéb okokból ön- és közveszélyesnek minősített ‘dohannizálás’ okait Szentpéteri István a korábbi évtizedek, “ama bűn szaporító utolsó Kurutz világ” történéseiben lelte fel.⁴¹¹ “Vallyon honnan jövté bé a’ Magyar hazában? A’ pogányoktól, a’ Törököktől: a’ mi jó régi eleink a’ Dohány szagot pogány bűznek hívták. Az ackori jó Magyar Katonák, sokszor fel-verték a’ Törököt a’ Dohány szagról, mert a’ Városban, Faluban, bé-menvén, a’ hol Törökök vóltanak, a’ Dohány szagot meg-érezvén így mondtak: Pogány bűz van itt! rajtok mentek, fel-keresték, és fel-kolompozták. Néhánykor ismét magokat az által meg-óvták; mert a’ Városban, Faluban, bé-menvén, az ott lévő feles, avagy el-rejtezett, Törököket arról meg-sajditották. Pogány bűz vagyon, így mondván, itt, lovakra fordultak ha kik le-szállottak, s’ onnét elmentek. Ackor élő, s’ ott lakott embernek szájából hallottam; hogy a’ mikor Ersek Újvárt a’ Török meg-vette [1663], a’ körül lakó Magyarok néki meg-hódolván s’ a’ Törököt Dohányozni látván, egymásnak így szollottak: Látdé héj! a’ pogánynak a’ szájában egy egy Csöv vagyon, a’ füstöt úgy szivja a’ szájában; s’ meg ki-bocsáttya. Amikor a’ Török azoknak házokban bé-ment, s’ ott Dohányozott, így mondtak: Jaj majd mind meg-halunk a’ füstben! De meg-tanulta bezzeg már, ez a’ gonoszra bölcs, s’ a’ jóra bolond Nemzetség a’ Szipákolást. Jér. 4. v. 22. mert mindennapi kenyere, avagy annál-is fellyebb való. El-is mondgyák; hogy ők inkább el-lennének sok ideig a’ kenyér; mint a’ Dohány-nélkül. Meg-tanulta hát a’ pogányoknak útát a’ Magyar Nemzetség”.⁴¹²

A történet származására bizonyítékul szolgálhat, hogy a peregrinációs útjára 1676 körül induló Szentpéteri István találkozhatott érsekújvári “híradójával”, ugyanakkor pedig

⁴⁰⁹ R. VÁRKONYI 1988, 963.

⁴¹⁰ EYBL 1992, 336., 347.

⁴¹¹ SZENTPÉTERI 1712-13, 50v.

⁴¹² Uo. 139v-140.

semmi sem erősíti meg azt, hogy a dohányzás meghonosításában ez a város “ilyen” kiemelkedő szerepet játszott volna. Nem is az oknyomozó történetírás szempontjából fontos ez a kérdés, hanem egyedül a szövegben betöltött funkciója miatt. A szerző a ‘pogányoknak úta’ kifejezést értelmezte a megelőző részekben, a fentieket érvként mondta el. Érdeemes megfigyelni, miképp csúszik el a logikai érvelés: Dohány – Pogány bűz, [a pogány – kárhozatra méltó], aki dohányzik – kárhozatra méltó. Egyrészt inkább a dohányzás szokássá válása kaphatott volna nagyobb hangsúlyt (hiszen szerzőnk többször is utalt arra, hogy „practice praedicallyunk”), ehelyett pedig itt csupán az érzelmi elintést tapasztalhatjuk. Másrészt a kiindulópont helytelen, hiszen a “pogány bűz” – kifejezés szinekdoché, a pogány törökök dohányszagára utal, és nem a dohány és a pogány szavak ilyen jellegű konnotatív értelmére, az enthymémák logikai rendszerére.

A dohányzás Európában egyébiránt már a 16. században elterjedt. 1625-ből való Raphael Thorius francia származású londoni orvos Európa-szerte kedvelt *Hymnus Tabaci* című verse, melyet Szentpéteri is idézett.⁴¹³ A korabeli dohányszakirodalom már elég bőséges volt, Voetius általános megjegyzései mellett külön munkát jelentetett meg a kérdéssel Everardus illetve Matthioli egyazon címmel, *De Nicotiana*. Szentpéteri még Jakab angol király dohányzás ellenes művét is idézte szerzője nevével.⁴¹⁴ Ezekből a munkákból meg a dohány számtalan elnevezését, ami azért is érdekes, mert a szakirodalom élesen elkülöníti a kétfajta névsort, ezáltal a dohány magyarországi elterjedésének két lehetséges közvetítő nemzetét jelöli meg. A német nyelvű katonaságnak köszönhetőek a korábbi ‘*tabak, tabakavás, tobáka*’ kifejezések, míg azokat a török ‘*duhan, dohán, dohán szipás*’ szavak ki nem szorították.⁴¹⁵ Szentpéteri István több kifejezést sorol fel, melyek között van helynévből származott és metaforikus elnevezés is: “Americai patum, patebecenus, hyoscyanus Peruvianus, Nicotiana, Herba Regina, Herba Sancta Crucis, Vulneraria planta Indica, Sana Sancta Indorum, Herbé de la Roiné meré, Tabac”.⁴¹⁶

⁴¹³ Uo. 39.

⁴¹⁴ A elsőként számontartott dohányellenes művet éppen az angol uralkodó írta (*Counterblast to Tobacco*, 1604.), és hathatós támogatása egész sor írást hívott életre, bel- és külföldön egyaránt, a legkülönbözőbb nyelveken és kiadásokban. A magyar lelkész által idézett művek megtalálhatók együtt is több változatban, nem tudjuk, melyiket használta szerzőnk. Annyi bizonyos, hogy nem az első évtized kiadásait forgatta Szentpéteri (itt az angol uralkodó még *Misocapnus* álnéven szerepelt), hanem az 1620-44 közti időszak sajtótermékei közül valamelyiket. A 17. század első harmadára már „szakszerzők” reprintjei láttak napvilágot: Gilles Everaerts (*De herba panacea (...) brevis commentariolus*), John Neander (*Tabacologia; Epistola et judicium (...) de tabaco*), Raphael Thorius (*Hymnus Tabaci*) és többek írásai együtt jelentek meg London, Lejden, vagy éppen Utrecht könyvpiacain.

⁴¹⁵ TAKÁTS 1961a, 260., 263.

⁴¹⁶ SZENTPÉTERI 1712-13, 65v-66.

A tiszalöki lelkipásztor megkülönböztette a felhasználást (usus) és annak a szokássá vált, lélektisztító hatását (abusus, egy kis szójátékkal: ebusus). A kötetben számtalan érvet vonultatnak fel a 'vitázó felek': argumentumaikat egyaránt veszik a gyógyászati, a társadalomlélektani, a bibliai példák közül pro és contra.⁴¹⁷ Bár a kor még nem ismerte a szenvedélybetegség fogalmát, Szentpéteri gyakorlatilag ezt fogalmazta meg, amikor a rossz szokás kialakulását értelmezte. A később sablonná vált, és állandó elemként más helyeken is feltűnt a szokás négy dimenziója.⁴¹⁸ A kezdő ok a gyönyörködés, az újdonság varázsa (1), gonosz szokássá azonban elsőként a társaság révén válik (2). A társadalomlélektani hatást követi a fiziológiás magyarázat: az élvezeti szer fizikai szomjúságot okoz, majd egyre inkább szükségletté válik (3). Végül az áldozat a pihenés óráit, az éjszakát is átderbészolja (4).

A tiszalöki prédikátor az egyes szinteket lelki következményei miatt tartotta súlyosnak. A rosszra való hajlam is ítélet alá esik (1): még a mulatozókkal való társalkodás, sőt azok nézése is tiltott. A gonosz társaság (2) az erény útjáról letérő lelki akadékat szünteti meg, és egyéb bűnökbe is magával rántja, ezért a lelkipásztor megszólalásában társadalmi ítéletet, közfelfogást is érezhetünk. A fizikális leépülés rohamosan következik be (3), és nem kíméli hatásában a szűkebb környezetet, a családot sem, lelki (negatív apa/anyakép) és gazdasági értelemben (egyre fogyatkozó családi kincstár) egyaránt. A legsúlyosabbnak azonban Szentpéteri István azt tartotta, hogy a derbészolók a nyugalom óráit is átmulatják, és ezzel az Istennek szentelt időt elmulasztják (4). A tiszalöki prédikátor ezúttal is összekapcsolja argumentumait Perkinstől vett citatumokkal, és az egész élet istentiszteletté alakítását hangsúlyozza. Mégis az angol szerzőtől főként annak erkölcsi ítéleteit idézi, leszűkítve ezzel a *praxis pietatis* értelmét egy morálkatalógus szintjére.⁴¹⁹

III/C. 1) Puritán kegyességű teológia. Szerzőnk hivatkozott szakirodalma tartalmaz minden fontos, a korban gyakran idézett szakmunkát, ugyanakkor sajátos szűkítéssel. Csak a mindenki által használt általános szakkönyveket (latin költőket, kora klasszikus egyházatyákat), az ún. népszerű (többnyire) puritán műveket forgatta (Perkins, Voetius, Calvin) és a nagy rendszerező lexikonokat (Manlius és Hondorff exemplumai; Gesner *Historia animalia*ja, Alsted *Enciklopediája*). Bár külföldi útja során Szentpéteri csak Németországig jutott, itthoni tanulmányai alatt is forgathatta a németalföldi és angolszász kegyességi irodalmat, az

⁴¹⁷ A gyógyító eszközökből hamar élvezeti szerré vált a kora újkori Európában a bor, konyak, dohány, kávé, kakaó (SANDGRUBER 1986, 11., 28., 59., 91.).

⁴¹⁸ SZENTPÉTERI 1712-13, 95., 105., 115., 130., 139.

⁴¹⁹ „De epieikeia vide egregie ac solide disserentem, practicorum Anglorum Homerum, Perkins. Tom. 2. p. 600. seqq.” (uő. 1699, B8v.); KOLTAY 1989, 122.

egzegetikailag újító coccejánus értelmezés is megtalálható szerzőnk művében.⁴²⁰ A korábban nagy dogmatikai vitákat kiváltó kérdések a századvégre megszűntek, szellemi hozadékuk pedig a prédikációk természetes részévé vált.

Arányát tekintve két szerzőcsoport emelkedik ki az autoritások közül: Voetius és Amesius köre. Látszólag furcsa a párosítás, amennyiben a régebbi szakirodalom eszmetörténeti kategóriáit alkalmazzuk: az ortodoxia fejedelme és a puritanizmus elindítója szerepel egymás mellett. Czeglédy Sándor azonban több kiváló tanulmányában hívta fel a figyelmet arra a szempontra, amelyet a historizáló irodalomtörténetírás természetéből fakadóan nem érintett: az említett németalföldi tanárok közkedveltsége nem feltétlenül tanaikban keresendők, hanem a hirdetett és megélt keresztyénségükben, azaz a lelkeségükben. A hangsúlyozottabb biblicitás mellett mindkettőjük fő követelése volt az életszentség, a megszentelődés elérése.⁴²¹ Ezért a puritánizmus a századvégi Magyarországon a *precízismussal* összekapcsolódva jelentkezett. Ezért peregrinációs diákjaink odahaza is megélt kegyességét felerősítette a külföldön ekkoriban oktató és a precízismussal jellemezhető professzorok lelkesége, *praxis pietatis*-a. A magyarországi századvégi puritanizmus hatása alatt álló egyházi értelmiségtől távol állt a rajongó lelkületű kegyesség.⁴²²

Kéziratos prédikációs kötetében Sajószentpéteri István a dohányzás károságát, sőt vallás- és Istenellenességét hosszan taglalta. Vallotta, hogy a dohányzás a Tízparancsolat minden egyes cikkelyét létevel tagadja. A formát Alstedtől vette szerzőnk, de ennek a tézisnek a műbe való beillesztése nem járt teljes sikerrel: szervesen az addig elmondottakhoz alig kapcsolható. A leggyorsabban megszerezhető tudás igénye vagy a tudatos válogatás okozta, de szerzőnk műveltségében tetten érhető bizonyos felületesség. A korábbi századok gyakorlatával szemben megfigyelhető, hogy míg Bornemisza Péter jelöli, de végül nem viszi végig modellt, addig szerzőnk esetében az egész rendszer rátelepszik a beszédre: a forma győzött a lelkeség felett.⁴²³

A hazai puritánizmus szakirodalmából is csak a nagy, összefoglaló köteteket használta fel, amelyek a leggyorsabban alkalmazható szakismeretet nyújtottak (talán az elérhetőség is

⁴²⁰ Coccejánus: “Canaán földje (melly jóllehet a menyországnak csak ábrázattya vala)” (SZENTPÉTERI 1698, E8v). A typus – antitypus megkülönböztetésre ld. ASSELT 1988, 1-19. pont.

⁴²¹ Voetiusról kevésbé köztudott precízismusa, a németalföldi református pietista lelkeségű tanárokkal fenntartott jó kapcsolata (J. Teelinck, A. Essenius, J. v. Lodensteyn), hiszen inkább csak dogmatikailag vizsgálták, ortodoxnak beállítva (BÁN 1958, 10.; KATHONA 1987, 410.).

⁴²² CZEGLÉDY 1980, 238.

⁴²³ Ezt a módszert a 17. században Keresztúri Páltól Bethlen Miklósig megannyian alkalmazták, és leggyakrabban a bűnkatalógusok, bűnbánó imádságok felosztásának vezérelvül. Még a 20. századból is van rá példa: paradox módon a korszak (1619-1711) általános erkölcsi képével foglalkozó szakirodalom ezt a századot a Tízparancsolat cikkelyei elleni vétkek alapján értékeli (ILLYÉS 1941, 102-6.).

szerepet játszott a szelektálásban). Így szerepel a tiszalöki lelkész köteteinek margóján Apácai *Enciklopediája*, Pápai-Páriz Imre *Keskeny útja*, Kabai Bodor Gellért *Flagellatio traditionum humanarum* című írása, Csúzi Cseh Jakab *Kincses Tárháza*, Szegedi Kis István *Theologiae sincerae Loci communes*-e.⁴²⁴ Érdekes módon csak anonim módon van jelen a legtöbbször citált Medgyesi-fordítású *Praxis pietatis*,⁴²⁵ és korának legnagyobb egyházi szónoka, “a Proféta” néven számontartott Nagyari József is.⁴²⁶

A szerző magyarságképe hasonló kortársaiéhoz; a pusztuló nemzetet “a mi Istenünk életétől el-idegenedett és Istentől el-fajult Nemzetségünk” szavakkal illeti. Szentpéterinek a nemzetet feddő, nemzeti sorskatasztrófát jósoló szavai Medgyesi Pál és id. Köleséri Sámuel prédikációit idézik fel nem egyszer.⁴²⁷ Egy hosszabb szakaszon bemutatva válik igazán érzékelhetővé, milyen módon épült be a századvégi prédikációba a korabeli egyházi beszédekből az a szókincs és szövegapparátus, mely buzdító erővel hatott korábbi évtizedekben is a magyar sorskérdések iránt fogékony hallgatóságra. “Elmerem a Farahó szolgálival mondani: Mégis nem vettedé eszedben; hogy Egyiptom (Magyarország) elveszett?⁴²⁸ Oh ragadományra s prédára jutott Édes nemzetem! Oh úton járók Sákmánnya szegény Magyar haza! Mire hozának tégedet a te bűneid! Ah nyomorúlt Nemzet, ki lelkedben, testedben s javaidban ragadoztatol!⁴²⁹ Bezzeg nagy mint a tenger a te nyomorúságod, kicsoda gyógyít meg tégedet!⁴³⁰ Oh bűnnek iszonyatos volta, melly az Istent kegyes természeti ellen ilyen keménnyé változtattya!”⁴³¹

⁴²⁴ SZENTPÉTERI 1712-13, 50., 72., 12., 13v., 15., 52v.; 1699, D4.

⁴²⁵ “Lásd a’ *Praxis pietatis* Ötödik akadályát a’ Kegyességnek p. 231. 232. 233. editio *Varadiensis*” (uő. 1712-13, 77v.); 1699, E4.; 1712-13, 21., 107., 151. – Szentpéteri István az 1643-as váradi kiadást használta, amelyik az eredeti angol díszkiadás hasonmása. Bár könyveinek egyetlen támogatója, Debreceni Kalocsa János is kiadta a *Praxist* (Debrecen, 1677.), de szerzőnk akkor éppen külföldi tanulmányútját töltötte, később pedig megmaradt a feltehetőleg a család által ráhagyományozott példánynál. Ld. BODONHELYI 1942, 61.

⁴²⁶ “Rettenetes irtóztató példa, Loth leányaival fertelmeskedék, ki egyébiránt szent ember, Abraham atyafia, Angyalok vendégfogadója” (SZENTPÉTERI 1698, G3.) – “édes Atyának maga Leanyival, s Leanyinak edes Atyokkal fertelmeskedni hogy ne volna az élő Istentől véték? Még pedig Abraham unokájának Angyalok vendég fogadó gazdajanak, Istentül meg dicsirtetet Szent Patriarchanak (...) rettenetes iszonyu dolog” (NAGYARI 2002, 150-151.). Vagy szóbeli hagyományozódással van dolgunk, vagy mivel ezek a beszédek kéziratban is terjedtek, szerzőnkhez is eljuthatott egy másolt példány.

⁴²⁷ Nabukodonozor nagy fája = Magyarország (MEDGYESI 1660b, 17.) – itt: Magyar Izrael (SZENTPÉTERI 1698, D8); sőt Zrínyi 1657-tel kapcsolatban szólt „Erdélynek dülni készülő fájáról”, idézi R. VÁRKONYI 1978a, 166.

⁴²⁸ “Oda vagyon Egyptus, oda Erdély s Magyarország jobb részént, s mégse akarjuk magunkat megeszmélni” (MEDGYESI 1660, 3.).

⁴²⁹ “Itt nem óhatom, hogy keservesen fel ne kiáltsak: Oh ragadományra jutott Édes Nemzetem! Oh uton járók Sákmánnya, szegény Magyar Haza! Mire hozának tégedet a te Bűneid. Ah nyomorúlt Nemzet, ki lelkedben, testedben s javaidban ragadoztatol!” (KÖLESÉRI 1673, 72.).

⁴³⁰ Az ószövetségi hasonlat (BL 971.; BSz 559., 705.) így Kölesérinél jelenik meg a szövegbe ágyazva: “Nagy, mint a tenger a mi nyomorúságunk. Nincsen mi-nékünk vigasztalónk” (KÖLESÉRI 1666b, Q3v.).

⁴³¹ SZENTPÉTERI 1697, B7.

A hosszú életkor alatt az olvasmányélmények nem változtak (Voetius és Perkins állandó autoritása megmaradt), csak a súlypontok tolódtak el. Erősebb élel, személyeskedő hangnemben szólt a katolikusok ellen (Bellarminus), egyre gyakrabban és egyre többet idézett ortodox módra fabulákat (Josephus Flavius), mártírtörténeteket (Petrus Martyr) és ókori ítéleteket a zabolátlan és erkölcstelen világról. Művei – főként élete vége felé – kimondottan gyakorlati útmutatóknak készültek „az Egyházi-szolgák és a Magistrátus számára”. Ilyen pl. a *Táncz pestise* című prédikációs kötetének végén található több oldalas „buzdítás a Tánczolás executiójára”. Húsz évi lelkészi szolgálat után nem kis büszkeséggel számolt be arról, hogy tanításának már a gyümölcsét is látta. „Megtapasztaltam kegyelmetek buzgóságát, és Isten beszédének sikerét, ide való bé-lépésemnek eleinn a Tánczról tanítottam vala, s úgy megáldá az UR munkámat; hogy annak folyása (ki azelőtt divattyában vala) ottan megszárada, s azúlta majd emlékezete-is elveszett”.⁴³² Hasonlóan hatásos és nevezetes prédikációt ismerünk a korból, nem is akárkiét: Medgyesi Pál emlékezett meg egyik levelében a Váralján lezajlott “templomozás-pörről”. A jajjos jeremiádok szerzőjének devotióról szóló beszédeinek hatására a korabeli elvilágiasodó, csak színes istentiszteletet tartó népből gyakorló hitű gyülekezet formálódott – saját bevallása szerint.⁴³³

A szakirodalom kimerítően tárgyalta eddig az ortodoxia, a puritánizmus és a pietizmus eszmetörténetileg egybefonódó téziseit. Anélkül, hogy ezeket a fogalmakat feloldanánk, a gyakorlati teológia nézőpontjából meg kell különböztetnünk kétfajta kegyességi lelkületet, melyek a fenti rendszerekben alkalmazhatók. Eltérő a bűn fogalma *hithű* és a *kegyes* lelkületű vallásos ember esetében. Az előbbi a bűnt ‘*anomia*’-ként értékeli, az isteni világrendtől való teljes, tudatos eltérésként (gör. νόμος ’törvényellenes’); az utóbbi pedig ritkán beszél bűnről (kivételt képeznek a direkt Istenellenes, Szentháromság ellenes tettek), inkább vétkekről, azaz ‘*hamartia*’-ról (gör. ἁμαρτάνω ’eltéveszt, eltéved’). A tanítás célja is más: a hithű esetében a cél a megigazulás, vagyis az Isten kiválasztására, munkájára esik a hangsúly. A kegyes ember pedig az üdvözülés szempontjából a megszentelődést értékeli nagyobbra, ezzel a személyes elfogadás szerepét.⁴³⁴ Mindkét vallásosságnak megvan a veszélye, hogy szélsőségekbe sodródjon. A hithű racionalizált tanrendszert hoz létre, a kegyes lelkületű az eszkhatalogikus távlat híján törvénykezővé válhat.⁴³⁵

Szerzőnk lelkisége az előbbi vallásossághoz áll közelebb: a puritán szakirodalomból is a hasonló lelkiségű műveket citálja. Eszmetörténetileg nézve érthetetlen volna a szentmihályi

⁴³² Uo. A3v.

⁴³³ SZILÁGYI 1876, 408.

⁴³⁴ KOCSIS E. 1998, 200-201.

⁴³⁵ COLIJN 1996, 295.

lelkész hovatarozása: kegyes életről, *praxis pietatis*ról beszélt, és hatalmas bűnkatalógusokat olvasott hallgatói fejére, tehát “ortodoxia és puritánizmus határán áll”. Az említett fogalompár azonban tisztázza az eddigi sematikus képet. A szentmihályi gyülekezet lelkipásztora mikor a kegyes keresztyéni életről szólt, a *precízizmus* szaktekintélyeit idézte. A bűnök közül bűnt is, vétket is emlegetett, de okozati viszonyban: a vétket mint eltévelyedést követi a bűn, a szokás hatalma miatt. Ugyanazt a motívumhalmazt adta meg nem egyszer, de mindannyiszor a bűn ‘anomia’ értelmére helyezve a hangsúlyt: “a bűn törvényrontás (...) átkozott pedig minden, valaki a törvény ellen vétkezik (...) s minden átkozott viszont kárhozatra méltó”.⁴³⁶ A kötet végén pedig summaként összefoglalta a mű téziseit.⁴³⁷ A puritán neveltetésből Szentpéteri a személyiségéhez, mentalitásához feltehetően közelebb álló precíz lelkületet szívta magába, és vált annak harcos szószólójává.

Az elhivatás a reformátori felfogás értelmében kettős természetű: belső, amennyiben a Szent Lélek által történik a kiválasztás, és külső, amennyiben az egyházi előljárók előtt a közzsinton vizsgát köteles tenni a felszentelendő pap. Szentpéteri többször hivatkozott papi esküjére és annak nála lévő bizonylatára.⁴³⁸ Ez az apró megjegyzés sokatmondó, ugyanis a korban a tanultabb, deákosabb “segédlelkészek” mellett megjelentek a nép körében nagy népszerűségnek örvendő parasztproféták is, akiket az egyház szintén megpróbált építő módon felhasználni, őket az egyház testébe asszimilálni.⁴³⁹ Az évközi zsinat feladata volt, hogy kötelezzék őket lelkészi vizsga letételére és bemutattassák velük a gyülekezet fogadónyilatkozatát, akárha utólag is. A külső elhivatásra való szükségszerű hivatkozás miatt megnőtt a belső elhívás, elhivatottság szerepe. Ez egyben felerősítette azt a tendenciát, amely újraértékelte a tanítói rend szerepét azonosítva őket a prófétai hagyomány hordozóival. Ez a szemlélet gyökereit Perkins homiletikájában leli föl, de az ószövetségi egzegézist megújító Coccejus is ugyanezt a felfogást támogatta.

⁴³⁶ SZENTPÉTERI 1712-13, 40v.

⁴³⁷ „Thesis. A’ Dohányozás kárhozatos véték. Argumenta: 1. látattya vagy zine a gonosznak – véték; 2. valami hitből nincsen – bűn; 3. Isten dicsőségére kell cselekedni; 4. arra, ami használ és épít; 5. tisztességgel és nem haszonnal kell élni; 6. pogányoknak útát kerülni; 7. kötelesség alkalmas időben szólni” (Uo. 151).

⁴³⁸ „Elöttem viselem az Úr nevére tött esküvésemet-is (marginálián: In Synodo Generali Szoboszlaini, die 2. Julij. Anno. 1679. celebrata)” (uő. 1697, A4.). Szerzőnk lelkészi felszentelése a szoboszlai zsinaton (1679) történt, ahol a vitatéma (*de Inferno*) és az egyházi beiktatásra vonatkozó határozat („Dni Seniores Electi, sed non confirmati, officio Seniorates ad Confirmationes usq[ue] sine juramento, ne fungantur”) egyaránt emlékezetébe véshette a külhoni akadémiákról frissen lejtött ifjú lelkipásztornak (itt *academici* közt: Steph. Sz. Péterj Thur-Kevinum) a kettős elhivatás fontosságát (ld. TtREL I. 1. a) 2. k. 130-133.).

⁴³⁹ A szomszéd egyházmegyében ekkor (1690 körül) zajlott Órás András esete (VOIGT 1997, 73-92.). Az általunk használt Medgyesi-féle *Doce nos orare* éppen az Órás András példánya volt (saját kezű beírása bizonyítja, a címlap verzőjén), mely végül a Debreceni Református Kollégium állományába került (itt: RMK I. 655.).

Szerzőnk saját prófétai magatartásáról úgy beszélt, mint neki adatott hatalomról, és a világról, mint értetlen tömegről, amely ellen mindig kemény, támadó hangnemben lépett fel. A 17. század vége komor prófétájának kötetzáró fohászai azt a bibliai prófétai hangot (Ézsaiás, Ezékiel) szólaltatják meg, amelyik már a prófétai hiábavalóságot is magában hordozza, látva saját fáradozásának eredménytelenségét. „De félek rajta, hogy én most csak olajomat s munkámat vesztegetem, Malomban hegedülök. Süketeknek beszéllek mást. Kölyköket feresztek, akik bárányocká nem változnak. [Ézsaiás] No tudja meg a posteritas, hogy vólt Próféta az Izraelben” [Ezékiel]; „No ami az én tisztem, megmondtam és megirtam, vagy halljátok vagy nem halljátok, de mégis tudjátok, hogy Próféta vólt közöttetek” [Ezékiel]. Másutt még hozzátette: „Aki fertelmes, légyen ezután is fertelmes. [Jelenések könyve] Áldott az Úr, kitől vagyon minden jóra való segítség”.⁴⁴⁰

A prófétai hevülettel megszólaló lelkész beszédeiben csak elvétve találunk intő-megjobbító jellegű, lelkipozíciós attitűdöt megjelenítő szövegrészeket. A *genera dicendi*-k sorából általában hármat alkalmazott a prédikátor, tanítói, feddő és intő jellegű megszólalásokat, de ezekből is szinte csak a feddésre korlátozta beszédeit: „A’ lelki Médianistákat, az az, az ördögöt és a világot azok győzik meg, kik edgyik kezekben hangos trombitát tartanak, a másikban égő lámpást”.⁴⁴¹ Ezáltal a hirdetett Ige üzenete torzult: a bűn ismerete – bűnbánat – bűnbocsánat hármasságából az első két kategória maradt csak, így az evangélium öröme és a kegyelem erejének mindenhatósága leértékelődött. A hit felszabadító erejéből korlátok közé szorított erkölcsi kódex lett, az egyes napi cselekedetek erős morális tartalmat kaptak. A prófécia üzenete Izraellel szemben hirdelve az ígét, bűnbánatra készítetni.⁴⁴²

III/C. 2) Homiletikai ortodoxia. Szerzőnk a magyar prédikációelméleti terminológiát mint ‘doctissimus’ prédikátor alkalmazta, a művek homiletikai rendszeressége végig jellemzője maradt köteteknek. Mindig közölte a különböző részeket, alpontok neveit, ezek sorrendjét precízen betartva. A kötetek elején szerzőnk minden esetben Chrysosthomost idézte, aki egzegétaként előnyben részesítette a Biblia literális és historikus jelentését. Szentpéteri hűen követte példaadóját: az allegorizálást kerülte. Beszédei inkább érzelmi, mint logikai meggyőzésre törekedtek, ezért a tanítás, amely a morális célok megvalósulását biztosítja, háttérbe

⁴⁴⁰ SZENTPÉTERI 1712-13, 86.; 1697, D8-D8v.

⁴⁴¹ Uő. 1698, E5v.

⁴⁴² GÁNÓCZY-SCHELD 1997, 36; KISS R. 1999, 285.

szorult.⁴⁴³ A mai olvasó számára több ízben is indokolatlanul durva beszédeinek a hangneme. Ezt erősíti a prédikációk (főként az *Ördög szára bordája* esetében) stilisztikai és homiletikai értelemben vett szétválása: a hasznok óriási méretűre felduzzadt rettentő és feddő részének jelzett vulgáritása szembenáll a többi rész túllontúl, szinte a szájbarágóssáig leegyszerűsített nyelvével. A Martonfalvi-tanítvány Szentpéteri István személyes vagy közösségi indítatásból, de az egyszerűbb prédikációs formát választotta: győzött a “bévött szokás”.⁴⁴⁴ A prófétalást szűkebb, köznapi értelemben használta: prófétai dörgedelemként hangzó mondataiból hiányzik a kérygma elhagyhatatlan tartozéka: az Isten gyógyító igéjének hirdetése, a vigasztalás, a sebek bekötözése.⁴⁴⁵

Martonfalvi homiletikájában (35. caput) a prédikáció elkészítésének módjához logikai megközelítést ajánl a szerző: (Fundamentum:) Ige, Summa, El-osztás; Tudomány: Magyarázat, Tanuság, Tanuság Okai. A szentmihályi lelkésznél már az El-kezdés tézise ellentétpárból áll, a Részek ennek megfelelően osztódnak, azon belül később tovább szintén két részre. A Magyarázat kátészerű felosztása is megszokott jelenség: Tagadás- és Állatásképpen állnak egymással szemben a kétséges teológiai kérdések dubiumai és argumentumai. A Tudomány újra összefoglalja az elhangzott tézis rövid, definíciószerű megfogalmazását, majd a szillogisztikus érvelés rendszere alapján a genus után annak speciesét, s annak két részét magyarázza. Az eseti eltévelyedésnek a fokozatai után pedig a szerző a Tudomány Okaiban kifejti a szokásnak a 10 parancsolat megrontására vonatkozó tételes bizonyítását Alsted *Enciklopediája* nyomán. A dichotómia érvényesülése nyilvánvaló.

A *Hangos trombita* nevű kötetben bemutatható mindaz a homiletikai, retorikai jellegzetesség, mely a későbbi köteteket is jellemzi. A kezdeti szabályosságnak is vannak azonban már észlelhető fajsúlyeltolódásai. A Hasznok részenként is a hyperiusi rendszert visszhangozzák: mindegyik haszn felépítése a tanító, feddő és intő jellegű részek harmóniáján alapul.⁴⁴⁶ Az egyensúlyt a terjedelem bontja meg, meghatározva a prédikáció jellegét. Hyperius homiletikája megengedi ezt: az Isten gondoskodása és a jó tanítás szüksége alapján lehetnek hosszabbak egyes részek.⁴⁴⁷ Az egyes ususokon belül a részekben belül is spirál formában szerveződik a szöveg. A Tanító Haszn kettős spirál-körét követi a hármas

⁴⁴³ KECSKEMÉTI 1995, 572.

⁴⁴⁴ BARTÓK 1998, 239.

⁴⁴⁵ RAVASZ 1915.

⁴⁴⁶ Hyperius a 2Tim. 3-ra és a Róm. 15-re hivatkozva redukálta le az öt generát háromra (genus gnostikon, praktikon, paraklétikon). “Erstens was zur Lehre oder zur Erkenntnis des Glaubenssätze, zweitens was zum Lebenswandel oder zur Sittlichkeit, zuletzt was zum Trost (...) uns dient.” (ACHELIS-SACHSSE 1901, 48.)

⁴⁴⁷ Uo. 54.

szervezettségű Rettentés, majd az egy egységnyi El-intés. A rövid kezdő haszonhoz képest (2,5 lap) túlméretezettnek tűnik a 10x-es nagyságú Rettentés (25 lap).

Az egyébként átlagos méretű intéshez (10,5 lap) olyan ellenvetésekkel foglalkozó rész kapcsolódik, amely az eddigi homiletikai rendbe nem illeszkedik koherensen. A hasznokból “alkalmatosság szerént” emelt be a prédikációba mást és mást, ahogy azt Medgyesi definiálta. A Szentpéteri István kötetében megjelenő dialógus-sorozat azonban minden várható mértéket felülmúlt. Az “Itt elő-áll a Részezes...” kezdetű mondattal 32 káté formában megírt “dialógus” következik, a tanítói részek terjedelméhez képest 25x akkora méretben (62,5 lap). A töméntelen mennyiségű “Ellenvetéske” megrontása után a harmadik haszon rögvest két ámennel zárul, és három oldalnyi körülményekből származó és személyi jellegű argumentumok után maga a kötet is.

A szerzőnk prédikáció szerkesztő eljárásaihoz Magyarországon legközelebb álló Medgyesi-féle homiletika az Indító okok és az Ellenvetések helyét ususonként jelöli ki, különös tekintettel az Intő Hasznokra, szemben a Feddő, Rettentő, stb. Hasznokra, melyeknél a megsiratandó állapot és a hasonlatosság példái dominálnak.⁴⁴⁸ Szentpéteri István a téma szerint különböző helyeken szólaltatta meg az Ellenvetéseket, az adott keretet azonban a terjedelem messze túlszárnyalta. Medgyesi homiletikája az ellenvetéseket a magyarázathoz és a hasznokhoz hozzáfűzni engedi és tanácsolja, itt csupán az El-intő Haszon tartalmazza ezt a részt, de akkor bőségesen. A feltételezett dialógusviszony vitái meghatározzák a beszédeket.⁴⁴⁹ A polemizáló magatartás lételeme a szerzőnek: ez a beszédmód nemcsak a Czáfoló, hanem a Feddő, El-intő, sőt a Tanító Hasznokban is jelen van.⁴⁵⁰ A Tanító Haszonban a testi okosságból származó érvek cáfolása idegen elem: Szentpéteri István hatalmas bűnlajstromokat vonultat föl a Tanításban, kategorikusan jelezve, mi tartozik a kegyes élet formáihoz és mi a vétkes cselekedet.

A dialógus-szervező elemek adják meg a szövegrész alaphangnemét, az egyszerű összekötő szövegektől (rebesgeti, hánytorgattya) a szókapcsolatokon át (csellengez és haboz; tekereg s facsarog; ebelkedik; szemtelenkedik s ocsmánykodik) a szószerkezetekig (ilyen csavargást-is gondol, takargattya az ő bélpoklosságát im ilyen burokkal-is, támogattya ezzel-

⁴⁴⁸ A *Doce nos orare* (MEDGYESI 1650.) hatása mind a szerkesztésben, mind a terminus technicusok használatában kimutatható. Korabeli más homiletika szerzők (Nógrádi Mátyás, Martonfalvi, Szilágyi Tönkö) nem hatottak érzékenyen szerzőnkre.

⁴⁴⁹ “Feddi. (...) Amaz Ördög szára bordája szívókat, Tabacco helluokat, füstös Dohányozókat, a’ kik a’ Dohány füstinek fel-szívásában és ki-fűvésében, nagy részét a’ napnak, gyakorta az éjtszakának-is meg-égetik. Állj elő füstös Bátya, hadd fedgyem veled a’ Jehova előtt. Az Úrnak választott edénye azt mondgya, hogy...” (SZENTPÉTERI 1712-13, 115-115v.)

⁴⁵⁰ Uo. I. és VI. prédikáció.; 1697; 1698; 1699; 1712-13, I., II., VI. prédikáció.

is bűdös száját). A viták retorikai felépítése is láthatólag kötött: (1 – T) a Tétel kimondása és megrontása részenként vagy definíció szerint történik; majd (2 – F) az Igazság megállítása következik bibliai locusok és neves auctorok szerint. Az *Occupatio* és az *Indokok* ismertetése invariábilis forma; (3 – I) a sort az intő jellegű megszólalások zárják: óhaj (Ó, bárcsak), tanács (Olvasd meg) vagy ítélet (Ördögtől vagy) formájában. A keretek bővülése két módon történt: egyrészt a halmozás, másrészt pedig a spirális szerkesztés segítségével. A dialógusok a kötetek folyamatában szemlélve szerkezetükben nem, csak terjedelmükben változtak, magukkal hozva számos fontos kordokumentumot, melyek a kor életmódját, ízlésvilágát és gondolkodásmódját egyaránt jellemzik.

A későbbi prédikációk esetén figyelhető meg az a folyamat, miként alakult ki a beszédek nyelvi alapformája. Jellegzetes kései formai jegyek közé tartoznak a külső szerkezeti elemek: a kezdő (“In nomine Domini laxabo rete!” – gyógyító ige az Újszövetségből) és záró fohász (“Praedicare nihil aliud est quam derivare in nos furorem populi.” – Luther szavajárása), a homiletikai részek ismétlődő elemei a bevezető illetve a feddő jellegű mondatokban (“Feddés és dorgálás: Fekete szénnel jegyzi meg az Istennek Lelke”; “Méltán kiált hát Isten nekik Jajt”; “De mivel nincs olyan hamis ügy, amelynek ne vólnának párttartói”; “Meg-vásárlék Ugri Uram Ellenvetéskeivel”; “Akkor állattya a Tabacco-helluo / Füstös Bátyánk annak szabados vóltát, a’ mikor a’ Borjúk fen az égben szárnyokon repülnek; vagy mikor a’ Szarvasok azon levegő égben járván legelnek, még pedig Februáriusnak 31. napján”; “Aki fertelmes, légyen ezután is fertelmes” Jel. 22:11).⁴⁵¹

Egyrészt teljesen egyértelműnek tűnik, hogy bizonyos igehirdetői gyakorlat után a lelkipásztornak kialakul a saját retorikai alapkészlete, s ez más szerzők esetén is kimutatható, miként használta fel korábbi beszédeinek tanulságait, szófordulatait.⁴⁵² Másrészt viszont itt a szerkezeti elemek oly mértékű konzerválódásának lehetünk szemtanúi, hogy ez felveti a kérdést: a beszédek könnyebb és gyorsabb szerkesztésen túl más indoka is lehet a fentieknek. Szentpéteri István a belső ember megváltoztatása helyett csak a külső eseményekre figyelt, így a puritánok lelki mélységeket feltáró, lelki önvizsgálatot hirdető intései nála nem kaptak tért.⁴⁵³ A változtatás igénye mellett elsikkadt az emberre figyelés, és csak a kemény hangú dörgedelmek maradtak.

⁴⁵¹ Uo. 1712-13; 1697.

⁴⁵² Debreceni Ember Pál kéziratos kötetiben nyomon követhető, hogy különböző kifejezéseken, rövidebb-hosszabb szövegrészekben (fabula elmondása, imádságok esetében) túl akár egész prédikációkat is átültetett más szolgálati helyén elmondott igehirdetésébe. EMBER 1700, 506-507. (Losonc, 1699) – EMBER 1693-96, 193-194. (Hotyka, 1694).

⁴⁵³ A *via salutis* terminológiáját nem is érintette, bár az evangéliumi élet példajaként idézett erkölcsös életű Kálvin nem is javallotta azt.

Élete vége felé azonban ez az arányosság is kezdett eltolódni: egyre inkább leszűkült a köre a hasznoknak, és a jelölt, általában 3 haszon (tanítás, feddés, intés) kifejtettsége is megsínylette ezt.⁴⁵⁴ A tanítás szűkszavú egzegézissé szorult össze, az intés gyakorlatilag elszíntelenedett, egyedül a feddés őrizte meg addigi funkcióját, de már módosult formában. A másik két haszon felvette a feddés különböző elemeit: pl. a Tanító Haszonban “Vétek-sor”, az Ellenvetések cáfolása és az Igazság megállatása egyaránt megtalálható, holott ezek homiletikailag nem összetartozó elemek.⁴⁵⁵ A 10 parancsolat megállatása korábban a Tudomány Okaihoz tartozott, később már egyenesen a Magyarázat, sőt a Tanító Haszon részeként egy prédikációban kétszer is felhasználásra került.⁴⁵⁶ A prédikációk gyakorlatilag Hyperius rendszerének segítségével leírhatók: az egyes részek leszűkültek mind tematikai, mind formai szinten.

Szentpéteri István a puritán szellemi hagyományokat ápoló debreceni iskola növendéke, de beszédei egy témát ölelnek fel csak, a bűnök világát. A tematikai egysíkúsodás együttjárt a homiletikai formák egyszerűsödésével. Az általánosan használt kézikönyvek mozgósítása és a népnyelvhez való alkalmazkodás is ezt erősítette fel. A puritán tanulmányok ellenére a praxis során alkalmazott retorikai eljárások és exemplumkészlet sem a puritán lelki czirkálások üdvútját definiálta, hanem az egyszerűbb, feddőző, népi ihletésű beszédmódot. A feddőző beszédek törekvése, hogy kijelölje az ördög rabságában élő és az istenfélő ember életútját, úgy tűnik, csak félsikert hozott. A lelkipásztor tanultságát bizonyítja az is, hogy a 20 év alatt mintegy 2000 egyházi beszédet írt, ami szorgalmas, ügybuzgó emberre volt jellemző a korban. Művei nagyrészt kéziratban maradtak és elvesztek; gyakori helyváltoztatásai mögött toleranciájának, alkalmazkodóképességének bizonyos mértékű hiányosságát is feltételezhetjük. Szentpéteri István prédikációinak hangnemét az aránytévesztés formálta: a *mores* mellett eltörpült a *pietas* erénye.

Olyan jelentős alkotók jellemzik még a következő néhány évtizedet is, hogy abból téves konzekvenciát vonnánk le, ha a magyarországi századvégi puritanizmus elszürkülésének, a puritán szellemiség kiüresedésének záróakkordjaként értékelnénk ennek a fajta irodalomnak a térnyerését. Elég csak a századforduló híres prédikátorára, egyháztörténészére, a coccejánus és pietista szellemiséggel egyaránt

⁴⁵⁴ Szentpéteri 1699-es köteténél még 6, az 1697-es kötetnél 5 haszon található, a kéziratos kötet 7 prédikációja közül csupán 2 tartalmaz 4 hasznót (egy apró cáfolást és egy hasonló méretű rá-intést), a többi mind leírható a Hyperius-féle sémával (Tanítás-Feddés-Intés). Az ususok számadatai is ezt támasztják alá: T(10) R(4) F(8) C(2) E(5) I(7+1-Ri). Sőt: T-C, R-F, E-I aránya 1:1.

⁴⁵⁵ SZENTPÉTERI 1712-13, II. és VI. prédikáció.

⁴⁵⁶ Uő. 1698.; 1712-13, I. prédikáció.

átítatott Debreceni Ember Pálra, vagy a neves debreceni orvosra, első Arndt-kommentátorunkra, Huszti Szabó Istvánra gondolni. Nem is beszélve a 18. század közepének híres tanárnemzedékéről, Hatvani Istvánról, Maróthi Györgyről és kortársaikról. A korszak jeles prédikátorainak munkássága sem azt jelzi, hogy az eltelt időben a puritanizmus energiái végleg feloldódtak volna: Hermányi Dienes vagy Nádudvari Péter prédikációi mérföldkőként mutatják, hogy az elmúlt korok teológiai, egzisztenciális vitái miként tisztultak le és találták meg a helyüket a kor prédikációs beszédmódjában.

EXKURZUS: DEBRECEN „LELKI VÁLSÁGA”

E/III. 1) „Vértelen ellenreformáció”. A református egyháztörténeti szakirodalom egységesen határkőnek fogadja el 1681-et: ettől az időponttól kezdve tart a „*vértelen ellenreformáció*” névvel illetett korszak a *Türelmi rendelet*ig (1781).⁴⁵⁷ A vallásszabadság határait szűken vonták meg, és az alkalmazás során ez a mérték egyre kurtább lett. Jelenleg azt vizsgáljuk, érvényes-e ez a megállapítás a korban is; hogyan érzékelt ez a határvonalat a lelkipásztori rend éppen ebben a kitüntetett év körüli időben, különösen is Debrecenben. Ebben az időszakban szűkültek be a felekezeti és nemzeti lét intézményes keretei a gályarabok visszatérte után: egyszerre lezárult egy korszak, városi és nemzeti szinten is. Az alcímben idézett Révész Imre-tanulmány szempontjai erre a szituációra is alkalmazhatók, ha nem jobban.⁴⁵⁸

Jellemző példa a feszült légkörre a rendek prédikátorának, Csúzi Cseh Jakabnak az esete. A református prédikátort a pozsonyi vésztörvényszék elítélte és gályára küldte, ám a lelkipásztort Triesztben pénzen megváltották, hazajött, felvette a palástját. Ott folytatta, ahol abbahagyta: visszament a losonci gyülekezetbe, vállalva annak ódiáját, hogy az államhatalom nem lesz elnéző vele. Az 1673-ban elkezdett bibliamagyaroztatást is írta tovább. Munkájában újra meg újra megszakították, 1681-ben ezúttal a másik fél: a soproni országgyűlésre a rendek őt választották egyik prédikátoruknak. Az egykori gályarab lelkipásztor rövidre zárva az írás folyamatában lévő kötetét, sietett Sopronba, az országgyűlésre.⁴⁵⁹ Fegyelmezett, erős ember volt: a meghurcoltatás után sem látszik az ekkoriban írt kötetén a felekezeti intolerancia jele; és feltehetőleg a gyűlést sem az indulatok felkorbácsolására használta. Annak lezárultával rövid Kocsban töltött szolgálat után katonasággal üzték el Losoncra, és Debrecenben keresett menedéket üldözői elől, azután változatos úton jutott vissza a dunántúli egyházkerületbe, és a pozsonyi országgyűlés (1687) idején újra rákényszerült, hogy vándorbotot vegyen a kezébe.⁴⁶⁰

Ezek után fel kell tenni a kérdést: az üldözés után folytatott munkában nyomon követhető-e valamilyen eltérés retorikai szinten a megelőzőkhöz képest? Az *Edom ostora* című művének az ajánlólevele 1673-as keltezésű, az *Elmélkedések* címet viselő munkáját

⁴⁵⁷ BENDA 1973.; BUCSAY 1977, Teil I., 196.; DIENES 2002, 46-57.

⁴⁵⁸ RÉVÉSZ I. 1937.

⁴⁵⁹ CSÚZI 1682, 307. – A zárószavak tanúsága szerint 1681. július 15-én már Sopronban fejezte be a kötetet, tehát a diéta május végi megnyitása és Esterházy Pál nádorrá választása után jóval. Jóllehet a vallásügyi kérdések miatt az év végéig elhúzódtak a tárgyalások, a nádoré volt a döntő szó, aki tagja volt a pozsonyi *delegatum iudicium*nak is, majd az 1687-es módosításokat, a Habsburg-kormányzat legitimizálását is ő vitte véghez.

⁴⁶⁰ ZOVÁNYI 1941, 283.

egykori, Bars és Komárom vármegyei gályarabtársainak dedikálta.⁴⁶¹ A személyes megjegyzések érthetően egy helyütt sűrűsödnek meg: a kegyetlenség kifejtésénél („mit gondolnac hát ma (1677.) az erőszak-tévő kegyetlenek?”).⁴⁶² A leírás „a tulajdon édes Nemzeteket, pusztító, prédáló s’ öldöklő hóhéroc” példáját hívta elő, a cím etimológiai értelmezésekor viszont a rabbinusok ’Edom = *Romai* birodalom’ azonosításán alapuló, a katolicizmus bukását megjövendölő analogikus magyarázatait hiú ábrándként fogadta: „nem is egyeb ez hanem a’ mint szoktanak szollani: *álom s-essős idő*”.⁴⁶³ „A’ mi kegyes Atyánk és Istenünk, a’ nyomoruságoknak kemény ostorát elől vészi, meg sujtol bennünket, hogy megszeléditse a’ mi vétkes indulatinkat; hogy ekképpen *ha a’ mi külső emberünk meg romolis*, mind azáltal *a’ belső megújullyon naprol napra*”.⁴⁶⁴ A kálvini predestináció hangsúlyozása belső lelki élmény és reálpolitikai döntés eredménye is. Ez a finom elmozdulás, a személyes lét válságperiódusának élményvilágából a *praxis pietatis* közösségi követelményrendszeréig, nem mindenütt követhető végig.

Hodosi Sámuel, a debreceni lelkipásztornak, idős Köleséri Sámuelnek a veje, Veszprémbe, kiemelt helyre került, 1680. március 17-én mondta el a beiktatási beszédét az egyházi szolgák kötelességéről.⁴⁶⁵ Az igei célzatra jellemző a címében foglalt őrálló torony a lelki vigyázás és a megtartó erő szimbóluma. Hasonlóan írt egy másik századvégi debreceni prédikátor: Gyulai Mihály egyetlen fennmaradt beszédének volt a vezérmotívuma.⁴⁶⁶ Hodosi a század végén az egész századot végigélt pápai lelkipásztort, Séllyei Istvánt, temette. Az ifjú ember neves személyt parentált: Kemény János tábori paplelkészét, aki megjárta a krími fogságot, majd hazahozta a generális leveleit a fogságból; megjárta a pozsonyi véstörvényesék kínzókamráit, és a nápolyi gályákat, majd hazatérve szolgált még 25 évet Pápán, és viselte megtiszteltetésként a püspöki tisztet. *Az Igazság koronája* című halotti beszéde címében utalt csak a mártírok

⁴⁶¹ CSÚZI 1682, Dd4r. – Csúzinak ezt a munkáját Szabó Károly RMK-katalógusa nem vette fel külön példányként, jöllehet külön címlappal és ajánlással, de folyamatos lapszámozással található. Önálló munkaként megjelenhetett, erre nincs bizonyítékunk, csak egy közvetett jellegű utalás. Apafi 1683-i hadjárata alkalmával levelet váltott a két prédikátor, Nagyar József és Csúzi egymás közt, és szerzőnk az utóbbi (jelenleg kolligátumként feltüntetett) munkácskájával kedveskedett a fejedelem udvari lelkészének (KONCZ 1894, 411.).

⁴⁶² CSÚZI 1682, 119. – A sárvári tömlőc került szóba és ennek kapcsán a református mártírok exempluma Thuanus és Aeneus Sylvius Piccolomini alapján; majd a kegyes élet kálvini példája előhozta az „edgyügyü lelkipásztor” csodálatos, Isteni kegyelem általi megszabadulását (uo. 118., 119., 157., 166-167.).

⁴⁶³ Uo. 117-118., 119., 185.

⁴⁶⁴ Uo. 159-160.

⁴⁶⁵ HODOSI 1680.

⁴⁶⁶ GYULAI 1683. – Debrecenben 1642 óta a templom mellett álló *Veres torony* különösen is alkalmas lehetett erre a gondolatársításra, mivel még a város szent központi helye mellett is kimagaslott, és vakolatlan fala adta a megkülönböztető jegyét. Kismarjai Veszelin lelkészétársa, Keresszegi Herman István egyik beszédében a torony jelképsége összekapcsolódott a zsidó-magyar sorspárhuzam képeivel. „1631. márc. 3. a’ Debretzeni torony megrendüle, observáltott ez földnek reszketése (...) Debretzen: a’ torony erősségét és ékességét jegyez. Erősséged néked Debretzen az Isteni tisztelet, ékességed a’ gazdagság: Ímé nem menthet-meg tégedet edgyik-is, mint Jeruzsálemben az Isten temploma, mellyben hisznek vala a’ Sidók (...)” (KERESSZEGI 1640, 349.).

koronájára, és talán a prédikáció elhangzásakor emlékezhetett meg Séllyei István küzdelmes és hithű életútjáról, a nyomtatott verzió a katolikus, udvarhú vezetőréteg miatt önkorlátozó cenzúra révén ezeket a részeket már nem tartalmazhatta.⁴⁶⁷

E/III. 2) Üstökös jövendölte nyomorúság. Debrecenben egy nemzedék hirtelen cserélődött le: Ember Pál naplója ennek még nem krónikása (a *Wade mecum* 1681. január 16-ával zárul), de érdekes módon a korhangulatnak sem feltétlenül. A politikai események, a városi feszültség növekedése, az egyházi zsinatok újabb szigorító rendelkezései egyáltalán nem jelennek meg a fiatal *praeceptor* jegyzetei között. A korabeli történések közül a szerző alig emelt be valamit naplójába: az egyetlen kivétel az üstökös feltűnése, melyet a napló formai jegyeihez képest bőven jellemzett. „*Anno 1680. 22. 23. etc. diebus Decembris. Apparuit lucidissimus quidam Cometa ab occidente ad septentrionem protensus, qui instar. hastae cujusdam oblonge vespera quavis promicabat, qui quidnam porrendat Deus novit, notum ex Historiciis Cometam nunquam fulsisti, quin vero famem, bellum vero pestem, vero aliud aliquod excidium porrendissit, ait tamen Deus. Jerem. 10. 2. A signis coelorum ne constemamini; quia gentes constemantur ab illis ne officium hac in parte est: Deum orare, ne finale ne excidium porrendat, sicut per Cometam class. Hierosolyma*”.⁴⁶⁸ A teológiai kontextus érthető, az idézett Jeremiás, (a jelöletlenül megszólaltatott) ószövetségi történeti utalások és a Josephus Flavius-citatum minden témába vágó szakirodalomnak alapeleme.⁴⁶⁹ A szöveg szépen építette be a teológiai értelmezést a látvány leírásába, utóbbi nem szokványos eleme a hasonló morális célzatú műveknek.

Különösen becses ez a leírás, amennyiben figyelembe vesszük, hogy ez a napló-feljegyzés az első részletező leírás magyar részről egy üstökösről.⁴⁷⁰ A történeti Magyarország területéről amúgy sem gyakoriak a hasonló híradások, bár a 17. században

⁴⁶⁷ HODOSI 1697.

⁴⁶⁸ EMBER 1679-81, 254.

⁴⁶⁹ A jelöletlen bibliai idézet pontosan: 2Sám. 24:13.; és 1Krn. 21:12-13; Jerem. 10:2. Az idézet a sorscsapások elviselésének klasszikus bibliai argumentumát szolgáltatta, számtalan helyen fordul elő a prédikáció irodalomban. Ugyanebben az időben az ország másik részén, a soproni országgyűlés idején Csúzi Cseh Jakab, a református rendek prédikátora, Isten háromágú ostoráról (éhség, ellenség vagy pestis) beszélt (CSÚZI 1682, 284-285.). A lélektani helyzetet a református történelemszemlélet határozta meg.

⁴⁷⁰ Általában szűk a forrásanyag és a leírás maga is. Ember Pál *wademecum*-át részletezettség szempontjából követi Csányi János soproni polgár naplójának a feljegyzése a Halley-üstököséről (HORVÁTH-SZALMA 1985, 72., 68-73.). Ezúton köszönöm meg Szabó Gergely, földrajz PhD-s segítségét. – Nem érintetem vizsgálatomban az asztrológiai tárgyú disputációkat, vizsgadolgozatokat, mert azok nem egy jelenség kapcsán születtek, hanem a tanár jelölte ki a témát. A leghíresebb ilyen tárgyú munka, amelyhez a magyarországi fizika megszületését köti a szakirodalom, KÖPECZI 1666., méltatta: R. VÁRKONYI 1988, 942.

megszaporodtak az üstökösökről szóló szakkönyvek bel- és külföldön egyaránt.⁴⁷¹ Ember Pál naplójának fenti leírás ráillik a Kisztei Péter-féle címlapon olvasható bemutatásra (1680. december 22 – 1681. január 26. között volt látható az égen, nyugaton tűnt fel, az égi észak felé nézett, igen fényes üstökös, különösen esténként). A rövid, a teológiai egzegézis köréből nem kilépő, sem fizikai, sem asztrológiai érvelést nem mozgósító egyházi beszédnek vannak egyéb tanulságai is. A címében szereplő égi jelenségről ugyanis nem kapunk leírást, ellenben a szerző megállapítása szerint Krisztus születése utáni 138 üstökösből egyet-egyét következményeivel vizsgálata tárgyává tett a prédikátor.⁴⁷²

A külső szemlélő tehát rögvest ráolvashatta a kötetre, hogy ez a jelenség üstökös volt, éspedig a Halley-féle. Kisztei ti. egy évvel az Ember Pál által is észlelt tünemény után külön két prédikációt szentelt az 1680/81 fordulóján látottaknak, melyeket Kassán a rákövetkező évben meg is jelentetett (ezt ismertette Newton is). A gönci lelkipásztor a címlap tanúsága szerint 1682. március 2-án és 16-án mondta el prédikációit, és egy év elteltével Kassán adta ki nyolcadrét alakban, jó 120 lap terjedelemben. Ám Edmund Halley egy másik égi alakzatot követett: 1705 körül az 1682. szeptemberi feljegyzéseit és egyéb írásokat egymás mellé állítva, Newton gravitációs elmélete és Kepler bolygó-tana alapján vont le következtetéseit, és állapította meg az ellipszis alakú pályagörbével, 76 éves ciklusonként visszatérő üstökös rendszerbeli jegyeit.

Két dolgot is tisztáztunk tehát, az egyik csillagászati, a másik könyvészeti kérdés. Az előző két leírás (Ember Pál, Kisztei Péter) természetesen a Julius Caesar-i rendszerben számolt, az üstökös a gregorián naptár szerint 1680. december 31-étől volt látható, és egyértelműen azonosítható a *C/1680 VI* néven ismert üstökössel.⁴⁷³ Láthatta Debrecenben és Göncön bárki távcső nélkül is, fényereje pedig megegyezett az 1682-es Halleyével: nem véletlenül kerülhettek tehát egymás mellé Kisztei beszédeiben. A feltehetőleg a köztes egy év múltával sem csituló riadalomkeltés ellen hangzott el a két gönci beszéd. Ám a nyomtatás halódott, mivel időközben Thököly Imre elfoglalta Felső Magyarországot, létrehozva ezzel rövid időre a negyedik országrészt. Kassán Lippóci Miklós, Thököly evangélikus udvari

⁴⁷¹ DUKKON 2003, 58. – Kisztei Péter gönci lelkipásztor a művében utalt a nemzetközi asztronómiai feljegyzésekre és teológiai írásokra, illetve név nélkül Komáromi Csipkés 1665-ös elemzésére, ami a debreceni lelkipásztornak az 1664-es üstökös feltűnéséről írott magyarázatát tartalmazta (RMK I. 1023.). Az anonimitás okát a szerző ekként adta meg: „azon *boldog emlékezetű* tudós embertul (kit becsületből említec) ellenkező értelemben vagyoc” (KISZTEI 1683, X7r.). Az egyik oldalon Dudith András, Erastus, Grynaeus és Squartialupus áll, a másikon a Kiszteivel egyező véleményen lévők (Zanchius, Pareus, Szegedi Kis István, Heidegger, Voetius, Libavius). Utóbbiakat erősítette – egy olyan argumentummal, amelyet a felsoroltak nagy hányada nem fogadott volna el – Descartes főművének beidézésével: „Renates Cartesius igen éles elméjű és tudós Philosophus Part. I. Princip. caput. 1.” (uo. X6r.).

⁴⁷² Uo. 17-26.

⁴⁷³ *Redshift™ 4*. CD-ROM. München, 2001.

lelkésze 1682. augusztus 17-én tartotta meg templomszentelő beszédét, és ilyen kérdéseket nem érintett.⁴⁷⁴ Ezután, 1682 szeptemberében tűnt fel a Halley, így dúsult a kinyomtatásra váró szöveg is.⁴⁷⁵ A korábbi üstökös nyugatról keletre mozgott, és jót jelzett: Kassa visszakerült református tulajdonba; ez azonban nyugatról délnek mozdult, nehogy a török győzelmét jelentse, hétszeres nyomorúságot hozva az országra – prognoscált a prédikátor.⁴⁷⁶

Ember Pál naplója a látvány leírását bibliai keretben helyezte el, a belső építésre helyezve a hangsúlyt; ám a Kisztei-prédikáció formája azt kívánja, hogy a magyarázat után a *Tanuságok* következzenek, melyeket röviden zár le. Ezek Medgyesi Pál prédikációit visszhangozzák, és az 1657. év fordulópont jellegét hangsúlyozzák: „Hóld fogytára jutott Hazánk, el-czondorlott Nemzetünk, Temető sirod felé közelgető, sőt már koporsód szélére fekvő Életed táján szintén csak haló félben lévő édes *Magyar Hazám s' Nemzetem!*”⁴⁷⁷ A reneszánsz és a barokk korában általános vélekedés szerint rosszat hozó égi jelenséget tehát teljesen egyértelműen kapcsolták egybe „a nép közül hirtelen kiesett oszlopok”, nagy emberek, lelki és politikai vezetők halálának bizonytalan következményével, és a történelmi szituációval.

E/III. 3) Oszlopok kidőlése. A halotti prédikációk száma a 17-18. század közötti, „*vértelen ellenreformáció*” századában nőtt meg ugrásszerűen, a beszűkülő felekezeti keretek miatt álműfajjá változott a prédikáció. Már az 1660-as évek hitvitáinak kiadványai és az azt követő munkák is magukban rejtették a magyar nyelvű *conciók* metamorfózisának esélyét: akkor az elmélkedés irányába, most a *funeratiók* felé. A cenzúra inkább átengedte a temetési prédikáció jelzetű könyvet, semmint a káté, elmélkedés, filozófiai traktátus, és egyéb jelzésű műveket. Speciálisan emellett a 17. század végén egyidőben halt meg egy generáció, és a természet csodaszerű megváltozását a hiedelemvilág erőteljes előtöréseként rossz előjelnek minősítették, bibliai háttéroradalom felvonultatásával.

⁴⁷⁴ LIPPÓCI 1682.

⁴⁷⁵ Ennek köszönhető a kötetben észlelhető ugrálás az 1680-as és 1682-es üstökösök okozta magyarázatok körül. Másrészt – bár ez nincs jelölve – Kisztei megbővíthette a szövegeket. Összehasonlításként Csúzi 1682-es 17 lapos beszédének az egyharmadánál jegyezte meg, hogy „ez egy ora alatt nem számláltatván mind elől ezeket a Szentírásbeli példákat, (...) ezért rövidségnek okáért im ez háromra figyelmezzetek ” (CSÚZI 1682, 156.). Ez vagy az egész istentiszteletre vonatkozott (1 h időtartam), vagy a következő részekre (1,5 h), netán arra a fejezetre egyedül (2,5 h). Mindenesetre, a Kisztei Péter-féle 60 lapnyi szöveget egyik esetben sem lehet 1 óra alatt elmondani.

⁴⁷⁶ KISZTEI i. m. 59-60. – Egyébként nem ez az egyetlen lejegyzése a Halleynek, látták még Sopron, Lőcse, Brassó és Érsekújvár városaiból (HORVÁTH-SZALMA i. m. 72.). Jellemző a korra, hogy mennyire összekeveredett mítosz és valóság, csillag és üstökös. Kisztei Péter a Nagy Lajos korabeli (1378. novemberi) megjelenést is összekeverte a Jámbor Lajos ideivel (837), bár Baroniust idézett (KISZTEI i. m. X4r.); mellékesen több Halley-jelenséget is idézett, csak a generalizáló fogalom alatt (Kr. e. 66., Kr. u. 837., 1682.).

⁴⁷⁷ KISZTEI i. m. 48.; DIENES 2002, 22.

„Most már micsodák vagyunk, mihelt lészünk, majd mindgyárt fel-magzunk, öszülünk, és halni készülünk, alig esmérszik a nyár a téltől” – prédikálta Komáromi Csipkés.⁴⁷⁸ 1678-ban ő és Keresztúri G. Bálint, egy évvel később a város bírāja, id. Dobozi István adta át lelkét a teremtőjének. A város főbírójának temetési beszédei bepillantást engednek a korabeli ember lelkivilágába. Köleséri így könyörgött: „*Bóldog valál te-is, Oh bizony bóldog valál Debreceni keresztyén Respublica!* (...) Ne temesd-el a’ Moseket addig, míg a’ te Israëled meg nem telepedik Canaánban”. Kabai Bodor Gellért ezzel a mondattal búcsúztatta el a koporsónál Dobozi Istvánt: ”Két csillagtok esék-le hamar edgy-más után az égből, Debreceniek! (...) Nosza sirassuk *Mosest-is*, minekutánna eleget siratók a’ mi Aronunkat!”⁴⁷⁹ A lelki vezetők elvesztése példázat gyanánt, előre jelezte a közelgő katasztrófát a korabeli ember szemében. Az 1657 után megszólaló halotti beszédek topikus fordulatát idézzük ezt demonstrálandó: elvette *őt* az Isten, „hogya nagyobb romlását édes Nemzetünknek meg ne lássa”.⁴⁸⁰

A *Lamentum metricum* című halotti verseket tartalmazó kötetben a 17. század végi református értelmiség színe-java búcsúzott a hosszú betegeskedés után az élők sorából távozott Martonfalvi professzortól.⁴⁸¹ Nógrádi Mátyás, az egykori debreceni püspök még maga is szerzett verset “ama hires Gamálielek”, kollégájának halálára, és nemsokára ő is követte. A püspök halálára megjelentetett *Parentatio lugubris* kötetben Börömfői János, balkányi lelkipásztor verse az elhunyttal (“*Patriacha senex nunc*”) együtt említette Kabai Bodor Gellért, debreceni lelkipásztort és Martonfalvi Tóth György kollégiumi professzort, mivel egyazon évben távoztak el a minden élők útján.⁴⁸² Gönczi A. Pál, kollégiumi *contrascriba*, Dávid siratóversének parafrázisával tisztelgett ugyanebben a kötetben a nagy halottak előtt. “*Unde viator ades? Gilboa Debreciorum?*” kérdésre Saul és fiai névsorához annak magyar párjait állította össze Martonfalvi, Keresztúri, Kabai és Csipkés személyében.⁴⁸³

⁴⁷⁸ CSIPKÉS 1666, 741.

⁴⁷⁹ KÖLESÉRI 1679, A2v., A4v.; KABAI 1679, F2v., F3v. – Kecskeméti Gábor amúgy kiváló monográfiájában csak a katalógusában szerepeltette e két beszédet, de az *autopsziára* a sárospataki könyvtárban valószínűleg nem került sor, mivel a Mózes-mítizációk kapcsán sem került elő a két beszéd (KECSKEMÉTI 1998, 199., 288.). A többi 1680-81-es halotti beszédnek a szövegei nem maradtak fenn, csak a verses köszöntők.

⁴⁸⁰ BÁTHORI 1664, 167.; A Medgyesi Pálnál is megtalálható toposz mellett a prófétai megszólalás eszmélkedés-fogalma jelzi a sorsfordulat revelációszerű érzékelését. Ld. LUFFY 2001, 190.; 2002, 53., 57., 63.

⁴⁸¹ HAMAR 1918, 84.

⁴⁸² NÓGRÁDI 1681. – Sorrendben: Kabai Bodor Gellért (1681. február 8.), Martonfalvi (1681. április 23.), Nógrádi Mátyás (1681. szeptember 1.).

⁴⁸³ NÓGRÁDI 1681.

Szilágyi Tönköt a halálakor méltán emlegették Martonfalvi párjaként (Debreceni Ember Pál), bibliai párt találva neki: Elizeusként (Rápóti Pap Mihály).⁴⁸⁴ A lelki támaszait vesztő közösség érzéseit hűen szemlélteti a szintén gályarab prédikátor Kocsi Csergő Bálint prédikációja. Rögvest azután, hogy Nógrádi is elhalálozott, Kocsi Csergő 1681. szeptember 13-án Pápán mondott beszéde arról, hogy “az nagy emberek estiben nem kell megütközni”.⁴⁸⁵ A cél érthető: a várható világvégevárás, népi hiedelmek felélesztésének elkerülése. Debrecenben ezekben az években újra lángra lobbantak a máglyák, és egy férfi és egy tucat nő vesztette életét boszorkányság vádjával.⁴⁸⁶

Nógrádi Mátyás püspök halála után az egyházi zsinatok végzéseire inkább a törvény kifejezés illik. A közzsínatnak kellett szabályoznia, hogy a debreceni kollégium elegendő javadalmat kapjon, mert a kerületek a változó politikai-katonai vezetés miatt maguk sem szívesen adtak ki csak hosszú távon megtérülő pénzüsszeget. Újra életbe léptették a központi cenzúrát, és megtiltották az újítást; mindkettőről az 1646-i szatmárnémeti közzsínat már hozott korábban határozatot. Változtak az idők, és szabályozni kellett az erkölcsöket is. Szigorú rendeletek születtek, különösen is a lelki vezetők számára, hogy evangéliumi példák lehessenek. A részeg lelkészt azonnal fel kell függeszteni, a káromkodást, még a táncot is be kell tiltani, a zeneszerszámokat pedig összetörni.⁴⁸⁷ A műfaj, a profán élet kínálta kárhóztatandó cselekedetek feddése, kipredikálása, a korban egyáltalán nem szokatlan.

Ha a súlyos erkölcsi ítéletek gyökerét keressük, annak oka a vallás teleologikus céljában érhető tetten: a keresztyén ember a túlvilági létre koncentrálna a világi életének színtereit is morális értékrend szerint alakítja. Cél: az állandó keresztyén értékek újrafogalmazása a változó világ befogadói szintjéhez mérten. Az egyik legrégebbi ráánkmaradt ilyen jellegű kiadvány Decsi Gáspár műve, ami négy főbűnt tárgyal.⁴⁸⁸ A biblikus szemléletet Szentpéteri István ekként fogalmazta meg: “nem a szokás a mi életünknek regulája, (...)”

⁴⁸⁴ SZILÁGYI 1700.

⁴⁸⁵ MOKOS 1893, 6., 27. – Kocsi Csergő Bálint ápolta a debreceni kapcsolatait. Martonfalvi-tanítvány volt, a gályákról ide küldte segélykérő levelét, természetesen, hogy később is számon tartotta a cívisváros kardinális eseményeit. A kor információéhségéhez: a 17. századi Magyarországon nagyjából két hét kellett ahhoz – ismerve az akkori közállapotokat –, hogy egy hír az ország egyik végéből a másikba elérjen: tehát a pápai beszéd azonnali reagálás az *Alma Mater*ben történetekre.

⁴⁸⁶ MAKKAJ 1984, 556., 570. – A véletlenszerű tüzesetek magyarázatául (pl. 1681 májusában) az emberi gondatlanság kiküszöbölésével a szándékos gyújtogatás gyanúja (1656-ban egy férfit és egy nőt égettek meg ilyen indokkal), vagy az Isten ítéletének csálhatatlan jele merülhetett fel a nép bűne miatt (BARTHA 1666/1984, 18., és 16., 19., 25.).

⁴⁸⁷ ZOVÁNYI 1939, 40-44.

⁴⁸⁸ RMNy I. 506.; 560.

hanem az igazság, az Istennek törvénye, és ami azzal egyez, avagy azzal nem ellenkezik, aszerint kell viselned magadat és cselekedetidet”.⁴⁸⁹

Ebből következően a lelki nevelés természetes része a feddés, de ez a hitbuzgalmi írásokban több módon is megjelenhet. Általános esetben a prédikációk hasznáiban, elintéseiben; textusként egyedi alkalommal. Külön kezelendő viszont, amikor egy egész prédikációfüzér szól a világ kísértéseiről, és a meglazult erkölcsök miatt bűnbánatra hív. Ilyen összefoglaló jellegű munka a 17. században Czeglédi István, Medgyesi Pál, Martonfalvi György vagy Diószegi Kis István egy-egy kötete.⁴⁹⁰ A prédikátor speciális érdeklődését mutatja, mikor már csak egy bűnnek szentel egy egész kötetnyi beszédet. Ilyen művek láttak napvilágot Diószegi Bónis Mátyás, illetve a századvégi debreceni prédikátorok, Kabai Bodor Gellért, Gyulai T. Mihály, Szenci A. Pál, Pathai B. János keze alól.⁴⁹¹ A 17. század végi képviselői ennek a prédikációtípusnak munkáikat debreceni prédikátorságuk alatt szereztek, vagy itt nyomtatták. Az 1680-83 közti időszak református prédikációirodalmának az említett műfaj meghatározó eleme: a volumenében nagy számot magyarázzák a speciális történeti és lélektani körülmények.

A következő fejezet exkursionában részletesen elemezzük Debreceni Ember Pál diákkori naplóját, így itt csak az időszakra vonatkozó általános konzekvenciákat vonjuk le. A *Wade mecum* megőrizte egy ótestamentumi könyv, mégpedig az *Énekek Éneke* teljes magyarázatát prédikációk szerint lebontva, más forrásból pedig tudjuk, hogy a debreceni lelkészek 1683 szeptemberére befejezték a Biblia ótestamentumi részének magyarázását.⁴⁹² Tehát 1680 augusztusától a prófétai könyvek következtek, mégpedig Ézsaiás próféciái. Amikor az üstökös megjelent az égbolton, az Ézsaiás 29-36. fejezeteket magyarázták a lelkipásztorok: a Jeruzsálem fölötti ítéletről és végül a város megmeneküléséről. Az asszír támadást (Kr. e. 701.) a próféta Isten büntető eszközeként vonatkoztatta a népre, ám még az utolsó lehetőséggel élve megtért a nép, Istenhez fordult, igaz istentiszteletet és megszentelődést vezetett be. A 17. századi Debrecenben a prédikációk a pusztulás rémét vetítették elő: ha nem tér meg a nép, és az előjeleket nem veszi komolyan, eltörli Isten a föld színéről.

Szentpéteri Istvánnak a rábízott közösség istentiszteleti és magánéleti szentségéért folytatott küzdelme, lelkészi gyakorlati tevékenysége jelképesen is illeszkedik a századvégi

⁴⁸⁹ SZENTPÉTERI 1712-13, 56.

⁴⁹⁰ RMK I. 936., 941., 1001., 1276.

⁴⁹¹ RMK I. 820., 1220. (1280.); 1255., 1283., 1295., 1296.

⁴⁹² EMBER 1679-81, 72-112., 131-154.; CSÜRÖS 1911, 52.

puritán igehirdetői hagyományhoz. Martonfalvi Tóth György *Keresztényi inneplése* miután tisztázta a helytelen, majd a helyes ünneplés módját, az isteni kegyelem elvesztésének képét villantotta fel záró mondata: “ha nem így ünnepsz” után Ézsaiás próféciájával ért véget egyetlen magyar nyelvű egyházi beszéde. A *Hangos trombita* a Martonfalvi halálát követő évben (1682) Ézsaiás ítéletével vette kezdetét, mivel a nép elhagyta az igaz istentiszteletet, s meg kell térnie. A személyes viszonyulásban, de még inkább a korhangulatban keresendő a textusválasztás. A Debrecen központú tiszántúli reformátusság formakövető eljárására lehet példát találni: az 1680-83 közti beszédek alapmotívumai megegyeznek, alaptextusai is a prófétai könyvekből származnak (Ézsaiás, Jeremiás, Habakuk, stb.). Nemcsak Debrecenben, de a régióban is hasonló módon mozdultak a lelkipásztorok.

IV. DEBRECENI EMBER PÁL HEGYALJAI PRÉDIKÁCIÓI

A 17. század végének teológiai irányait tárgyalva, Szabó Géza megjegyzi, hogy a magyar református ortodoxia igehirdetési hagyománya végleg megszűnt, felszívták az ekkoriban Magyarországon egyre erősebb intenzitással jelentkező, főként Németalföldről származó teológiai irányok, úgymint a coccejánizmus és karteziánizmus.⁴⁹³ Az alábbiakban az 17. század végén a protestáns szellemi életben végbemenő változásokat kívánjuk árnyalni, a különböző teológiai-filozófiai áramlatok egymáshoz viszonyított arányát, szerepét szemléltetni Debreceni Ember Pál Kolozsváron 1700-ban megjelent *Szent Siklus* című kötetének, valamint kéziratos prédikációs köteteinek vizsgálata révén, melyek latin-magyar nyelvű egezetikai jegyzetek.⁴⁹⁴

Debreceni Ember Pál hányatott életét egy mondata jelzi találóan: „gyakran olly szaporán és sűrűn méri ISTEN a’ próbát ‘s Kisirtet az övéire, hogy edjik a’ másikat ott éri, ugyan üzi ‘s követi”.⁴⁹⁵ Eddig a szakirodalom is elég mostohán bánt vele, többnyire ugyanazt mondták el róla, amiket előbb Rotarides, majd később Balogh Ferenc szedett össze. Részint eszmetörténetileg: a magyarországi coccejánizmus tipikus képviselői közé sorolták. E kérdésben Zoványi Jenő véleménye meghatározó volt, így idézem: Ember Pál bibliamagyarázatai a prédikáció gyümölcstelen fejlődésének mintapéldái, „csak az exegésis elfajulása terén mutatkozott Coccejus hű követőjének”.⁴⁹⁶ Részint pedig kutatómódszertanilag: munkáinak csak töredéke jelent meg, a többi vagy kéziratban található, vagy elveszett az itthoni „zenebonás kurucz világban”.⁴⁹⁷

Ember Pál 1661 második felében született Debrecenben, alsó iskoláit is itt végezte, s 1679-81 között *publicus praeceptor* volt a Kollégiumnak. Ebből az időből származik naplója és egy latin verse, amely az ifjú Köleséri Sámuel számára készített kötet (Debrecen, 1682) lapjain jelent meg.⁴⁹⁸ Sárospatak visszafoglalása után a templom felszentelésekor ő tartotta a

⁴⁹³ SZABÓ G. 1943, 136.

⁴⁹⁴ EMBER 1700. – A nyolcadrét, bőrkötésű, Tótfalusi Kis Miklós avatott keze munkáját dicsérő kötet tartalmaz két, együtt 29 lapos kolligátumot: MARTONFALVI 1663/1700, illetve Ember Pál úrvacsorai prédikációját, *A Bárány Mennyegzőjének Vatsorájára (...) való hivogattatása Isten Háza tselédinek*, melynek önálló kiadása nem ismert. A kéziratos kötetek, melyekben a lelkész napi prédikációit és olvasmányjegyzeteit rögzítette, leírását tartalmazza a bibliográfia. Ember Pál két művét nem vettem részletes vizsgálat alá, mert az egyik bár zoltármagyarázat két beszédben, de inkább az esszé, értekezés felé mozdult el (EMBER 1698.); a másik pedig teológiai traktátus, szintén nem prédikáció (EMBER 1702.).

⁴⁹⁵ EMBER 1708, 6.

⁴⁹⁶ ZOVÁNYI 1890, 164.

⁴⁹⁷ HARSÁNYI 1915, 137.; ÚMIL I, 447.

⁴⁹⁸ RMK II. 1503.; TÓTH B. 1979, 65.

prédikációt.⁴⁹⁹ A következő évben pedig Thököly fejedelem támogatásával peregrinációs útra indult. Leidenben az ortodox egyháztörténészt, Spanheimet és a karteziánus filozófus Wittichet hallgatta, Franekerben van der Waeyennél és a predesztinációt hangsúlyozó Vitringánál disputált, mindkét esetben az egyiptomi tízcsapásról.⁵⁰⁰ Minden bizonnyal felkereste amszterdami műhelyében Tótfalusi Kis Miklóst is, akinek a segédei, id. Csécsi János és Kaposi Sámuel, Ember Pálnak jó barátai, vándorlásában társai voltak.⁵⁰¹

1686 őszén tért haza, fejedelmi pártfogója fölött eljárt az idő, és ezzel kezdetét vette Ember Pál kálváriája is. Sárospatakon kezdett el dolgozni, az 1681-es országgyűlésen kimondott vallásszabadságot folyamatosan az *artikuláris helyekre* korlátozták, és a Habsburg-udvar mindent elkövetett, hogy – a *Siralmas panas*z szójátékát alkalmazva – a *religio* kérdését rendezve hozzáláthasson *regiós* ügyeinek kiépítéséhez.⁵⁰² A lelkipásztort hivatali funkcióinak gyakorlásától kamarai *edictum*mal tiltották el, többször szenvedett börtönbüntetést, de nem tudták megtörni: a szomszédos Hotykán (ma: Makkoshotyka) a patakban keresztelte meg a sárospataki reformátusokat. Közben a távolabbi körzetben, Kassán is elvállalt temetési prédikációt.⁵⁰³

1695-től Losoncon szolgált, „csendes és békességes lakozás”-ban élt itt.⁵⁰⁴ Házasságot kötött egykori tanárának leányával, Martonfalvi Margittal; egyetlen lányuk Szatmári Paksi Mihályhoz ment feleségül, aki majd 20 év elteltével az elkészült egyháztörténeti jegyzeteket kijuttatta Lampéhoz.⁵⁰⁵ Ebben az időszakban születtek meg Ember Pál művei, *Boanerges* (Kolozsvár, 1698), *Szent Siklus* (Kolozsvár, 1700) és a predesztináció kérdésével foglalkozó *Garizim és Ébál* (Kolozsvár, 1702).⁵⁰⁶ Támogatói Bars, Hont és Nógrád vármegyék evangélikus nemesei és lelkipásztorai, mint pl. a nagy politikai karriert befutó Kajali Pál, aki Ráday Pál – akkor még jövendőbeli – apósa.⁵⁰⁷ Szatmári szolgálatára már sírva kísérték a

⁴⁹⁹ „Patakienses Oppidani introducto prius Pastore, mox et de Rectore Scholae adducendo cogitant, non tamen ultra quam Debrecinum veniunt, et inde Eruditum Juvenum Paulum Ember Debretzeni pro Rectore Scholae, pueris scilicet futuris docendis, imitatione vicinorum Oppidorum educunt, quem Patakinum adductum in Collegio Civibus fuit a tot annis vacuo collocant, et officium suum Rectorale exercere jubent.” (SZOMBATHY 1788-89, 37.); MAKKAI 1981, 85.

⁵⁰⁰ POSTMA-SLUIJS 1995, 85/1686. 2. (RMK III. 3389.), 91/1686. 1. (RMK III. 3403.), 2. (RMK III. 3389.), 3. (RMK III. 3391.); TtREL I. 1. j) D:67/ a. 4. l., D:67/ b.

⁵⁰¹ KATHONA 1961, 220.; Adattár III, 179.; EMBER 1708, 10-11.

⁵⁰² R. VÁRKONYI 1978b, 355.

⁵⁰³ RMK I. 1436.

⁵⁰⁴ TtREL I. 23. 21.; Quart. Hung. 1043. 1. k. 39-46.

⁵⁰⁵ LAMPE-EMBER 1728. – Családjuk ároni-család: valóságos prédikátor nemzedéket adott a magyar református egyháznak, amelyből egy század leforgása alatt három püspök is származott (KATHONA i. m. 219.).

⁵⁰⁶ Ember Pál utóbbi művét Regis Márton evangélikus lelkipásztor támada (Wittenberg, 1707.); RMK III. 4611.; PEtL 504.; BUCSAY 1989.

⁵⁰⁷ A három megye kiállt lelkészei mellett: a véstörvényszék ebből a régióból szedte legtöbb áldozatát (ld. S VARGA 2002.). Csúzi Cseh Jakab, gályarabságából visszatérve ezeknek a vármegyéknek (és sajátjának, Komáromnak) a lelkipásztorait és nemeseit köszöntötte köteteivel (CSÚZI 1680.; 1682.).

losonci gyülekezet tagjai, Ráday Pál latin verssel búcsúztatta, ő pedig köteteinek példányával kedveskedett ifjú barátjának.⁵⁰⁸

1703. szeptember 28-án a kurucok felprédálták Szatmárt, elégett az iskola, a könyvtár, és ottvesztek Ember Pál ez ideig gyűjtögetett egyháztörténeti feljegyzései is. Elveszett jegyzeteit többször kísérelte meg visszaszerezni.⁵⁰⁹ Szatmár közelében a kuruc táborban II. Rákóczi Ferenc előtt prédikálva, magát a fejedelmet is megríkatta, mikor megjövendölte annak bukását.⁵¹⁰ Egy fél évig Liszván „magánosságban élt és dolgozott”, majd Debrecenben foglalta el az ötödik lelkészi állást, az ispotályi gyülekezet élén.⁵¹¹ A kollégiumi diáklázadás idején ifjú Dobozi István szenátor közbenjárásával felülvizsgált új törvények aláírói közt ott találjuk „Paulus E. Debreczeni” nevét is.⁵¹² A rövid másfél éves debreceni tartózkodása alatt készítette elő a Juellus-kiadást,⁵¹³ és a szabad királyi város főbírója, ifjú Komáromi Csipkés György pedig egyháztörténetének befejezésére biztatta. Miután 1705-ben a kurucokat üldöző németek elől menekült Debrecen népe, Ember Pál újra a hegyaljai Liszván talált rá „Pathmos”-ára.

Ez a rendezett mezőváros egy agyonhajszolt élet után békésebb munkahelyet biztosíthatott volna a prédikátornak.⁵¹⁴ Az 1782-es zempléni egyházmegyei összeírás reformációtörténeti relikviát tartogat nekünk: ez a forrás megemlékezett a lelkipásztor utolsó éveiről. „Elfoglalta annak utána a prédikáló széket Ember Pál, ki felől el lehet mondani, hogy ő nem csak természeti valóságra, hanem erkölcsi tehetségére nézve is nagy és szent ember volt. Mikor bejött ebbe az ekklézsiába, öreg volt igen, mégsem restelte a munkát, hanem a Magyarországi ekklézsiának Historiáját, amely ma Lampe neve alatt mégyn, itt dolgozta ki”.⁵¹⁵ Feltehetően az 1710-ben a környéken átsöprő pestisjárvány áldozata lett. Halála után nem sokkal a német zsoldoshad erővel vette el a templomot a mezővárostól.

⁵⁰⁸ MAKKAI 1980, 118.

⁵⁰⁹ EMBER 1702-9. hátsó borítóján dokumentálta a leltárat, „Beregben és Ugocsában sok szép el vöszett könyveim és *ManuScriptjeim*”, és több lelkész nevét feljegyezte, akiknél könyvei, iratai letétben lehettek (Dálnoki, Czeglédi, Szombati Sámuel). Ha egyedül azt vesszük figyelembe, hogy könyveinek *margináliáin* mely könyvek esetében jelölte a tulajdonosi rövidítést (*pagus mihi*, *folio mihi*), ezek száma is meghaladja a hetvenet.

⁵¹⁰ Szatmári Paksi Mihály jegyzeteire hivatkozva idézi: CZEGLÉDY 1988, 558.

⁵¹¹ TtREL I. 23. 21-22.; TtREL II. 28 d) 1. k. 8., 12., 75., 497., 638.; ZOVÁNYI 1939, 191.

⁵¹² G. SZABÓ 1996, 98-100.

⁵¹³ RMK II. 1403.

⁵¹⁴ Ebből a korból fennmaradt a mezőváros 1694-es egyházi reguláinak gyűjteménye, mely precíz szerkesztésű, humánus ítéletű regulákat tartalmaz (TiREK, R. D. IV. 3/5.). A környék „békésebb” jellegének megjelölése pl. a Babocsay Izsák-féle kordokumentum ismeretében csak relatív értékelés lehet. Ld. NÉMETH 1990.; SZAKÁLY 1995, 9.; BABOCSAY 1998, 181-286.

⁵¹⁵ AP XII, 83.; Tényleg Olaszliszván készült el a mű (RITOÓKNÉ 1973.; TÓTH E. 1989.). A sors iróniaként Magyarországon csak 1882-ben került elő egy másolt változata, mégpedig a tudományos pályáján induló egyháztörténész, Révész Kálmán seniori dolgozataként (RÉVÉSZ K. 1882-84.).

IV/A) AZ „ÚJABB” HOMILETIKA

Főművének teljes címe: „Innepsi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus. Az-az: Az egész, Christust valló Keresztyénségtől bé-vévetett, Isten Ditsőségére, és a’ mi Váltásunknak nagy Titkáról való szent Elmélkedésekre szenteltetett, Sátoros Innepekre alkalmaztatott, ‘s hét Szakaszokra el-osztatott Tanítások”. A szent siklus a régi zsidó törvények szerinti évenkénti kötelező áldozat, amelyet minden egyes embernek, képességeihez mérten a Templom javára kellett letennie. Szimbolikus értelemben összefügg az Isten által adományozott javak (képességek, adottságok) helyes, az Isten országának javára történő felhasználásával. Ezt erősíti meg a címlapon látható, az isteni kegyelmet megtestesítő embléma két képe is: az egyik egy ágat ábrázol „Jerusálem – szentség”, a másik pedig egy áldozati kelyhet „Izrael – shékel” héber felirattal.⁵¹⁶ A „Sátoros innepek” bibliai eredetű kifejezés, a nagyobb egyházi ünnepeket jelöli; a kötet az egyházi év ünnepköreire egyenletesen szétosztva összesen 58 prédikációt tartalmaz.

A szerző a zsidó-magyar sorspárhuzam példájával szól a kegyes olvasóhoz: szükséges az „innepszentelésre” ajándékkal mennünk, „Minékünk-is, Ábrahám hitiből való Uj Testámentomi Izraelitáknak”.⁵¹⁷ Erre reagál az előljáró beszéd után található két beköszöntő vers is: az egyik szerzője Szilágyi Tönkö Márton, aki azt emelte ki, hogy „*Tálentomos szolgál lenni igyekezzünk*”, a másiké pedig Kaposi Sámuel, az amszterdami Biblia egyik korrektora, Ember Pál jó barátja. Ő így fogalmazott: „*Vala a’ Sikluson neve IZRAELNEK, / És a SZENT VÁROSnak a’ JERUSALEMnek / Magyar Jerusálem, Városa Istennek, / ‘S Izrael, tiéid kintsei e’ Könyvnek*”.⁵¹⁸ Ez a vers feltétlenül beletartozik abba a sorba, amelyet tanulmányában Fekete Csaba Veszelin Pállal kapcsolatban említ: „a nem emberi felségre úgy tekint, mint kinek Debrecen Jeruzsálemül számít (...) városukat Magyar Ieruzsálemként vigasztalja fájdmában”.⁵¹⁹

Textusválasztás szempontjából egységes művel van dolgunk, a teljes Szentírást veszi alapul. A történeti könyvek kapták a legnagyobb hangsúlyt (35), emellett a próféciai könyvek és a levelek (18) túlsúlya jelentkezik. Meglepő módon a Jelenések könyvének magyarázatánál a várt coccejánus eszkatológikus jellegű képek elmaradnak, sőt a testamentumok

⁵¹⁶ RIPA 1997, 450., 245-246. – A siklus szimbólumát Ember Pálnak egy korabeli kötet szolgáltathatta: „Az Isten templomához rendeltetett adó pénzt, *Siculust* adnak néki [ti. Krisztusnak]: mert azon nem emberi ábrázat volt; hanem egy felől, *mondolával meg gyümölcsözött Aronnac veszszeje*, illy körül való írással: *Kedoschach Jeruschalaim, Szent Jerusálem*; más felől, *tömjénező pohárocska*, illy körül való írással: *Sekel Bischrael*, Siklus Izraelben” (SZATMÁRNÉMETHI 1675, 764.).

⁵¹⁷ EMBER 1700, B2v.

⁵¹⁸ Uo. BB4r-v.

idézetségének aránya is eltolódott az Újtestamentumi javára (ÓT–ÚT:18–40). Már a munka ajánlása is másfajta szempontot céloz meg: a lelki vigasztalásra mint „közönséges haszon”-ra kimunkált tanításokról beszél. Az a fajta kegyesség, ami megjelenik a *Szent Siklus* lapjain, ha közösséget kíván teremteni, imádkozásra, hitben való megállásra buzdít, nem létezhet a hitágazatokra vonatkozó ismeretek előszámlálása nélkül. Ennek az ötvöződésnek az arányát is meg kell vizsgálnunk az alábbiakban.

Debreceni Ember Pál a régi beköszöntő toposz után – „Nem a’ magam agyából koholt újságokat irtam” – sorolja fel elődeit és műveiket: „ama’ nagy emlékezetű Erdélyi *Reformatus* Püspök”, Geleji Katona István *Praeconium Evangelii* és a *Váltság Titka* című munkáit, „a’ boldog emlékezetű” Csipkés Komáromi György *Concionum sacrarorum* köteteit, a „szelíd erköltsü, és nagy szép tudományú” Szatmárnémeti Mihály *Dominicáját* és annak *Tóldalékját*, Kecskeméti C. János *Innepekre való Praedicationit*,⁵²⁰ illetve névtelenül egy bizonyos jóbarát etimológiai jegyzeteit emlegette, melyeket kiemelten pl. a Jehova szó magyarázatakor felhasznált.⁵²¹ A sort egy régi toposz zárta: „De ha én-is, az UR szolgálai között leg-kissebb és utolsóbb, ama’ nagy Gazda szölejében szedők után szölő szemeket mezgérlek, és az UR gabonájában izzadozott aratók után buza fejetskéket szedegetek, nemde nem tisztem szerint cselekeszem-é?”.⁵²² Az ortodox „tanítás” és a puritán „építés” tehát „nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő, sőt történetileg nézve egymásra épülő hitbeli magatartásformák”.⁵²³ Úgy véljük, Debreceni Ember Pál eszmetörténeti helyének meghatározásában is ez lehet a kiindulópontunk.

Ember Pál megkülönböztetett „*Angliai*, néhol pedig, az újabb *Belgiomi, methodus*”-t, „állván ez utolsóbb tanításnak módja tsak *Propositionból*, és *Applicationból*”.⁵²⁴ A hazai *ars concionandi*-hagyományban Ember Pál elődeire ismerhetünk. Martonfalvi *Ars concionandi Amesianájában* a prédikáció két fő részének nevezte meg a *doctrinát* és az *usust*, hangsúlyozva az előbbi esetében a *propositio* fontosságát, amely a lelkiismereti akadályokat hártja el, az utóbbi esetében pedig a tanító, cáfoló, feddő, vigasztaló hasznot.⁵²⁵ Szilágyi

⁵¹⁹ FEKETE 1980, 440.

⁵²⁰ A fent említett szerzők művei: RMNy 1720., 2124., 2197., 2298.; RMK II. 945., 1043., 1064., 1130., 1165., 1440.; RMNy 1083., 1299. (EMBER 1700, B4v.). Az elődöket eszmetörténetileg kategorizálva a következőt láthatjuk: az ortodox igehirdetés fejedelme mellett három olyan prédikátor szerepel, akiknek a megítélése egyaránt jelez ortodox és puritán jellegzetességeket (GYÓRI 1987, 60.; BUZOGÁNY 1995, 113.; VÁSÁRHELYI 1981, 270.).

⁵²¹ Ember Pál itt jóbarátjának, Kaposi Sámuelnek, az egyik üdvözlővers szerzőjének állított emléket, aki ekkor nagyenyedi professzor volt. Több héber etimológiai tárgyú műve közül feltehetőleg a KAPOSI 1699-t idézte.

⁵²² EMBER 1700, B4.

⁵²³ GYÓRI 1994, 162.

⁵²⁴ EMBER 1700, BB1r-v.

⁵²⁵ MARTONFALVI 1666.

Tönkö Márton *Biga pastoralis* hasonló terminusokat használt: *declaratio* (textus-magyarázat) és *applicatio* (alkalmaztatás), a végén konklúzióval és dicsőítéssel.⁵²⁶

A *ramusi* alapozású Perkins és Amesius nevéhez fűződő homiletika azonban az idők során több más elemmel bővült, melyek beépülve a 17. századi gondolkodásban az ún. angliai módszerré váltak.⁵²⁷ Az „újabb *Belgiomi, methodus*” mögött Nagy Géza véleménye szerint a Coccejus-Burmann-féle németalföldi bibliamagyarázat rejlik.⁵²⁸ Magyarországon explicit módon ezt a módszert kevesen vállalták fel, kivéve a holland coccejánus professzor két magyar tanítványát.⁵²⁹ Nagyari József, Apafi Mihály egyik udvari prédikátora, megkülönböztette a katolikus *concióktól* a Geleji-, Kálvin János-, Petrus Mártír-féle egyszerűbb beszédmódot, majd a közismert *Amesiana methodust* és az udvari szólást, a Burmann-féle ún. *Realis methodust*.⁵³⁰ Utóbbinak és egyben a prédikációnak a lelke az *usus*, a *praxis*, mely független a részek homiletikai helyétől. Szatmári Pap János pedig a rejtjelesen Amesiuson alapozott imádság-magyarázatainak előszavában szolt a magyar reformátusoknál klasszikusnak számító ötös-rendszerről, amit ő maga is követett, és végül idézte Burmann véleményét a kettős pillérű beszédszerkezetről.⁵³¹

A *Szent Siklus* esetében a *propositióban* a textus, majd ennek summája után a *Magyarázat* és részei következnek, bőséges egzegetikai, történeti háttéranyaggal, polemizálás nélkül. A prédikáció második részében, a *Tanuságban* punctumonként megtaláljuk a *Magyarázat* summáját, itt a bibliai utalásláncok, szentenciák jelentkeznek, a coccejusi igemagyarázat lajstromai. A *Hasznok* közül oktat, vizsgál, rettent, int, vigasztal; a hasznokból legfeljebb három fordult elő együtt vagy az *applicatio* röviden, dicsőítéssel zárva.⁵³² A *Hasznok* és az *applicatio* között pietisztikus imák, intések elemei jelennek meg.

A beszédek két részre válását a szerző is hangsúlyozza: „Betű szerint való” és „A’ Betütől különböző, és lelki értelem szerint való” *Magyarázat*; „Eddig vagy on históriai és betű

⁵²⁶ BARTÓK 1998, 14. táblázat.

⁵²⁷ Uo. 210. – Ám ez a megnevezés nemcsak az angliai puritán homiletikai hagyományra utalhat, hanem – amint azt Medgyesi Pál esetében is feltételezhetjük – más (holland, német) gyökerekből is táplálkozhat.

⁵²⁸ NAGY G. 1985, 69-70.

⁵²⁹ Idős Köleséri Sámuel anoním módon, a rendszer értelmét adta vissza, a hármast vagy az ötöst felosztást követve. A *Hasznok* elmaradását azzal indokolta Köleséri, hogy „magok-is a Prédikációk (practica materiáról lévén szó) merő azon Hasznok” (KÖLESÉRI 1677a, előszó). Nagyari József már jelölte, hogy „amaz boldog emlekezetű Burmann Ferencz alatt laktam, tanultam” (NAGYARI 2002, 47.), Szatmári Pap János, későbbi kolozsvári lelkész, pedig így idézett tőle: „előttem viselvén néhai boldog emlekezetű Burmán Ferencnek, egy időben kedves tanító Mesteremnek amaz igen bölcs mondását” (SZATMÁRI P. 1707, 8.).

⁵³⁰ NAGYARI 2002, 47.

⁵³¹ „Multo minus necesse est expressis verbis auditorum in Concione semper monere, hanc doctrinam, hanc usum esse, more illorum pictorem qui bovem vel equum ideneem pingere nequerunt, nisi illum bovem vel equum esse appingant. Rite modo doceatur, moneatur, corripiatur, ultro satis patebit, et doctrinam et usum esse.” (SZATMÁRI P. uo.)

⁵³² *Applicatio generalis* és *Brevis Applicatio* néven is, ld. EMBER 1700, 372., 452.

szerint való magyarázattya e leczkének, lássuk tovább Idvezitőnknek czéllja szerint micsoda titkok rejtettek ell e' példabeszédben".⁵³³ A *literális* és a *figurális* értelmezés ősi kettőssége jelenik meg itt (peshat-derash, mutakallim-szúfi).⁵³⁴ Kéziratos prédikációinak tanító és applikációs részeinek aránya átlagosan 7:1; a látszólag óriási mértékű arányeltolódásnak mégsem lehet érezni a súlyát: a „Tanuság” részei mintegy lelki értelmezést adnak a „Magyarázat”-ban hallottaknak.

Sokkal maradandóbb élményt nyújthattak ezek az igemagyarázatok a szószékről hallgatva őket, mint amit a könyvben a dogmatikus részek látszólagos túlsúlya mutat. A *Szent Siklus* című kötet egyik kolligátuma Ember Pál egyik úrvacsorai prédikációja. Kedvelt beszéde lehetett a lelkipásztornak, mert három gyülekezetben is elmondta hasonló módon. Éppen az *applicatio* változataiból találtunk erre a példára, mely a lélek bűnvallásáról, az *unio mysticá*-ra készítő út fokozatairól és a Bárány mennyegzőjének leírásáról szól az akkuzációs technika alkalmazásával. Az 1700-ban nyomtatásban megjelent szöveg fejléce szerint a beszédet Ember Pál elpredikálta 1697-ben Losoncon, de az „eredeti” verziót, amely már Hotykán 1694-ben elhangzott, megtalálhatjuk a prédikátor egyik kéziratos kötetében. Ebből csupán a bűnbánattartásra ösztönző rész, a teljes corpus mintegy fele hangozhatott el Szatmáron 1702-ben, bár a szöveg *etc.* jelzése miatt ezt tetszőlegesen rövidített verzióknak is vélhetjük.⁵³⁵ Ember Pál prédikációjának célja nem lehetett más, mint „a' mi haszonra és lelki épületre való dolgok”, azokat vizsgálni.⁵³⁶

„A prédikáció polifón alakzat (...) hitmagyarázat és profán ismeretközlés, regényes epika és ájtatos líra, érvelő retorika és tudós analógiák, földhöz tapadt naturalizmus és égbetörő eleváció”.⁵³⁷ A prédikátorok által használt példák köre és fogalma is elég tág: magában foglal formailag elbeszélő illetve szentenciózus, tartalmilag pedig bibliai és világi példákat egyaránt. Tüskés Gábor meghatározása nyomán azt mondhatjuk, hogy „az exemplum nem tartalmilag, vagy formailag, hanem kizárólag funkcionálisan meghatározható szövegegység. Alapvető feladata, hogy érvelési, bizonyítási eszközként kézzelfoghatóvá teszi az elvont tartalmakat”.⁵³⁸

⁵³³ EMBER 1700, 446., 449.; 1693-96, 170.

⁵³⁴ BENCZE 1998, 138.; FABINY 1998.

⁵³⁵ Hely híján csak utalunk rá (a három szöveg hasábos tagolással két A/4-es oldalt tesz ki), ld. EMBER 1693-96, 193-194.; 1700, 506-507.; 1702-9, 5-6.

⁵³⁶ EMBER 1700, 168.

⁵³⁷ LUKÁCSY 1994, 52-53.

⁵³⁸ TÜSKÉS 1992, 141.; Az exemplumok csoportosításában Győri L. János felosztását követem (GYŐRI 1991.), ám a corpushoz alakítva: eszmetörténeti szempontú és azon belül tematikus felosztással.

IV/B. 1) História és fabula. Több különböző történet egymás mellé kerülésében, „a bibliai történetek összeszövődésének háttérében nem a népköltészettől megszokott analogiás, szublogikus újjáteremtés állt, hanem a teológiai műveltség által megalapozott erkölcsi nevelés törekvése”.⁵³⁹ Lajstromszerűen tűnnek fel a coccejánus szövegmagyarázatokból ismerős panelsorok, pl. Jézus és a 7-es szám titokzatos kapcsolata (7 confessio, szenvedés, szólás, vérontás), a középkori prédikációk alapelemeként ismert allegóriák, pl. a galamb-katalógus.⁵⁴⁰ Rövid, szentenciaszerű példái akkor válnak bővebb kifejtésűvé, amikor az exemplumok érintkeznek a zsidó misztika, vagy a rabbinikus irodalom témáival. Legkedveltebb szerzője John Lightfoot (1602-1675), aki *Horae Hebrae et Talmud* című négy kötetes művében a Biblia talmudista és rabbinikus érintkezési pontjait szedte össze nagy alaposággal. Előszóval idéz még Jacob Alting, Bockhart, Buxtorf és Leusden műveiből. A zsidó misztika és a coccejánus egzegézis összekapcsolódásának egy mintapéldája: az Angyal az Ótestamentumnak – Krisztus az Újtestamentumnak a közbenjárója.⁵⁴¹

A történeti históriák sorába tartozó exemplumok anyaga kifejtettségét tekintve a legszerényebb, többnyire csak utalás révén vannak jelen. Messze legnagyobb idézettségével Josephus Flavius emelkedik ki, emellett főként egyháztörténeti utalásokkal találkozunk, több mint 38 szerzőtől. Egyaránt citálja a patrisztika atyáit (Eusebios, Epiphanius, Chrysostomos, Jeromos) – leggyakrabban természetszerűleg Szent Ágostont –, és a későbbi korok történetíróit: Thuanus, Vergilius Polydorus, vagy a jezsuita Tursellinus mellett a francia historikus Lieu de Dieu és a lutheránus Christianus Matthiae munkáira támaszkodik. Kora történetírói közül Forbesius és az ortodox, coccejánus, karteziánus tézisektől egyaránt érintett Spanhemius (1632-1701) szerepel fontos helyeken.

A magyar történetírókat szerény számban Bonfini képviseli, sőt a magyar jellegű téma is inkább európai köntösben jelentkezik. Ennek illusztrálására hadd álljon itt egy példa Christianus Matthiaetól (*Theatrum Historiae*. Frankfurt, 1684.): a kegyes istenfélő fejedelem jellemzésére, melyet a korban többen említenek, így pl. Pataki Füsűs János vagy id. Köleséri Sámuel. A textus – latin eredetijéhez viszonyítva – változtatás nélkül került a szövegbe, ennek köszönhetően a neves erdélyi fejedelemről azonkívül, hogy „Magyar vérből való”, mást nem tudunk meg. A példa a funkcióját azáltal tölti be, hogy kifejezi Isten lelkiismereten való uralkodási jogát: „Három kiváltképpen való dolgokat tartott-meg Isten különösön magának;

⁵³⁹ DÖMÖTÖR Á. 1985, 16.

⁵⁴⁰ EMBER 1700, 143., 399.

azt mondotta hajdan, ama' Magyar vérből való, 44-dik ditsőséges és győzdelmes Lengyel király, *Báthori István*: 1. *Hogy semmiből valamit teremtsen*. 2. *Hogy jövődő dolgokat tudjon, 's eleve meg-mondjon*. 3. *Hogy a' lelki-esméreten uralkodjék*".⁵⁴²

Az antik auctorok közül kevés, de széles körből citált exemplummal találkozunk. Szerepelnek itt görög és latin poeták, filozófusok, történetírók, geográfusok egyaránt. A latin kultúrából különösen az ezredforduló idején élt költők (Vergilius, Ovidius) Messiás-váradalomként is értelmezhető sorait idézi, ezenkívül az id. Plinius *Historia Naturalej*ának fabuláit. A keresztény mondák közül a közkedvelt 'Mohamed és a galamb' (398), és a hitehagyott császár, Julianos Apostata története került terítékre.⁵⁴³

Ember Pál a hú sáfárok Medgyesi *Ötödik Jajából* ismerős erkölcsi katalógusát alkotta újra,⁵⁴⁴ amikor a régi fabulát a magitrátusra alkalmazta: „leg-elsöben-is magát kell az olyan embereknek jó karba venni 's el-készíteni arra, hogy mindenekben mindenk előtt világos tükör és jó példa légyen: hogy mikor valamelly bünöst meg-akar büntetni, azt ne lobbanthassák szemére, hogy te nagyobb bünben fekvő ember vagy: lásd, *Róm.* 2:21-24. *Sólt.* 50:16-18. A' Görög birodalomnak fundátora, a' Nagy Sándor, Tírus városa alá menván, elő-talál egy lator Piratát, tengeri tüzes-tolvajt egy hajóval, 's meg-kérdi tőle, Miért jársz te (úgymond) széllyel ezzel a' hajótskával, húszsz, vonsz, tolvajkodom, 's úgy keresed kenyeredet? Meg-felel amaz nékie, 's azt mondja: Nagyobb tolvaj vagy te én nálamnál, a' ki, a' tengeren tsak ezzel az egy hajótskával tolvajkodom; te pedig mindenfelé, ennyi sok ezer néppel, sok hajókkal kóborlasz, jársz, kelsz, 's az egész világon mindenütt úgy tolvajkodom, nem elégedvén-meg a' magad Macedoniai Királyságával”.⁵⁴⁵

A külső igazságtételt kereső szempont elenyészett: megszűntek az eddigi anyagi támogatás forrásai, részint jogi, részint pedig politikai okokból.⁵⁴⁶ Ember Pál ezért utal minduntalan a vezetők felelősségére, mert az ők „decus, ornamentum et columen Reipublicae et Ecclesiae Patriae”.⁵⁴⁷ Az élet szentségének felmutatása, önmagunk megjobbítása nemcsak egyéni, hanem közösségi elvárás is. Szükségszerűen összekapcsolódik ezzel a felfogással a társadalmi érzékenység megjelenése: a nem jó példaként elől járók feddése.

⁵⁴¹ Uo. 107.

⁵⁴² EMBER 1700, 467. – Eredetije Ember Pálnál „Steph. Báthori Rex Poloniae (...) dixit ...” kezdettel latinul megtalálható: uő. 1693-96, 303.

⁵⁴³ Uő. 1700, 398. 413.; TUBACH 1969, num. 1762. Dove of Mohamet; DÖMÖTÖR Á. 1992, IV. C/320; II/107.

⁵⁴⁴ MEDGYESI 1658b/1999.

⁵⁴⁵ Uo. 209.; TUBACH 1969, num. 113. Alexander as Pirate; DÖMÖTÖR Á. 1992, IV. A/ 232.; SZABÓ F. 1985, 192.; SZABÓ L. 1982, 28.

⁵⁴⁶ Ugyanez a folyamat nyugaton egy századdal korábban zajlott le, KENZ 1995, 27-69.; JUHÁSZ 1996, 96-97.

⁵⁴⁷ FONT 1989, 166.

Egyes ókori mondákhoz, mint pl. a 'Heródes disznaja', csak a szöveg morális kicsengését kell hozzáilleszteni: „A' Bethlehemi kegyetlen vér-ontás után fene természetiben neki szélhűdvén, számtalan vért ontott-ki; midőn meg-hallotta volna, hogy az ő tőle meg-újított Jerúsálembéli Templomnak nagyobbik kapuja felibe fel-függesztetett arany Sast (Római Czimert:) némelly vakmerő Sidó ifjak, helyéből le-verték és öszve-rontottak volna; egynéhányat azok közzül elevenen meg-égettetett: sőt halála előtt ötöd nappal a' maga fiát-is Antipatert egy katonájával meg-ölette; minémü természet ellen való gyilkosságban azelőtt-is léledzett vólt. A' honnan szokta vólt ő felőle mondani Augustus Imperátor: *Melius est Herodis porcum esse, quam Filium*. Jobb Héródes disznájának, mint sem Fiának lenni; mivel Sidó valláson lévén, (hogy már) disznaját eledelre meg-nem ölette; hanem el-adatta. Meg-hólt pedig Héródes szörnyü és irtóztató nagy kín-szenvedések után, Királyságának 37-dik esztendejében”.⁵⁴⁸

Időszerű tisztázni, mit is jelent Ember Pál számára az idézett történet, illetve a fabula. „A' külső Históriaik fabulálnak ugyan holmi ehez hasonló dolgokat (...) de azok vagy hazugságok vagy ördögi mesterkedés által tsináltatott dolgok”; „az Évang[éliumi] szent história azt írja, hogy a' Héródes dühössége tsak Bethlehem körül *grassalt*”.⁵⁴⁹ Az ismert historia – fabula, res gesta – res ficta, veritas – fictio megkülönböztetéséről van tehát szó.⁵⁵⁰ A profán témákat tárgyaló történetek csak alátámasztják a vallási tartalmú témák tanúsító erejét, amelyekhez szükség esetén alkalmaztak „külső” exemplumokat: „ezt a fabulát igen ékesen és helyesen szabhattuk a lelki dolgokra”.⁵⁵¹

IV/B. 2) Polémia. Saját művének várható korabeli recepciójára utalva írja Ember Pál: „Által láttam, és jó eleve meg-szaglottam, hogy ezen együgyü munkának léznek nem kevés ócsárlói; kivált azok közzül, kiknek az igazságot, és a' kegyesség szerint való tudományt, újságnak színe és titulusa alatt üldözni (...) kenyerek”.⁵⁵² Már Bársony György *Veritas toti mundo declarata* (Kassa, 1671) című műve is az újítók ellen szólva követeli a hitbeli egységre törekvést.⁵⁵³ A „mi *Orthodoxusok*” tudatával szól a prédikátor, amikor kifejti, „jó újítás az, melly a' minden kételkedés nélkül el-hitt igassággal és fundámentommal meg-egyez”.⁵⁵⁴ A közzsinat jóváhagyása nélkül a református egyházfegyelem is tilalmazta az önkényes liturgiai

⁵⁴⁸ EMBER i. m. 178.; TUBACH 1969, num. 2582. Herod, Swine and Son; DÖMÖTÖR Á. 1992, IV. A/174.; FRENZEL 1992, 324.

⁵⁴⁹ EMBER i. m. 61-62., 176.

⁵⁵⁰ PIRNÁT 1984, 141.

⁵⁵¹ TÜSKÉS 1992, 141.; EMBER 1702-9, 53.

⁵⁵² EMBER i. m. B4v.

⁵⁵³ ESZE 1971, 667.

vagy dogmatikai újításokat. Az ortodoxus itt nem jelent mást mint értékörző magatartást, igazhitűséget, természetesen felekezeti szinten.

Jóllehet Ember Pál kerüli a polémiát, egyháztörténeti érdeklődésénél fogva számtalan kitérést tesz egykori vitatott tézisek, elfeledett személyek, zsinatok felelevenítésére. A visszatekintő emlékezet keresi a kor problémáinak gyökerét az „e’ világi sokféle tsudálatos változásokban-is, *revolutiok*ban-is”, és találja meg Károlyi Gáspár után újra ugyanott: „E’ világon lévő ‘s támadó minden villongások pedig a’ Hit miá, ‘s annak törvénye miá vannak”; „Azért, a’ melly háborgattatások, számkivetésre ‘s bújdosásra való üzetetések érdeklik ‘s kesergetik már alkalmas időktől fogva szerrel e’ világon, leg-közelebb e’ nyomorúlt Hazában az Isten Házát, nem történetből vannak ‘s esnek azok, így kell ezeknek lenni, e’ sorsa e’ világon az Isten Házának”.⁵⁵⁵

Mínthogy a schizmán nem vonatkoztatja a görög-keleti egyházra, ez a *filioque-tan* coccejánusi tiszteletére utal.⁵⁵⁶ Az eretnekek közé besorol minden egyéb, a hivatalos tantól eltérő, máig herezisként számon tartott irányzatot, az ókortól a középkoron át egészen a saját koráig, katalógusba szedve. A háttéirodalma Hoornbeek, Forbesius, Witsius és Spanhemius munkáira épül. A legtöbbször említi a középkorból a manicheusokat, az újkorból az anabaptistákat, szociniánusokat. Nyitott személyiségének jellemzője: Amszterdamban barátaival gyakran vett részt a quakerek gyűlésein, akiket azonban „kába eretnekek” néven említett, mivel „sunt ii putidissimae Anabaptistarum reliquiae”.⁵⁵⁷

Két, teológiai szempontból tévelygő csoportról ítélik meg szerzőnk név szerint: „A’ Mózes fedelét e’ mái napig sziveken viselő, igaz lelki élet nélkül [mert a’ Christus az igaz élet: *Ján.* 14:6. *Kol.* 3:3. *Sólt.* 36:10. ‘s a’ t.] lévő, nyomorúlt Sidók, 2 *Kor.* 3:14, 15. és a’ temérdeki sűrű tudatlanságnak ‘s bálványozásnak setétségében ülő, az igaz Istent még nem esmérő Pogányok”.⁵⁵⁸ Az idegen népeknek „Pogánykodási” kerülnek elő, pl. „az Indiai és ‘Americabelieké’; és az Európán kívüli protestáns misszió üdvtörténeti szerepe kap hangsúlyt: „a’ Törökök, Tatárok, Chinabéliek, ‘s a’ t. és egyéb napkeleti Pogányok közzé-is ki-kell még menni a’ Christus Évangéliomának: nyargalódnani kell a’ Királynak minden országban az igazságnak beszéde által”.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ EMBER i. m. 207., B4v.

⁵⁵⁵ Uo. 378., 104-105., 182.; KÁROLYI 1563.

⁵⁵⁶ „A’ Sz. Háromságról való tudományt tisztán és igaz *Orthodoxia*, a keresztyénségnek igaz értelme szerint vallják” (uo. 406.); ASSELT i. m. Proefschrift 79.

⁵⁵⁷ EMBER i. m. 284.

⁵⁵⁸ Uo. 502.

⁵⁵⁹ Uo. 394., 41.; Ember Pál idézte Tótfalusit, mégpedig a kolozsvári nyomdász egyik korai munkáját, amelyikben több korabeli levelet fordított le nemzetközi misszió történetéből, pl. John Elliotnek a nem európai

A „Sidó nemzet” jelzői – mint pl. „fedél van a szemeken”, „setétségnek árnyékában ülő, vakoskodó” kifejezések – panelekként használhatók fel, egyaránt alkalmasak bármely tévelygő tan megszentenciázására.⁵⁶⁰ Ez a szemlélet a magyar prédikációkban közhelyszerű „hamis vallás” teológiai indokai alapján értékeli, hiszen vár a zsidók megtérésére: „mondd-meg te lelki vakságban, fedél alatt lévő, elszéledett, minden nemzetségnek tsúfja, szegény Sidó nemzet, miért nem esméred a’ Jésust Messiásnak lenni? (...) miért hát hogy ő benne nem hiszel? Ez a’ hitetlenség az oka a’ te keserves és siralmas hosszú számkivettetésednek, hogy Jézus elveszésétől fogva már majd épen 16 száz esztendőig *exulálsz*, éjjel-nappal a’ Messiást várván, szüntelen való könyörgéssel Istent úntatván (...) Szánnyon-meg az UR, és vegye-el szivedről, szemedről a’ fedelet!”⁵⁶¹

Jellemző módon kevés szó esik a katolikusokról (bár idézi a Tridenti Conciliumokat, és mintegy 10 katolikus szerzőt) mint a jelen, a „*Muhammedisták*”-ról mint a múlt, és a „Christus érdemes elég-tételét tagadó *Atheusok*”-ról mint a jövő protestáns Egyházát (is) megrendítő jelenségekről.⁵⁶² Itt már nem a fenyegettség által kikényszerített konfesszionalizálásról van szó,⁵⁶³ hanem a megmaradásról. A doctrina az evangélium hirdetése kapcsán eltörpül a pietas mellett: „Mi a mi vallásunkat sem Calvinusnak, sem akar melly más másnak elmélye szerint nem mérsékellyük, hanem a tiszta szent Irás (...) szerint”⁵⁶⁴.

IV/B. 3) Magyarságkép. Egyháztörténetének vizsgálói megjegyezték Ember Pálról, hogy ritkán érint politikai vagy társadalmi kérdéseket.⁵⁶⁵ Nem találtunk ezzel szemben arra példát, hogy egy bibliai locust úgy értelmezzen a korára, mint tette ezt Coccejus, vagy pedig konzervatív álláspontot foglaljon el.⁵⁶⁶ Ellentétben több kortársával, Ember Pál nem napi politikában gondolkodott nemzetéről, hanem az Isten üdvtervének részeként szemlélte azt. A „*corpus Christianum*” gondolatkörében élt: a felsőbbiség, „polgári társaság” irányította köz- és erkölcsi élet üdvkövetítői értékkel bírt számára.⁵⁶⁷ És ha rosszak a törvények, szabad-é pártot ütni? Ember Pál válasza kálvini mintát mutat, két lépésből áll: 1) ahogy Dávid elbújdosott Saul haragja elől, úgy kell a bajt elkerülni nekünk is, szükség esetén tényleges költözéssel; 2)

népek 17. századi megtéréséről szóló Leusdenhez írt levelét, RMK I. 754.; ORSZÁGH 1958.; BITSKEY 1996a, 130.

⁵⁶⁰ EMBER i. m. 13., 60., 278., 471.; 1702-9, 41.

⁵⁶¹ EMBER 1700, 113-114.

⁵⁶² Uo. 471., 252.

⁵⁶³ JUHÁSZ i. m. 91.

⁵⁶⁴ EMBER 1702-9, 141.

⁵⁶⁵ TÓTH E. 1989, 47.

⁵⁶⁶ KÖPECZI 1975, 427.

„szabad a népnek az ő fő Fő rendivel igaz vallását oltalmazni” – a kor egyik nagy kérdése ez, amelyet hasonlóan találunk meg Tófeus és Szatmárnémeti Mihály műveiben is.⁵⁶⁸ Ember Pál elismerte ugyan az ellenállás jogát, de „Krisztus katonája”-ként benne mindig erősebben szólalt meg ennek kegyes értelme: „maradjunk meg mind végig a szent Isten lelki országának, ot a zaszlo alatt vitezkedjünk, Semmi ne tántorisson ell minket a lelki Sionnak várfokárul, harczollyunk mind a remenig”.⁵⁶⁹

A prédikátor „nemzeti énképe” kortársaihoz hasonló: egyetérthetünk R. Várkonyi Ágnessel abban, hogy „a XVII. század nemzettudata nem kapcsolódott kizárólagosan egyetlen vallási felekezethez sem”, sőt vallotta a különböző felekezetek megbékülését.⁵⁷⁰ Hangsúlyozott értéket kap nála a nemzet felemelésének évszázados gondolata. A nemzeti tudatlanság képei („ez a’ mi tudatlan, és az ő baromi oktalanságában majd el-vesző (...) nemzetünk”) Károlyi Gáspár oppozíciós párját idézik fel, aki a bálványozással szemben hangsúlyozta a művelődési programot.⁵⁷¹ A tudás megbecsült képviselői Geleji Katona, Csipkés Komáromi, Szenci és Kálvin, akiknek a jelzője „nagy” vagy „boldog emlékezetű”.⁵⁷² Apácai nevelési programjának nemzeti bűnlajstromából a századvégre már csak a vituperációs hevület maradt: nemhogy iskolák nyitására, de azok megtartására is beszűkültek „a szabadság kis körei”.⁵⁷³

Ember Pál prédikációiból a nemzeti sorskérdések felvállalásának gondolata süt át: „ugy látom így kell el vesznünk”; „Veszedelmes és igen siralmas állapotja van annak a nemzetnek, melly az időknek jeleit nem visgállja; annal: mitsoda időben éll, s’ mitsodás időre jutott nem tud itiletet tenni”; „Mi, akiket éget nemzetünkhöz és ebben Isten házához való szerelemnek tüze, légyünk buzgó szeretői a magunk várának és csontjának (...) kiki az ő tisztí és hivatala szerint, a’ mint segítheti nemzete dolgát, segítse”.⁵⁷⁴

⁵⁶⁷ CZEGLÉDY 1980, 260.; IMRE 1987-88, 20.

⁵⁶⁸ EMBER 1693-96, 303.; JUHÁSZ i. m. 100.

⁵⁶⁹ EMBER 1701-9, 335.

⁵⁷⁰ R. VÁRKONYI 1978b, 355.

⁵⁷¹ EMBER 1700, 459.; KÁROLYI 1590, x5v.

⁵⁷² Ilyen megbecsült jelző kapott a sárospataki száműzött iskola újraindító rektora, idős Tsétsi János, aki „ritka példájú (...) Filológus vala”. Hasonlóan a bibliakiadókhöz, Tótfalusi Kis Miklóshoz, a *Szent Siklust* nyomtató és korrigáló „bene meritus Typográfus Uram”; vagy éppen a *Váradi Biblia* szövegjavításait végző „hajdani tudós Magyar *Commentatorok*”, „a’ mi Magyar néhai Tudós embereink” (EMBER 1708, 10.; 1700, B3v., B4v., 71., 338., 398., 446-447., 458.).

⁵⁷³ Ezt erősíti fel a groningeni prédikátor, Laetus *Compendium Historiae Universalis*ának (Amszterdam, 1635; Leiden, 1643.) magyarság-képe. Becsmérlő szavai „nagy fájdalommal és szégyenkezéssel töltötték el” Ember Pált, ami közvetve ösztönző erővel hatott a *Historia Ecclesiae* megírásához (TÓTH E. i. m. 35.; SZELESTEI 1989, 58.).

IV/B. 4) Tudományos világgép. Harsányi István szerint legalább 60 szerzőtől idéz Ember Pál, valójában ez a szám mintegy 200-ra rúg. Héber-görög egzegézis mellett bibliai régiség-tani, kronológiai és földrajzi ismeretek gazdag tárháza a *Szent Siklus*. Használta klasszikus antik és zsidó írók, egyházatyák, régi és újabb egyház- és világtörténetírók műveit, Talmud- és Biblia-fordítók kommentárjait, apokrif iratokat is idéz *auctoritasként*. A kor magyar tudományosságának grandiózus műve, a *Váradi Biblia* is többször szerepel a citátumok listáján; nem néhány soros, hanem több oldalas idézetekkel – szerzőnk mindig a legnagyobb tisztelettel nyilatkozik róla. Leggyakrabban citált szerzői: coccejánus egzegéták (Coccejus, Momma) és pietisták (Pole, Witsius), a homiletikailag is elkülönülő két csoport közé pedig az – Ember Pál saját érdeklődését eláruló – orientalisták kerülnek (Jacob Alting, John Lightfoot). Ember Pál prédikációiból szigorú biblicizmusa mellett pietista vonásai, a „személyesen megtapasztalt hit reménysége” süt át.⁵⁷⁵

Szerzőnk a tudományok közé sorolja a „*Theologia*”, „*Medicina*”, „*Philosophia*” és „*Astrologia* és *Astronomia*” tudományát egyaránt, de ez még nem Wolff, Kant és Zinzendorf kora, hogy matematikai-logikai, vagy más tudományos vizsgálódás legyen a vallásbeli értékek mércéje is.⁵⁷⁶ A teológiai tudományok után most a többi irányra fordítunk figyelmet. A kor tudományos szintjén álló biológiai vizsgálati eredmények mellett („emberek testeknek tagocskáinak formáltatások annyoknak méhében 40 napok alatt mennek végbe rend-szerint, a’ mint a’ *Medicusok* tanítják”) jelentkeznek csízió-típusú példák is.⁵⁷⁷

Történelem és mítosz még nem vált szét Ember Pál gondolkodásában: gyakran hivatkozik a pütagóreusokra a coccejusi számmisztika érveként, és a „régii Pogány bölts Philosophusok” megnevezés alatt szerepel *Zoroaster*, *Hermes Trismegistus* és *Plato*.⁵⁷⁸ A különböző világgépek, világmagyarázó mítoszok békésen megférnek egymás mellett: a görög mítosz („a menydörges arrul meg győző tanubizonyság hogy vagyon Isten”) és a heliocentrikus világgép („ez újabb *Philosophia* a földet a Planéták közibe számlállyá”) megtalálja helyét a bibliamagyarázatok érveiként.⁵⁷⁹ Az egyháztörténész lelkipásztor ifjúkori naplójából korábban már idéztük az 1680-i üstökös leírását. Ember Pál érdeklődése később sem csökkent ebben a témakörben: zoltármagyarázat formájában értekezett a

⁵⁷⁴ EMBER 1693-96, 40.; 1702-9, 398.(utóbbi idézi CZEGLÉDY 1988, 581.).

⁵⁷⁵ GYÖRI 1994, 167. – Hasonló tanulságokat vont le Apácai életművének eszmetörténeti áttekintéséből Bán Imre (BÁN 1958.).

⁵⁷⁶ Uo. 170.; SCHMIDT 1984b, 291.

⁵⁷⁷ EMBER 1700, 115.

⁵⁷⁸ Uo. 78., 170., 472.; KLANICZAY-KUSHNER-STEGMANN 1988, 211. – Ezúton köszönöm meg Pajorin Klárának, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy ez a filozófus-sor megtalálható Marsilio Ficino írásaiban is. Ember Pál több esetben is érint neoplatonikus nézeteket, annak a kérdésnek a megválaszolása azonban, hogy a 17. századi prédikátor milyen forrásból merítette ilyen irányú tudását, még további kutatásokat igényel.

mennydörgésről, idézve Szilágyi Tönkö Márton alapján Descartes elemzését, majd kedvelt szerzőjének, Coccejusnak a témába vágó rabbinikus elgondolásait.⁵⁸⁰

Szerzőnk Teleki Pálhoz írt egyik levelében ugyan Descartes-ot idézett, és az ő megbecsülésére utal a megtisztelő „Nobilis Philosophus” jelző is, de nem hagyott kétséget afelől, hogy az isteni Titkok revelatiójához a tágabb értelemben vett filozófia csak „ancilla theologiae” lehet: „A’ természet könyvéből és az emberi okoskodásból vett erősségekkel (...) a’ kegyelem és Isteni kijelentés nélkül, a’ sz. Irás világán kívül, e’ titoknak értelmére nem juthat az ember”.⁵⁸¹ Turóczi-Trostler József véleményét osztjuk: a Descartes-tal rokonszenvező coccejánusok kitartanak hithű, dogmatikus álláspontjuk mellett, ugyanakkor összeegyeztetik biblicizmusukat a racionalizmussal.⁵⁸² Ember Pál párhuzamba állít racionális és kijelentésbeli ismeretforrásokat: így pl. a Krisztus szomjúságáról szóló textust, a bibliai szenvedéstörténetnek ezt a stációját értelmezi egy Plutarchos-utalás (Dionysios zsarnok tette), majd három bibliai személy története (Izmael, Sámson, Dávid), aztán következik egy fiziológiás elemzés (Krisztusra nézve), és újra egy bibliai citátum.⁵⁸³

Nagy jelentőségű az a tény, hogy Ember Pál kimutathatóan több ízben használta Apácai Csere János *Encyclopaedia*ját, pl. a nap- és holdfogyatkozások esetén Apácai fogalomtárából merített, teljes szöveghűséggel.⁵⁸⁴ Egy exemplum hasonló alapszöveget mutat: „A’ tengeren járó Hajások (sic!) a’ *Stella Polaris* után vigyáznak; hogy annak nyomán járván, fel-tött czéljukra bóldogabbúl juthassanak: (:a’ *Stella polaris*, a’ kis Medve avagy Gönczöl kis szekere (*Ursa minor*, *Cynosura*) végében lévő tsillag, melly a’ *világ tengelye*

⁵⁷⁹ EMBER 1693-96, 291.; 1698-1703, 20.

⁵⁸⁰ Descartes műve, a *Tractatus de meteorum* már nem a marginálián jelent meg, hanem a szövegben: „illő mind az által az értelmes embernek a’ természet könyvéből megtanulni azokat-is [interlineáris] vide *Illustr. Phil. Renati Des. CARTES (sic!), Tractat. De meteor. cap., VIII. 6. 9.*” (EMBER 1698, B2r). A francia filozófus művéből vett idézet az ugyanitt citált Szilágyi Tönkö-féle természetfilozófia szakmunkából való („Celeb. D. mart. Sylvaniae Philos. applic: pag. mih. 340.” – RMK III. 2899.).

⁵⁸¹ A levélrészlet utalása: „ut dissertissime ait Nobilis Philosophus, in Dissertatione de Methodo recte utendi ratione” (FONT 1989, 165-166.); EMBER 1700, 472.

⁵⁸² TURÓCZI-TROSTLER 1961, I, 175.

⁵⁸³ EMBER 1700, 238.

⁵⁸⁴ Az Apácai-textustól való eltérés csak egy-két ragban jelentkezik, illetve a hivatalos latin szakkifejezések elhagyásában.

„A’ *Nap fogyatkozása* **rend-szerint** akkor lészen, mikor a’ Hóld a’ Nap és föld közzé állván, a’ Napnak egyenes sugárit, a’ Földnek nagyobb avagy kisebb részétől elfordítja.” (EMBER 1700, 33.)

„A’ *Hóld fogyatkozása* akkor lészen, mikor a’ Föld a’ Hóld és a’ Nap között egyenes vonáson fekvén, a’ Napnak sugárit a’ Hóldról vagy egészen, vagy **tsak** egy részéről elfordítja.” (uo.)

„A nap fogyatkozása (***ecclipsis solis***) akkor lészen, mikor a hold a nap és a föld közé állván a nap **igyesen** sugárit a földnek nagyobb avagy kisebb részéről elfordítja.” (APÁCAI 1655/1959, VI/XXIX, 10.)

„A hold fogyatkozása (***ecclipsis lunae***) akkor lesz, mikor a föld a hold és a nap között **igyesen** vonáson fekvén a nap sugárit a holdról vagy egészen vagy egy részéről elfordítja.” (uo. 15.)

véginek mondatik:) Minékünk-is, kik e' világi életünknek siralmas eveszkélésü tengerén bújdosunk, ama' fényes hajnal tsillag után kell hallgatnunk, hogy tsendes rév-partra juthassunk".⁵⁸⁵ Bár a *Szent Siklus* jegyzetapparátusa nagy terjedelmű, ezt a szöveghasználatát Ember Pál nem jelezte a margináliákon, csupán egy kéziratot prédikációs kötetében jelölte, hogy „Apaczai *Encyclopaedia*”-t idézi.⁵⁸⁶ Szerzőnk valószínűleg veszélyesnek érezhette a nyílt lándzsatorést, ezért található meg a locus csak a saját használatra szóló kötetében.

Általánosságban megjegyezhető, hogy Ember Pál elfogad bizonyos, az empirikus tudományok köréből származó eszméket, de a teológiai érvek korlátozó erejével együtt. A marginálián jelezve, hosszasan citálja (két lapon át) Cloppenburch, majd Coccejus véleményét, végül közli: „én azoknak számlálásoknak békét hagyván, a' fel-tölt második Tanúságnak rövid praxisát említem”.⁵⁸⁷ Krisztus megdicsőüléséről szóló prédikációjában egymás ellenében szerepelnek Burmann és Wittichius ill. Maresius véleményei; a döntő szó azonban kerüli a vitát, inkább törekszik a „két rendbéli sentenziának összebékéltetésére”.⁵⁸⁸ Hasonlóan Tótfalusi Kis Miklós szellemi formálódásához, aki a szabad vizsgálódás szellemét kapta örökségül coccejánus-karteziánus tanáraitól,⁵⁸⁹ Ember Pál sem ragaszkodott tekintélyekhez. Megszólaltatott különböző téziseket, de Dézsi Mártonhoz, Apácaihoz viszonyítva óvatosan. A történelmi helyzet is más, a prédikátor személyisége is.

Ember Pál többször utal arra, hogy a sürgető idő, a kevés papír és egyéb okok korlátozzák a részletes kifejtést. Ezt az elvet annyira hűségesen követi, hogy a puritán kegyesség megtérési szakaszai, vagy az üdvbizonyosság részei közül is csupán egyet vagy kettőt emel ki, és részletez, azzal a megjegyzéssel, hogy „illy rövid traktában azokra reá nem érünk, 's célunk sem hozza mostan”.⁵⁹⁰ Egyes esetekben többoldalasra rúgó szómagyarázattal találkozunk, de többnyire a szerző csupán a fontosabb hitágazatbeli dolgokat ismerteti, majd szerényen közli: „Akarmint lött légyen a' dolog, én arról nem *disputálódok*; hanem a' *boldog emlékezetü Kálvinus Jánossal* együtt függőben hagyom”.⁵⁹¹

Nyelve világos, egyszerű, a hallgatósághoz való alkalmaztatásnak két példája az „alacsony stílus” két szintjét jelöli ki:⁵⁹² „Vesd-össze ezzel, és a' betü szerint rázogasd-meg értelmes olvasó” mondja, és ezután görögül idéz; illetve „mindazonáltal vigyázzván (...) az

⁵⁸⁵ EMBER i. m. 97.; APÁCAI i. m. VI/XVIII, 1: „A Kismedve (Göncöl kisszekere) (*Ursa minor, Cynosura*), ennek a farka végében levő világ tengelye véginek (*Stella Polaris*) mondatik.”

⁵⁸⁶ EMBER 1693-96, 280.

⁵⁸⁷ EMBER 1700, 63-64.

⁵⁸⁸ Uo. 371.

⁵⁸⁹ KOLTAY-KASTNER 1954, 291.

⁵⁹⁰ Uo. 505.

⁵⁹¹ Az Úristen nevénel (Jehova Sebaoth) lelassul a prédikáció menete, EMBER 1700, 107-108., 398.

⁵⁹² BARTÓK 1992, 571.; 1996, 28.

együgyüek lelkek épületire, kik már az ilyen *praxishoz* szokván, könnyebben elméjekre vehetik a' dolgot".⁵⁹³ Retorikai tanulmányainak lenyomatát, Szenci Molnár Albert szótárának közvetett vagy közvetlen használatát érhetjük tetten a következő idézetben. „A' böltsen 's ékesen szólani szokott mestereknél ékes szólásnak formája az, midön ök az ö szép renddel egybe-szerkesztetett beszédeknek 's *oratio*joknak folyamatjokat nagy hirtelenséggel *interrumpálják*, félben szakasztják, és mást valakit (s valamit) hoznak-bé; mintha többé nem ök, hanem más szólana; vagy pedig beszédek 's szavok járását máshoz, 's másra valakire fordítják: Az első, (mellyben gyakran az érzékenység nélkül való néma dolgoknak-is emberi, szó, beszéd 's tselekedet tulajdonítatik:) az oskolákban *Prosopopoeianak*, az utolsó *Apostrophénak* neveztetik".⁵⁹⁴

Az ortodox alapokon nyugvó bibliás kegyesség példája a köznép számára újrafogalmazott bibliai történet. Ez a példa az élőszóbeli előadás jegyeit viseli magán, így hangozhatott egy jól szóló prédikátor beszéde: „Ama meg elemedett régi szent Jámbor, a Jákob Patriárka midön Ægyiptusban az ö Josefjéhez minden magával beérkezett volna; a királytul ottan hamar néki audienca adatik, fell indul hozzá; mint ilyen új embernek, az Egyiptomi király vicéjének Josefnek (...) Attyának látására, a nép ketség nélkül ki tsödül. Nezik a szep ösz ven jámbort; ki (...) meg élemedetségen, s' jó nyers öreg állapottyán tsudálkozik, ki ismét jeles modos magaviselését szemléli: Némellyek az ö ösz hajszaival s' meg fejeredett szakallárul nem vehetik ell szemöket, Farao a király, ki még soha ü nem látott vala illy idös embert, (...) tisztségizö fejire s' szakallára ennyire meg öszültet, mert (Ægyiptusban a Nilus vizenek gyakori nagy inductioja miatt föhe szüntelen nagyon nagy így dögös, pestilius, nem igesseges sűrű lévén, ritka a hosszu eletü ember:) ell bámulván, ugyan nem alhattya, hanem meg kérdi; Hány a te eletednek esztendeje? mond ez Istenfelö vén Pátriarka: Az én bujdosásomnak és vándorásimnak napjai 130 esztendök (...) nyomoruságosok voltak az én életemnek és vándorlásimnak napjai".⁵⁹⁵

Ez az élőbeszédhez feltehetőleg igen közel álló, retorikailag finoman megszerkesztett szöveg, és a tudományos segédanyag elmélyültsége és beszédbeli beépítése egyaránt maguk után vonzzák a kérdést: mennyire tipikus példa Debreceni Ember Pál a puritánnak nevezett *plain style* stíluseszmény beteljesítésére? Az *apostolica simplicitas* követelménye már a 16. századi angliai puritánok ellen elhangzott egyik vád volt, a Gargantua-méretű álszentek jellemzésére használták. Ugyanakkor elkerülhetetlen volt a biblikus nyelvezetnek (az angol

⁵⁹³ EMBER 1700, 502., BB1.

⁵⁹⁴ Uo. 247.; SZENCI 1604/1994: „Prosopopoeja. gen. f. Személy szerzes, Mikor nema dolgoknak beszellet tulajdonitunk”; „Apóstrophe, g. f. Az beszednec masuva térítése”.

⁵⁹⁵ EMBER 1698-1703, 92.

szakirodalomban: kánaáni nyelvnek) a gyakorlott használata: kifejező képies nyelv, felhívó, ösztönző erővel, dramatikus felhanggal.⁵⁹⁶ A prédikációs segédkönyvnek szánt *Szent Siklus* tudományos elemzéseivel és népies egyszerűségével, etimológiai magyarázataival és Krisztus-misztikájával mind külön réteget szólított meg, és az „árvagyülekezetek” számára több alkalommal elmondható beszédeket kívánt nyújtani, többféle befogadói közösséget megszólító evangéliumot hirdetett.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Ember Pál bibliai exemplumai mutatják a legterjedelmesebb és legváltozatosabb képet. A példák azonban jórészt puritánus köntösben jelentkeztek, applikálásuk erős kegyességi jegyeket mutat. Nem idegen jelenség ez a korban, és teológiailag is érthető, hogy az egezetikai ismeret a puritanizmusból, pietizmusból átvett gyakorlati módok valamelyikével kapcsolódik össze.⁵⁹⁷

IV/C) AZ USUS FORMÁI

IV/C. 1) Coccejánus egzegézis. Payr Sándor – a pietismus gyökereit keresve – állapítja meg, hogy Angliában az independentizmus, Németalföldön „Coccejus erős blicizmusa veri fel a lelkeket mély álmukból”.⁵⁹⁸ A Coccejus által forradalmasított bibliamagyarázat hatását (és végül kodifikálását is) az adta, hogy Kálvin nyomán a reformátori örökséghez szervesen kapcsolódva épített ki egy teljes egezetikai rendszert, amelyben az Ó- és Újszövetség egészen az egyes könyvekig lebontva kölcsönösen feltételezi egymást, előremutatva Krisztusra. Az újítás: az Isten ezt *typussal* előre-bocsátotta, de „mindenkor több szokott lenni az *antitypusban*, mint a’ *typusban*; a’ valóságos testben, mint sem az árnyékban”.⁵⁹⁹ Örökség és újítás szintézisében próbáljuk megjeleníteni a kérdést.

Tárgyi analógiák szintjén ismert volt korábban is a gyönyörű Édenkert-gyötrelmek kertje (= Getsemáné) szembenállítás; ellenben az új gondolat, hogy a Noé bárkájának „*antitypusa* (példázatja) a’ szent Keresztség”.⁶⁰⁰ Más szerepet is betölthet ugyanaz a motívum: „a bárka az Isten itt e’ földön vitézkedő, sok kisirteteknek hajjai s’ szelveszei között gyakran hánykodó lelki házának példázattya vala”. Isten lelki egyházának típusa pedig annak fizikális

⁵⁹⁶ BOZEMAN 1988, 37-38.; POOLEY 1992, 116., 125.

⁵⁹⁷ BUZOGÁNY 1995, 115.

⁵⁹⁸ PAYR 1908, 3.

⁵⁹⁹ COLIJN 1996, 305.; ASSELT i. m. 1-19. pont.; EMBER 1700, 493.

⁶⁰⁰ Uo. 233., 203.

ábrázolása, a Szent Sátor illetve Templom részei, s ezen típusok összefüggenek egy magasabb szinten lévő antitípussal, ami „a’ Christus szent testének sátora”.⁶⁰¹

Személyekhez kötődően az Ádám-Krisztus párhuzam explikálása hagyományos párhuzam; a *Szent Siklus* példájával: Ádám áldozatában Krisztus öletett meg.⁶⁰² Nem ennyire általánosak a következő párhuzamok: Éva a bűn oka, ezért hallják legelőször asszonyok az Evangéliumot;⁶⁰³ pásztorok (= ótestamentumi Pátriarchák) kaptak ígéretet a Messiásról, ezért pásztorokhoz (Betlehem mezején) jutott el az evangélium először. *Coccejus* teológiájában a leghangsúlyosabb szerepet Mózes kapja, aki Krisztusnak legfőbb kiábrázolója; szerzőnk is több ízben eleveníti fel ezt: Mózes a testi rabságból, Egyiptomból, Krisztus pedig a bűnök országából szabadított meg bennünket. Motívumhalmazként Mózes, Illyés és Énókh triászának Krisztus feltámadásával való párhuzamba állítása hagyományos párhuzam; viszont a következő sor már mintegy erkölcsi rejtvényként szerepel: Énókh, Illyés, Mózes, Romulus, Chaeremon, Szűz Mária sem látott halált, így lehetnek Krisztus típusai.⁶⁰⁴ A coccejánus példák és tipológiai párok némelyikének egzegézisére előszeretettel tér vissza több helyen is a lelkipásztor. Például a hetes szám misztikusságát jelzi, hogy hét főbűn szerepel az ószövetségben, hét szentség az újtestamentumban, Jézus Krisztus hét szakaszból álló passiója után hétszer szólalt meg a keresztfán.⁶⁰⁵

Itt szükséges meghatározni, hogy Ember Pál milyen értelemben volt coccejánus. Bibliamagyarázatai – egyik elemzője, Zoványi Jenő megállapítása szerint – a prédikáció gyümölcstelen fejlődésének mintapéldái, „csak az egzegézés elfajulása terén mutatkozott Coccejus hű követőjének”.⁶⁰⁶ Feltételezésem szerint a kissé elnagyolt kép két dolognak köszönhető. Egyrészt az ilyen értelmezéseknek: „A’ Tékozló Fiúról való példa-beszédben-is, ama’ hízalatt tuloknak meg-ölettetése ide czéloz: *Luk. 15:23. Holott, a’ hízalatt tulok, a’ Christust jegyzi minden ő jótéteményivel; a’ Tékozló Fiú, a’ világ pusztáján régtől fogva, az egész tudatlanságnak idejében, (Tsel. 17:30) vándorló, az Isten javaival vissza-élő, ‘s az Isten igasságát hazugságra változtató (Róm. 1:21, 23, 25.) Pogányokat; a’ nagyobb irigy atyafi pedig a’ Sidókat ábrázolja*”. Ez az allegória azonban megtalálható Medgyesi Pálnál is, csupán

⁶⁰¹ EMBER 1693-96, 237.; 1700, 296-297., 357.

⁶⁰² Uo. 264.

⁶⁰³ Uo. 277., 121. Az előbbi példa megtalálható másutt is: SZATMÁRNÉMETHI 1675, 334. Jóllehet az előszó határozottan utal a kolozsvári prédikátor műveinek az ismeretére és használatára, ez a példa a teológiai ismeret hasonló felfogására, vagy az egzegézés hasonló alakítására is utalhat, ami iskola előismeretből is fakadhat.

⁶⁰⁴ EMBER 1700, 330., 214., 328-329., 340.; DÖMÖTÖR Á. 1985, 16.

⁶⁰⁵ EMBER i. m. 301.

⁶⁰⁶ ZOVÁNYI 1890, 164.

azzal az eltéréssel, hogy a hízlalt tulok a tékozló fiú: ott a metafora nem krisztológiai, hanem etikai kifejtést vont maga után.⁶⁰⁷

Másrészt Zoványi a sommás ítéleteit az alapján vonta le, hogy a coccejánus egzegézis hangsúlyosabb meghatározójának a tipológiát tartotta, kevésbé pl. a szövetség-teológiát. Ezért fogalmazott úgy a tan történeti változásairól, hogy „némely teológusnál alig maradt egyéb a coccejánizmusból, mint a rendszer lényege és a coccejánus elemzés”.⁶⁰⁸ Az enigmatikusan rövid félmondat azonban sejteti, hogy ilyen megállapításnál már kétséges, mit nevezünk coccejánizmusnak. Az egyes eszmetörténeti irányzatok érintkezési területeit vizsgálva feltűnhet, hogy pl. az ún. magyar coccejánusok mennyire hasonlítottak ortodox kortársaikhoz, illetve mennyire különböztek angliai, hollandiai társaik kegyességi irányától. A coccejánus rendszer lényegét már Czegle Imre a szövetség-teológia alapvetően bibliai fogalmának a felújításában és a korabeli gondolkodásmódot meghatározó erejében látta.⁶⁰⁹ A kijelentés történeti eseményét a reformáció kommentárokat, *loci communes*-eket gyártó teológusai is jelölték, de ténylegesen az Ursinus vonalán továbblépő Coccejus foglalta rendszerré, és foglalta bele a saját korát is. Azért is beszélhetünk inkább coccejánus egzegézisről, mintsem coccejánizmusról, mert ez a „teológiai irányzat legtöbb esetben nem magában jelentkezik, hanem gyakran egy rokon vagy hasonló teológiai törekvéseket hordozó irányzattal társul”.⁶¹⁰

A sárospataki teológus tanulmányában is idézett német dogmatikus, Karl Barth főművében olyan reformáció korabeli teológusokat sorolt fel, akiknek a munkáiban a szövetség-fogalom kiemelt szerepet játszik. Ha ezt a névsort megtekintjük (Martini, Coccejus, Crocius, Amesius, Polanus, Wollebius, Ursinus, Olevianus, Hyperius, Musculus), és összevetjük a kortárs Szegedi Kis István *loci communes*-ének rendszerével (ezt megtette már Zoványi, Barth és Czegle is), várható az egyezés.⁶¹¹ Ám a 17. századi debreceni teológia nagyhírű, rendszeralkotó tanárának, Komáromi Csipkés Györgynek a hitágazatokról írott prédikációs kötetének fogalomkincse (Polanus, Tilenus, Wendelinus, Bucanus, Maccovius, Ursinus, Leydai Professorok szinopszisa, Amesius, Ravanellus, Maresius, Voetius, Usserus), meglepő hasonlóságot figyelhetünk meg.⁶¹² Az utóbbi katalógusból csupán a speciális szempontok miatt érintett, és adott helyen felhasznált köteteket kivéve (pl. Ravanellus bibliai szókönyvét, vagy a hitviták szempontjából kulcsfontosságú Maresiust, és a lejdeni kötetet), illetve hozzászámítva azt, hogyan vitte tovább a 17. század teológiai termése a megelőző

⁶⁰⁷ EMBER i. m. 499.; MEDGYESI 1657b, E2.

⁶⁰⁸ ZOVÁNYI 1890, 78.

⁶⁰⁹ CZEGLE 1976, 9.

⁶¹⁰ Uo. 11.

⁶¹¹ Barth dogmatikáját idézi CZEGLE i. m. 10-11.

korszak szempontrendszerét (pl. Amesius, Voetius, Wendelinus szisztematizáló törekvéseire gondolunk), szembeötlő az egyezés.

Még inkább egyértelmű a jelenség, ha a Zoványi által coccejánus-ellenesnek tartott másik debreceni tanárt, Martonfalvi Tóth Györgyöt idézzük. Zoványi kiemelte, hogy Martonfalvi professzor elutasította a tipologizálást, azonban megjegyezte, hogy disszertációját éppen a szövetség-teológia tárgykörében írta.⁶¹³ Ha megvizsgáljuk az Amesius alapján hangszerelt Martonfalvi-homiletikát, az egyes témákhoz javasolt teológiai szakkönyvek listája egybecseng a fenti könyvekkel.⁶¹⁴ A prédikáció felépítését, formáját *Tanuságig* tartó részét a református ortodoxia atyái (Ravanellus, Hoornbeck, Piscator, Pareus, Pflacker, Brandmyller, Alsted, Kálvin, Musculus) és Erasmus és Jansen alapján ismerteti, a *Tanuságot* (doctrina) Ramus, a *Hasznokat* (usus) Amesius alapján. A beszéd tematikus csoportjaihoz, materiájához, az *ars concionandi specialis*-hoz hasonló logikával javasolta a szakkönyveket: a didactica (Polanus, Amesius, Wendelinus, Ravanellus), polemica (Alting, Amesius, Maccovius), catechetica (Ursinus, Alting), casuistica (Perkins, Amesius, Alsted, Baldwin, Brochmand) felosztásból értelem szerint a hitviták és a mindenhol felhasználható lexikonok anyagait kivéve hasonló teológiai szempontrendszer világlik elő.

Kijelenthetjük, hogy az ortodox és puritán irányzat közé besorolt Komáromi Csipkés György, a puritánnak jelölt Martonfalvi és a coccejánusnak tartott Ember Pál teológiai szakszókincsét tekintve azonos forrásból merített: a kálvini örökség, az ortodoxnak nevezett teológiai szempontrendszer alkotja vallási világnépek alapjait. Ez több ok miatt is tanulságos. Egyrészt a 19. századi eszmetörténeti fogalmak inkább elfedik, mint kijelölik az egyes alkotók rendszerbeli helyét, szerepét. Másrészt a coccejánizmusnál számontartott szövetségteológia egzegetikai szerepe magyar alkotók esetén mélyebb eredőjű, mint azt eddig a szakirodalom figyelembe vette: a hagyomány integráns része, melyet a 17. század eleji új irányzat felerősített. Harmadrészt az egyes irányzatok magyarországi megjelenése nem járt olyan mértékű radikalizálódással, mint az angliai vagy a németalföldi irányzatok esetében; bár ennek a társadalom-, mentalitás, és kegyességtörténeti okainak a feltárása távolra vezetne a jelenlegi témától. A két fenti prédikátornál a szemlélet azonos, az analógiák rendszere szervezi a szöveget, a megfelelő homiletikai hangsúlyváltásokkal. Mindketten segédkönyvet írtak, a Komáromi Csipkés a lelkipásztorok, Ember Pál az árvagyülekezetek számára. Ebből következően a kinyomtatott szövegek csak jelzik a textus magyarázatának javasolt kifejtését,

⁶¹² CSIPKÉS 1666, XX1v.

⁶¹³ ZOVÁNYI 1890, 124-129.

⁶¹⁴ MARTONFALVI 1666.

lehetséges magyarázatait, de csak sejtetik a szószéki prédikáció megvalósulását, applikációs formáit.

IV/C. 2) Mártírológia. A 17. század üldöztetései során kialakult protestáns mártír-kultusznak jelentős kisugárzása van a század végén is.⁶¹⁵ Ember Pál ugyanúgy idézi Szőnyi Nagy István *Martyrok Coronaja* (Kolozsvár, 1675) című művét, mint ahogy Pápai-Páriz *Rudus Redivivumát*, amelyet később a prédikátor egyháztörténetének második részéhez illesztett, Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevisével* együtt.⁶¹⁶ Történeti kontextusban az Isten munkájának a történelemben való megjelenése testesül meg, a kiválasztottak iránti kegyelme által: „nagy nyereség, öröm, és *privilegium* gyanánt kell tartanod a’ Christus gyalázatjának hordozását”. Ez a séma kapcsolódik össze a coccejánus analógiás tipológiával egy egész prédikáción keresztül az Aprószentek ünnepekörében. Alaptézise régi coccejánusok által is kedvelt tétel: az Ó- és Újtestamentum „mártíromsággal initiáltatott” Ábel és a jeruzsálemi kisdedek révén.⁶¹⁷

A mindenkori prédikációban elhangzó *kérügmának* elhagyhatatlan tartozéka a prófétálás, vagyis köznapi értelemben véve az Isten igéjének hirdetése: „A prédikáció *prófétaság!* (...) Prédikálom az *Isten* által számomra és rajtam keresztül a gyülekezet számára kijelentett *akarátát*. Még akkor is, ha (...) *amiatt a mártíromság keresztjét kellene is viselnem*”.⁶¹⁸ Ez a homiletikai felfogás, ami egyébként magának a zsidó vallásnak eredendően profétikus jellegéből fakad,⁶¹⁹ Medgyesitől egészen századunkig élő gyakorlat maradt. Történelem-szemléletében az isteni üdvtörténet *gradusonkénti* megvalósulását vallja: a világtörténelem három korszakának (világ nem volt, a teremtéstől Krisztus eljöveteleig, Krisztus feltámadása után) 6000 évében gondolkodik Ember Pál. Coccejánus módra az utolsó korszakot kibővítette a szenvedések hét korával, melyekben az isteni kinyilatkoztatás hét *gradusi* testesülnek meg s abban három nagy üldöztetés.⁶²⁰

Az üldöztetések első időszakába tartozik Szent István „Proto-Martyr”, az ókereszténykor mártírjai (Cyprianus, Polycarpus) és az előreformáció mozgalmi, melyek által „noha emelgette ugyan fejét a’ halál árnyékából és a’ koporsóból az Isten Háza, de nem kelhetett-fel egészen”.⁶²¹ A második szakasz a reformáció koráé, amelyből a Magyarországon oly kevésbé

⁶¹⁵ GYŐRI 2000b.

⁶¹⁶ EMBER 1700, 414., 168.

⁶¹⁷ Uo. 270., 187.

⁶¹⁸ PUKÁNSZKY 1893, 51-80.; RAVASZ 1915.; TÓTH E. 1935, 7.

⁶¹⁹ WEIZSÄCKER 1995, 450.

⁶²⁰ EMBER 1700, 301.

⁶²¹ Uo. 216., 301., 432.; DÖMÖTÖR Á. 1992, III/146.; III/141.; SZABÓ L. 1982, 161.

lemérhető hatású Zwingli személye, s annak mártíriuma került a középpontba.⁶²² A harmadik és egyben utolsó idő, a „meg-elevenedés”, új ég és új föld kora. Másrészt a két fő teremtő princípium közti harcban látja a történelmet, ami a zsidó misztika iránti érdeklődését tükrözi: „az Új Testamentumi idő, nem vettetett az Angyalok birodalmok alá (...), úgy, mint hajdan a’ meg-jobbításnak ideje előtt”, amikor „a világnak leg-nagyobb része, abban az első időben, az ördög birtokában vala, és a’ setéségnak árnyékában ül vala”.⁶²³

A kor emberei mindenben Isten kegyelmi végzését látták, és ez a tudat a vészterhes időkben lelki támaszul szolgált a híveknek: „Nem szükség azért rettegnünk az örökké-való haláltól, vagy mód nélkül irtóznunk a’ testi kínos haláltól; amattól az ő halála és fel-támadása által meg-szabadított minket Megváltó édes Urunk; ezt pedig meg-édesítette nekünk, hogy legyen ajtó és által-út az örökké-való jobb életre. A’ nyomorúságoktól, és külömb-külobbféle sok kísértetektől, (:mellyek meg-meg annyi apró halálok:) miért kellene irtóznunk mód nélkül? nehezek azok a’ testnek, de édesek a’ léleknek”.⁶²⁴

IV/C. 3) Népszokások, életképek. A mindennapi élethez kapcsolódó eseményekről a gazdálkodási tevékenységektől az ünneplési szokásokig fejti ki a véleményét Ember Pál. Ostorozó, prófétikus hevülettel fedd és int, de nem a polemizálás a meggyőzési eszköze, hanem a lelki ráhatás: „a bűnöst bűnérül, alkalmasabb, s’ hathatosabb meg nem lehet győzni, mintha az maga lelke-esméretinek szekire vonattatik, itt examináltatik, rostáltatik”.⁶²⁵ Állandó önvizsgálatra késztet („czirkálljuk-meg magunkat”): „Visgálódjunk magunk körül; hogy ‘s miként szoktak a’ mi embereink innepelni; legnagyobb része részegeskedésben, tobzódásban, buja fajtalan tánczolás ‘s musikálás között; sok ember viszont szitokban, átokban, (...) a’ kik két kézzel húzzák nyomorúlt országunkra ‘s nemzetünkre az Isten haragját”.⁶²⁶ A puritán életvitel szigorúságát jelzik a kor fejedelmi rendeletei, országgyűlési, zsinati végzései.⁶²⁷ A bűnöket feddő, és kegyes életideált hirdető prédikáció a kötet végéhez illesztett Martonfalvi-féle 1663-as *Keresztyéni inneplés*, amely a Perkins, illetve Amesius teológiáját felhasználó magyar művek sorába tartozik.⁶²⁸

⁶²² „Zwinglius in bello (...) lethaliter vulneratus, haec ultima verba fudit: Ecquid hic infortunii? Age, corpus quidem occidere possunt, animam non possunt: (...) Cadavere flammis ab hortibus tradito, cor ejus exuri non potuisse” (EMBER 1700, 376.); SZABÓ G. 1943, 21.

⁶²³ EMBER 1700, 89., 201.

⁶²⁴ Uo. 304.

⁶²⁵ EMBER 1702-9, 339.

⁶²⁶ Uo. 49., 315.

⁶²⁷ R. VÁRKONYI 1988, 925.; NAGY G. 1985, 17., 23.

⁶²⁸ KOLTAY 1989, 122.; BODONHELYI 1942, 52.

Néhol az antik mondának csak egy elemét veszi át, és a lelki-testi szomjúságra alakítja: „Jaj azoknak-is, kik az Égyiptus zavaros tótsáiból isznak: *Jér.* 2:13, 18. kik elhagyván a’ lelki italoknak eleven forrásokat, büdös kútakat ásnak, hogy azoknak tótsáiból zabálljanak! Az Isten olly vizet ád, mellyből, a’ ki iszik, soha nem szomjuhozik: *Ján.* 4:13. Az ördög ollyat ád, mellyből a’ ki iszik, kínról kínra mégyen, *Tantalus* módjára örökké szomjuhozik: *Jób.* 15:16. mint az áspis kígyótól meg-mardostatott ‘s meg-mérgeztetett ember, ha folyóvíz menne-is által a’ száján, de ugyan tsak szomjuhozik: így az ördögtől adatott mérges ital, tsak szomjuztatja az embert; még-is óh nagy bolondság! inkább ragadják az emberek az ördög méreggel tellyes poharát”.⁶²⁹ Ezután következik a példa alkalmaztatása a hallgatókra: „Itt kiki a’ maga lelki-esméretit vizsgálja-meg; ha a’ Christus szomjúságának ‘s mérges epe kóstolásának emlékezetire, fojtódott-é meg valaha torkosságod? hagyta-é alább részegeskedésben? óh emberek! melly igen nehezen szenvedünk mi a’ Christusért, ‘s lelkünk javáért, tsak leg-kissebb szomjúságot-is!”. Az applikáció végén áll a figyelmeztetés: „Mikor téged a’ Sátán torkosságra, részegségre kísztet, jusson eszedbe mindjárt, (...) valamennyiszer már ma te újítod gonoszságodat, mind annyiszor epét és ecetet adsz innya a’ Christusnak”.⁶³⁰

A prédikátor lelki gondokra szabott bibliás tanácsai az élő hitet erősítik: „még az újjászülettetett szent ember lelkébe-is gyakran lövell a’ Sátán, sebes tüzes nyíl módjára, felette igen veszedelmes és kárhozatos, Isten ellen való gondolatokat”; „A’ lelki-esméretnek-is gyakran olly súlyos és igen nehéz akadéki érkeznek, mellyeknek ki-nyilatkoztatások ‘s kibeszélések ártalmasok vólnának az Isten Fiainak: *Sólt.* 73:16. a’ melly dolgot a’ *boldog emlékeztü Mólnár Albert*, azon Sóltárból formált *rhythmus*iban, igen jelesen és ékesen kifejezett”.⁶³¹ A hitélet buzgalmának visszaesése tükröződik az ehhez hasonló megnyilatkozásokban: „A’ Christusért fél óráig szenvedni, prédikátziót egy óráig, vagy valamivel tovább hallgatni igen sajnálunk! jut-é eszedbe, a’ sok poharazás és gazdag úri vendegeskedés után”. Ugyanakkor a másik véglet is helyet kap: „ma a’ ki az ö Hallgatóinak *idegen nyelven prédikál, bolondságot tselekeszik*” – ennek a retorikai szélsőségnek nálunk Medgyesi *Praxis pietatis*ában van megfelelő párja.⁶³²

A közösségi hitélet kiüresedése mellett azonban nő az egyéni kegyesség megélése iránti igény. A puritánok népnevelő elképzeléseiben a „cselédes gazdáknak” fontos szerepet szánók sorában jelentős személyiség Ember Pál, aki ekképpen fogalmaz: „Magánoson, és

⁶²⁹ REHERMANN 1977, p. 474, num. 40.; DÖMÖTÖR Á. 1992, II/128.

⁶³⁰ EMBER 1700, 243-244.

⁶³¹ Uo. 337-338.

⁶³² Uo. 243., 395.; BARTÓK 1992, 572.

különös helyen, házok népét, 's másokat-is oktatni 's tanítani, a' kegyes Aszszonyoknak nem tsak nem tilalmas dolog; söt egynéhány szent Aszszonyok a' végre például és tükörül tétettek-fel ö eleikben az Irásban"; a feddés is nekik szól: „Óh melly aluszékony lelki-esméretü gazdaszszonyok azok, kiknek cselédjek lelkekre kevés gondjuk vagyon”.⁶³³ Saját művét is ilyen indokkal jelentette meg: „a' szomorú, Lelki Pásztoroktól meg-fosztatott Gyülekezetekben nyögő szegény Lelkek vehetnék hasznát ezeknek, magok szállásokon házok népe előtt olvasván avagy olvastatván, a' szent innepekben”.⁶³⁴

IV/C. 4) Pietista lelkiesség. A 18. századi pietizmus gyökereit a 17. századnak a pietizmussal rokon, egymást követő kegyességi és misztikus áramlatainak világában találhatjuk meg.⁶³⁵ Nehéz megállapítani, hogy egy századvégi szerző inkább puritán, kegyes coccejánus, vagy éppen valamely misztikus irányzat követője, ti. a racionális és a misztikus orientáltságú „irányzatok” egymás mellett tűnnek fel, egymás mentén hatnak. Az ortodoxiának is megvan a maga sajátos finom spirituális kontextualizálása, és a puritán, coccejánus irányzatok is Ember Pál esetében mint kegyességi formák, metaforikus rendszerek, az egzegézist és az applikációt segítő eszközök csapódtak le szorosan a bibliai hermeneutikára alapozott beszédmódként. A prédikáció két részre tagolása, vagy az elemzés során alkalmazott *doctrina-usus* szétválasztás is, úgy tűnik, inkább a *literális* és *képies értelem* szembeállításnak felel meg.⁶³⁶

A 17. század közepétől kezdődően megfigyelhető a prédikáció átalakulása is. „Az új típusú prédikáció igazi szerepe ettől kezdve már nem annyira a példabeszédek szemléletességében rejlik, hanem sokkal inkább a személyes lelki élet belső rezdüléseinek finom rajzában”.⁶³⁷ Az elmélyülő áhítat jelei: a vallomásosság megerősödése, megtérési fokozatok, lelkiismereti harcok és a lélek vergődése, a kegyelem-élmény keresésével. A tipikusan pietista jellemvonások (a hivatalos egyház rendszerétől elszakadó, önálló közéleti munka; a kiválasztottak számának korlátozása, aszketikus teljesség) még nem ennek a vallásosságnak a formajegyei; misztikus, spirituális irányba mutató lelki fejlődésére utaló jeleket sem találtunk szerzőnk esetében.

Ember Pál pietizmusát vizsgálva a válasz két irányból is megközelíthető. Egyfelől az itthoni és a németalföldi tanulmányai során szerzett olvasmányai szolgálták kegyességének elmélyülését: az angolszász Pole (Polus), és a Voetius-Coccejus szintézisre törekvő holland

⁶³³ EMBER 1700, 285., 316.; BODONHELYI 1942, 174-175.

⁶³⁴ EMBER 1700, B3v.

⁶³⁵ SZENTIVÁNYI 1936, 90.; S. SÁRDI 1976, 112.

⁶³⁶ FABINY 1998, 144.

⁶³⁷ GYÓRI 1991, 79.

Witsius, aki kegyességét misztika nélkül élte meg.⁶³⁸ Campegius Vitringa híres pietista jellegű kommentárjainak hatása ugyanakkor jóval nagyobb lehetett annál, mint ami idézetként megjelent tőle Ember Pál *Siklus*ában; ezt lemérni azért is nehéz, mivel Vitringa gyakorlati teológus volt.⁶³⁹ Másrészt, losonci szolgálata idején (1695-1701) nem biztos, hogy nem érintette meg a Halléból ekkoriban visszatérő prédikátorok pietista lelkisége.⁶⁴⁰ Spener tanainak ismertsége ebben az időszakban főként a Felvidékre koncentrált, 1700-ban már jelentékeny mennyiségű német nyelvű könyvvel rendelkezik a régió, sőt evangélikus művek fordítása sem ritka.⁶⁴¹ A Rákóczi-szabadságharc során azonban számos fontos kordokumentum elpusztult. Mindenesetre Ember Pál egyaránt kapcsolódhatott az ortodoxiában, puritanizmusban és a coccejánizmusban éppúgy meglévő kegyességi vonulathoz; a hatósugarában lévők – mint pl. Ráday Pál – kegyességi készítéseit pedig képes volt felerősíteni.⁶⁴²

A *Szent Siklus*-kötet legszebb prédikációja (VII. szakasz 7. prédikációja), amely a hitves-vőlegény allegóriájára épül (textusa: Énekek Éneke 4:16), de sem a coccejusi tipológia nem terheli (Coccejus egyik nevezetes munkája ennek a könyvnek a magyarázata), sem más teológiai nézetet nem részesít előnyben,⁶⁴³ hanem a jegyesmisztika képeit sorakoztatja fel (Szent Bernát *Énekek Éneke-himnusz*ának hatása tetten érhető benne). Ebben pedig inkább a sokak által jól kidolgozott egzegézisek sorának, és a kegyességi attitűd személyes érintettségének látom szintézisét. Ezt támasztja alá úrvacsora előtti prédikációjának egyik megjegyzése, amely saját, az Énekek Éneke némely verseiről „*irott egész, de rövid traktájá*”-t említi.⁶⁴⁴

Érvényesnek kell éreznünk Incze Gábor véleményét, miszerint „a XVI. és XVII. század irodalmi emlékeinek túlnyomó része református imádság és énekeskönyv”, mely erőteljesen formálta és alakította a nép költői képzetét, kifejezési készségét.⁶⁴⁵ Az énekeskönyvek hatása Ember Pálnál is nyomon követhető. Idézett énekei közismert énekek, mindig a prédikáció „Magyarázat” részéhez igazodnak, azt érveként alátámasztva. Már az

⁶³⁸ KATHONA 1961, 224.; 1987, 410.; ASSELT i. m. 141.

⁶³⁹ SZILÁDY 1874, 50.

⁶⁴⁰ SCHMIDT 1984a, 156.; NAGY G. 1985, 69-70.

⁶⁴¹ INCZE 1931, 5.; S. SÁRDI i. m. 121.; FONT 1998, 286.

⁶⁴² MAKKAI 1980, 118.; WALLMANN 1984, 56-57. – Ember Pál saját kegyességi indíttatásáról is szólt, idős Tsétsi Jánost parentálva, aki „E magyar Haza ‘s ebben lévő Isten Háza javára számtalan Sok Lelki Fiakat Szület, (...) világos és igen ritka példájú tutora vala reggeli ‘s estvéli áhitatos magános Imádságít *mind magát* (...) *Tanítványit is szoktatta intette ‘s tanította, én vagyok e’ bizonyság edjik!*” (EMBER 1708, 10.).

⁶⁴³ SZABÓ G. 1987, 17-18.

⁶⁴⁴ EMBER 1700, 502.

⁶⁴⁵ INCZE 1931, 193.

1560/61-es *debreceni* és az 1566-os *váradai énekeskönyv*ben is megtalálhatók:⁶⁴⁶ három karácsonyi ének, egy Luther-fordítású (ma: 233.) dicséret, egy Szenci-fordítású (ma: 73.) zsoltár, és a Simeon énekeként ismert (ma: 447.) dicséret. Forrását Ember Pál „öreg énekeskönyv”-nek nevezte, mely a korban több énekeskönyvnek is egyaránt használt jelzője volt.⁶⁴⁷ Ember Pál az előljáró beszéd végén alájegyezte a bevezető elkészültének dátumát is (1699. május 13.), ebből következően az 1697-es *debreceni énekeskönyvről* van szó.⁶⁴⁸

A bűnbánati imádság számtalan változatban jelentkezik a vészterhes időkben. A *Szent Siklus* „Tanúság”-ának hasznai és az applicatio megannyi szívet-lelket megindító jeremiados sóhaj, prófétai imádság. Egyaránt szerepel a műben Augustinus rövid fohásza, Szent Bernát *Progenies Divinum salve* című imája és Ember Pál saját rövid fohásza.⁶⁴⁹ Az imádság által válik az ember Isten eszközévé – vallották a korban.⁶⁵⁰ A lelki harc, az üdvbizonyosság megszerzése pedig főként az elhangzó imádságokban ölt testet. Krisztus prófétai imádsága a minta, mivel „az Evangélium (...) azt a lelki harcot említi meg, melly vagy a hit és a hitetlenség avagy a hitnek gyengesege között”; „Ezen szörnyü tusakodás és lelki harcz fatsarta-ki a’ Christus lelkéből a’ keresztfán, ama’ kétségbe eséssel küszködő embereknek szavaihoz majd hasonló szókat: *Én Istenem! Én Istenem! miért hagyál-el engemet?* Mát. 27:46. (Votum Authoris:) *Oh édes meg-váltó Jésusom! ha Felséged az én büneimért, ‘s ez egész világ bünéért, olly ki-mondhatatlan szörnyü kínokat, ‘s nagy lelki háborúkat szenvedett; én, bűn rabja, mindenféle kísérteteknek tárgya, hogyhogy lehetnék üres a’ lelki háborútól? Nem feljebb való a’ tanítvány az ő mesterénél, a’ szolgál az ő uránál. Imádkozzál érettem, óh én édes Közbenjáróm! hogy hitem a’ szörnyü próbák alatt, a’ nagy lelki háborúban el ne foggyon*”.⁶⁵¹

A puritán kegyességi irodalomból ismert *unio mystica* reguláinak megvan Ember Pálnál is a megfelelője: „Bemégyen azután a’ szivbe a’ Christus az ige prédikáltatása közben, (...) ott derekasan fészket ‘s gyökeret vér, ‘s szállást készít magának”.⁶⁵² „*Mitsoda jelekből esmérhetni a’ Christussal való egyesülést?*” Ennek jegyei: a szív megnyugvása – „mindent kinnak és ganéjnak alítasz, tsak ötet nyerhesd-meg” – gyümölcstermő élet – kitartás Krisztus mellett a szorongatások között is – a szeretet kiáradása.⁶⁵³ A következő kérdés már a

⁶⁴⁶ RMNy 160.; 222.

⁶⁴⁷ EMBER 1700, 71., 446. – A *Váradai Bibliát* is „öreg Bibliá”-nak hívta szerzőnk, ám ez nem feltétlenül a kiadás tekintélyét jelölte, hanem még inkább a méretét: ti. a kettedrét, *öreg formátumot*.

⁶⁴⁸ Ezúton mondok köszönetet Fekete Csabának, hogy segítségemre volt az énekeskönyv azonosításakor.

⁶⁴⁹ EMBER 1700, 127., 354.

⁶⁵⁰ INCZE 1931, 193.

⁶⁵¹ EMBER 1704-5, 111.; 1700, 215.

⁶⁵² EMBER 1700, 49.

⁶⁵³ Uo. 504.

certitudo salutis gradusait adja meg: „Miből tudhatnám-meg, hogy vagy-e nékem részem azokban a' lelki jókban, melyek a' Christus érdemes halálával és szent vére hullásával szereztek?” Válasz: „ha mint a' bálvány-kő tsak úgy ülsz a' gyülekezetben; ha az ige hallás közben semmi meg-mozdulást 's buzgóságot nem érzesz szivedben, bizony még nintsen néked Szent Lelked” – „lelki jók” megjelenése: bűnünk bocsánata, fiúságunk, újjászülettetésünk – *mortificatio* avagy „lelkiképen környül-metélkedés”: „A' rendetlen indulatoknak 's gonosz kívánságoknak fojtogatások 's öldöklések”, „ha meg-győzöttétedl bűneidről, azokon kesergesz”, „annyival inkább, ha sirva 's igen meg-törődött szívedl” – *vivificatio*: lelki jókkal gyakran és buzgóan élni.⁶⁵⁴

Ezek után intés hangzik el: „Annakokáért, óh te szegény, bűneidnek terhek alatt el-fáradott, 's nyögő lélek! hogy életet, meg-újulást, könnyebbséget és böldegulást talál magadnak, jere rejtezzél-el a' Christus véres szent sebeibe, e' kö-szál *hasadékjába*: Ének. 2:14. egyesülj azzal, a' ki igaz élet, és táplálhat tégedet az örök életre”.⁶⁵⁵ Az Isten kegyelmi ajándékát elutasító embert illeti a prédikátor a legfájdalmasabb képekkel: „Minden teremtet állatoknál nyomorultabb ember tehát az, a' kinek sem akarátja, sem e' világi szövevényes, galibás hijába-valósággal tellyes szorgalmatoskodási között, üressége nem lehet arra; hogy emlekeznék gyakran a' megváltó Christusról, 's annak halálból való diadalmas fel-támadásáról. Hová leszesz, óh siralmas állapotú ember! ha a' kísértetek éjtszakája reád borúl, ha a' lelki-esméretnek (...) kezd gyötreni? ha annak, minden ágyú ropogásnál, égi mennydörgésnél 's villámlásnál rettenetesebb szóziati reád kezdenek támadni; ha a' halál illatja kezd érdekleni; tsak el-ájulsz, el-bámulsz osztán akkor: örömet illegetned magadra a' vígasztalást, de arra nints fundámentumod; mert nem esméred a' Christus fel-támadásának erejét”.⁶⁵⁶

A bűnbánatra indítás a bűn nagyságának fokozása által válik erőteljessé: „óh szomorú édes Jésus! én fatsartam-ki a' te szivedből azt a keserű nyögést, szemeidből azokat a' véres könny-hullatásokat; az én bűneimért lött szomorúvá szent lelked a' halálíg”; „Oh nagy tsuda! abban a' szörnyű sajtó tekerésben mivé lön, a' minden emberek fiainál szebb (Sólt. 45:3); a' feje piros, és tiz ezernél is szebb, szerelmetes! Ének. 5:10. *útálatos, el-vettetett, fájdalmakkal tellyes, beteges, mint a' ki előtt ember el-szokta orcáját rejteni!* Ésa. 53:3. az ő választott drága meg-tisztított aranyhoz hasonló feje, tövis koronával veresítettik; az ő fekete szép

⁶⁵⁴ Uo. 396., 165., 431., 287., 504-505.

⁶⁵⁵ Uo. 505.

⁶⁵⁶ Uo. 292.; KECSKEMÉTI 1998, 158. – Ember Pál prédikációiban pl. a halál-ábrázolások szövegszerű egyezéseket mutatnak Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*ával (EMBER 1700, 224. – MEDGYESI 1636/1936, 70.), de forrását – hasonlóan az Apácai-hivatkozásokhoz – nem jelölte.

fodor haja, ki-szaggattatik; az ő drága füveknek táblájokhoz hasonló orczái, undokúl megpökdöstetnek; az ő hiáczintus színü drága kövekkel meg-rakattatott arany gyűrűket viselő kezei, által fúrattattanak és meg-ligattattanak”.⁶⁵⁷ A misztikus hagyományokra visszatekintő, korabeli katolikus szövegek gyakran alkalmazzák ezt a fajta képkincset, a passió, mennyország illetve boldogság ábrázolásokban.⁶⁵⁸

A prédikátor állandó, hitben való megállásra buzdít, az egyes ember személyes feladatának kijelölése révén, az Isten felé forduló kegyes életmód kialakításának igényével: „Az a’ te tisztet ember; valamíg birhadd magad, ne tsüggedj-el, ne hagy-d-el magadat, *exeráld* ‘s add-ki a’ nálad lévő Sz. Lélek kegyelmét, ne ásd-el a’ tálentomot: így léssen; ha néha, vagy büneidnek mérges fojtogatása miatt, vagy a’ reád botsáttatott lelki próbáknak ‘s kísérteteknek szörnyü hévsége miatt tsüggedez-is a’ te hited, apadni láttatnak-is a’ nálad lévő Isten Sz. Lelkének ajándéki; nem hágy-el az UR; *el-végezi, a’ mit benned el-kezdet*: ‘s mikor épen már el-fogyatkozni láttatnál, *meg-szaporítja a’ te lelkedben az eröt*: Sólt. 138:3, 8. hogy sürü, ‘s ugyan trupponként reád tóduló kísértetidnek idején-is *meg-erősödjél a’ te Jehova Istenedben*”.⁶⁵⁹ Végül hadd álljon itt az élő hitű, kegyes prédikátor önvallomása arról, hogy milyen fontosságot tulajdonított ő a léleképítésnek: „A’ lélekben munkálkodni, a’ sovány lelket úgy meg-szépíteni, frisselni, hogy abból Istennek tetsző kedves gyümöltsök származzanak, nemde nem hatalmas Isteni erő-é?”⁶⁶⁰

Összefoglalva az Ember Pál prédikációiban megmutatkozó puritán jellegzetességeket, azokat *nem egyházkormányzati* szinten, hanem teológiai felfogásában, prédikatori lelkületében érhetjük tetten.⁶⁶¹ Czeglédy Sándor megállapítása szerint szerzőnk prédikációi azt szemléltetik, hogy „a puritánizmus szellemi energiái a különböző újkori, részben antropocentrikus irányzatok integrálásával is a nagyobb biblicitás irányába hatnak”.⁶⁶² A bűnökből való megtérést hirdette az egyéni kegyesség megélése felé mozdulva el. A reformátusoknál természetes ez a hang, ilyenek Szöllösi Mihály vagy Csúzi Cseh Jakab imádságai, s később Szőnyi Benjámín énekei. A 18. században a legkülönbözőbb műfajokban őrződnek meg a hasonló kegyességi megnyilatkozások (imádságok és prédikációk, magánlevelek és bibliai bejegyzések, testamentumok, stb.), és Dienes Dénes kutatásai

⁶⁵⁷ EMBER 1700, 235-6., 261.

⁶⁵⁸ ALEXA 1970, 301.; ERDÉLYI 1976, 97., 104., 110., 146.

⁶⁵⁹ EMBER 1700, 466.

⁶⁶⁰ Uo. 444.

⁶⁶¹ GYÓRI 1994, 166-167.

⁶⁶² CZEGLÉDY 1990, 151.

nyomán kijelenthetjük, hogy a református vallási hagyományokkal rendelkező közösségekben ezek nagyobbreszt 17. század végi előzményekre mutatnak vissza.⁶⁶³

⁶⁶³ DIENES 2002, 10.

EXKURZUS: DEBRECENI EMBER PÁL DIÁKKORI NAPLÓJA

A pápai kézirtár őrzi Debreceni Ember Pál *Wade mecumát*, unicum naplóját, mely a 17. századi debreceni református iskolakultúra életének gazdag kincstára.⁶⁶⁴ A neves szerzőre eddig főként *historia ecclesiastica*-ja miatt terelődött a figyelem: az egy-két tágabb kontextust megcélzó munka többnyire az egyháztörténeti kútfők adataira támaszkodott. Az életműről, nyomtatott és kézirtos prédikációinak narratológiai, teológiai és eszmetörténeti értékeléséről is csupán néhány tanulmány készült.⁶⁶⁵ Sajnálatos módon Ember Pál naplójával se foglalkoztak eddig sokkal többen. Révész Kálmán szeniori dolgozatának volt tárgya Ember Pál műveinek vizsgálata, különös tekintettel egyháztörténetére, melynek megtalált másolatát ő maga tette közzé elsőként; Czeglédy Sándor pedig a Kollégium-történetben idézte alapvető forrásként a naplót a puritánus tanárok és diákok lelki világának bemutatásakor, méltatva a rendkívüli személyiség felkészültségét és spiritualizmusát.⁶⁶⁶

Ember Pál kézirtos naplója ugyancsak kézirtban maradt prédikációsköteteinek két jellegzetességét mutatja: többnyire vegyes, latin-magyar nyelvű szövegeket tartalmaz, és magánolvasásra, magánkegyességre szánt kötetnek mutatkozik. Naplója nem csupán egy debreceni átlagdiák tipikus megnyilatkozása: tanulmányainak, élményeinek, a kor tudományos és lelki megnyilatkozásainak hű képét tárja elénk. „*Hoc est: Libellus Consignationum, in quo omnia audita et lecta notatae digna, ob futuram possessoris memoriam sunt consignata.*” Tartalmazza az 1679. nov. 25-1681. jan. 16. közti eseményeket, amikor Ember Pál a *publicus praeceptor* tisztséget viselte.⁶⁶⁷ Az iskola és a város történelmének utolsó két csendes esztendejéből származnak a feljegyzések. Keresztúri Bálint és Komáromi Csipkés nincs már az élők sorában, és csak a *Wade mecum* befejezése után, 1681 februárjától vette kezdetét a lelki és fizikai csapások sora (a lelki vezetők vészjósó halála és a városi tűzvész).⁶⁶⁸ A Kollégium zárt világába láthatólag a tanulási/tanítási idő alatt nem fért bele a külvilág élete: a katasztrófa-, végítéletváró hangulat nem érte el a „szigetlakókat”.

A naplók tipikus formajegyeit viseli magán a *Wade mecum*. A kötet elején és végén aforizmák, *apophteg*mák találhatók, néhol jelöletlenül, az ókori auctoroktól a reformátorok mondásain át a pietista szerzőkig. Az *loci communes* az egyes fejezetek zárómondataiként is szolgálnak, sőt néhol ugyanazon kegyességi könyv kijegyzetelt fejezetét zárja közre két

⁶⁶⁴ EMBER 1679-81.

⁶⁶⁵ HARSÁNYI 1915.; KATHONA 1961.

⁶⁶⁶ RÉVÉSZ K. 1882-84.; CZEGLÉDY i. m. 548-555., 585.

⁶⁶⁷ THURY i. m. 151.

idézet.⁶⁶⁹ A közbülső fejezetek iskolai órai tananyagok, kivonatolt tankönyvek, kegyességi olvasmányok tárháza. Van egy egészen speciális, két részből álló, összefüggő egységet alkotó betét a naplóban, amely debreceni Templomban hallgatott prédikációkat tartalmaz, és külön, részletesebben szólunk róla.

E/IV. 1) Naptárszámítás. A kötet záró formulája az alkalmazott stílust, azaz a kalendáriumi tájolást jegyzi: „*Haec quoque olim meminisse juvabit Anno 1681. 16 Januarii Stylo Juliano*”. A dátummegjelölés még a régi kalendáriumhoz igazodik.⁶⁷⁰ Ember Pál történeti érdeklődésénél fogva egész életében végigkísérte a nagy változásokat (történelmi, egyháztörténeti, kozmológiai), és a kronológiai váltás érzékelésére későbből is van adat. *Szent Siklus* című kötetében gyakori jelenség, hogy a kiadványok mellett feltűnnek a nyomdászok, redaktorok nevei. A sárospataki Rákóczi-könyvtár példányai közül a neves krakkói csillagász munkáját idézte egy alkalommal: „*Kalendarium Gregorianum, Hungaris, primus concinnavit Petrus Slovacijs, Cracoviensis Academiae Astrologus, ad Meridiam Cassoviensem: excudit Bartfae David Gurgesel (sic!). Videre olim tale Kalendarium mihi licuit Sáros-Patakini, ex Archivo Celsissimo Domus Rakocianam*”.⁶⁷¹

A 16. századi bártfai nyomdászat elindítójaként számon tartott David Gutgesell kiadványairól, az officinájából kikerült kalendáriumok sorsáról lesz szó.⁶⁷² Az 1577-99 között tevékenykedő nyomdász évi stallumához tartozott – és nem elhanyagolható bevételi forrásának számított – a kalendáriumok és csíziók közre bocsátása. Magyar nyelven 1586-ig Petrus Slovacijs krakkói csillagász számításai, 1589-től Valentinus Fontanus *iuditiumai* alapján készültek ezek a munkák. Samuel Bredetzky 19. század eleji leírásából azonban tudomásunk van egy átmeneti kiadványról. Az 1596-os esztendőben a következő évre

⁶⁶⁸ MAKKAI 1984, 556.

⁶⁶⁹ A kötet elején: „*Tua crux mea lux, tua mors mea sors.*”; „*Plus profeci orando quam laborando*”. A közrezárt mű: Gerhardus *Meditationes Sacrae* XXVIII. (EMBER 1679-81, 119.). Gerhard, 17. század eleji német kegyességi író, Arndt kortársa volt, műveinek recepciójára mindmáig nem vállalkozott senki. Itt említett művének 28. fejezete református körben kiemelten hangsúlyozott volt: amikor Huszti Szabó István a *Paradiesgärtlein* című Arndt-művet lefordította, ezt illesztette hozzá mellékletként (HUSZTI 1698.). Az evangélikus kiadások pedig már enélkül jelentek meg, egyedül az eredeti textusra koncentrálnak (FONT 2001, 137.).

⁶⁷⁰ Mányoki János hasonló módon datálta a Szenci A. Pál-féle Amesius-magyarázat elé írott köszöntő versét: „*Die 19. Januarii. Stylo Juliano. Anno Domini 1670.*” (ARRC, R. RMK 132., *6v)

⁶⁷¹ EMBER 1700, 168. – Hasonló módon található meg ugyanez a szöveg Ember Pál egyháztörténetében is (LAMPE-EMBER 1728, 332.). Tehát a lelkipásztor csakugyan könyvtári könyvként olvasta és jegyzetelte ki ezt a kalendáriumot, melyből mára egy példány sem ismeretes.

⁶⁷² V. ECSÉDY 1999, 55-57.

megjelentetett *Calendarium Gregorianum* változatlan tartalommal, Gutgesell nyomdájában, de Slovacius csillagászati megfigyelései alapján készült.⁶⁷³

Bár időpont megjelölés nincs feltüntetve a mégoly pontos adatsorban, mégis ez az adat megerősíti az RMNy feltételezését. A XIII. Gergely pápa-féle 1582-es naptárreformhoz Magyarországon európai léptékben is gyorsan alkalmazkodtak – 1588-tól királyi rendelet írta elő az új naptár használatát –, a tényleges alkalmazás előtt azonban még hosszú idő állt. Sokáig egymás mellett használták az ó- és új időszámítási mértéket: jó példa erre az 1594-es fordított Fontanus-kiadás, ami előbb a régi, majd az új egységeket közölte.⁶⁷⁴

A Slovacius-féle átállásra eddig nem volt egyéb bizonyíték. A fenti idézet sem tisztázta, vajon a kalendárium kizárólag az új számítás szerint készült-e, vagy Ember Pál csak az új naptári részt idézte-e. Mivel azonban a könyv- és adatgyűjtő egyháztörténész Ember Pál meglehetősen pontosan citálta auktorait, feltételezhetjük, hogy kizárólag a Gergely-féle naptárral van dolgunk. Az a kérdés is felvethető, vajon két külön példányról van-e szó a 17. és 19. századi adat esetében, vagy csupán egyről. Amíg újabb adat elő nem kerül, az utóbbi feltevést egyszerűbb védeni: nem lehet véletlen, hogy kétszáz év különbséggel ennyire hasonló a könyvészeti leírás. Ha azonban megállapítjuk, hogy egy példányról van szó, és méghozzá a Slovacius-Gutgesell páros magyar nyelvű unikum kiadványáról, az egyediséget más argumentum is megerősítheti.

Ember Pál nem véletlenül idézte a fenti kalendáriumot. Nem véletlenül név nélkül, hiszen az unikum példánynál a szerző és a kiadó megjelölés lényegesebb identifikáló erőt képvisel, mint az évre utalás egyedül, pláne, hogy az utóbbi ráérthető volna a szokásos évi – de ezúttal – Fontanus-kiadványra (1589-től).⁶⁷⁵ Elképzelhető, hogy nem arathatott különösebb visszhangot az önálló *Calendarium Gregorianum* a rutén olvasóközönség táborában, illetve kevésbé értékelték azt az evangélikus felekezet tagjai a párhuzamosan megjelenő, dupla naptári jelzésű Fontanus-kiadványokkal szemben.

Református adatközlőnk esetében pedig szükséges kiemelten hangsúlyozni, hogy az ónaptár használata még hosszabb ideig gyakorlatban maradt a református országrészekben.⁶⁷⁶ Ember Pál debreceni diákkorának naplója még száz évvel a naptárreform után is a régi rendszer használatát dokumentálja. Nem lehet hát véletlen, ha a Juliánus-naptárat használó

⁶⁷³ RMNy I. 769: <Calend. Gregorianum pro anno 1597 per Petrum Slovaciium. Bartphae 1596.>

⁶⁷⁴ RMNy I. 712.

⁶⁷⁵ A bártfai befogadástörténet speciális oldalára vet fényt a helyi rutén közösségnek a viszonya a felvetett kérdéshez. Az erős közösségi tudatú ruszinok/rutének 1646-ig egységesen görög-keleti vallásúak voltak, és a pravoszláv egyház felfogásához hűen az ónaptárt használták (BONKÁLÓ 1996, 25., 82., 111.) Ezúton köszönöm meg Dukkon Ágnesnek, hogy rávilágított a ruténeknak a térségben meghatározó kulturális szerepére.

⁶⁷⁶ DUKKON 2003, 116.

Ember Pál a Gregorián-naptár adataira hivatkozva egy száz évvel korábbi mértékadó példányt volt kénytelen idézni: az egyetlen magányos Slovacius-kiadványt, amely kizárólag az 1582-es reform alapján érvényesítette számításait.

A cím nem jelölte, tehát elképzelhető, hogy a szokásos jóslások is elmaradtak a műből: ebben az esetben pedig a kiadvány piaci értéke látványosan lecsökkent. (A felvilágosodás korában sem változott sokat a kalendáriumok és jóslások általános megítélése: Nagy Frigyes hiába rendelte el az időjóslások elhagyását az 1779-es berlini kalendáriumból, a nyomda legfőbb bevételi forrását újra kellett nyomtatni a régi, változatlan formában.) Az éves Fontanus-kiadást – mely a királyi Magyarországon és a katolikus térségekben hódított (Nagyszombattól Boroszlóig) – újból kiadták Bártfán is. A krakkói egyetemi csillagász megújított „puritán” munkája, az első magyar nyelvű új kalendárium nem tudta leváltani egy huszárvágással az ónaptári szokásrendet, így a szerző – feltehetőleg – fel is hagyott a hamvában holt kísérettel.

A nemesi archívumok világának értékőrző szemléletét jelzi az a körülmény, hogy a Hegyalján prédikáló könyvgyűjtő lelkipásztor, Debreceni Ember Pál a 17. század végén még betekinethetett a fejedelmi család sárospataki magánkönyvtárába, amely megőrizte a száz évnél idősebb kalendáriumot, amely ekkor már a *schola bibliothecájának* része volt.⁶⁷⁷ Egy dekád sem telt el, és a lelkes „olvasó” már nincs az élők sorában, a fejedelmi „könyvtáros” sem Magyarországon, könyveikről pedig csak a megszépítő emlékezet szól.

E/IV. 2) A város ó-új jelképe: a jégmadár. Debrecen neve már a 17. század óta összeforrott a címerében lévő fénix-madárral, amely elsőként 1600-ban szimbolizálta a várost, majd 1693-tól mint szabad királyi várost. Azóta minden a történelmi múlttal számoló városi önkormányzat ikonként tekintett rá, a Domokosoktól a szabadságharc korán át egészen máig. Most mégis egy másik, kevésbé hallott és reprezentált állatmotívumról lesz szó. A *Halcyon* madár a cívisvárost kétszer ábrázolta: először a 16-17. század fordulóján, majd a 17. századi legnagyobb felekezeti küzdelmek idején, az 1670-80-es években. Mindkét esetben apokaliptikus jelentése van a szövegnek, az előbbi értelmezésnél országos katasztrófát sugallt a textus, az utóbbinál már „csak” felekezeti szintűt. Akkor a katolikusok álltak az ellenoldalon, azaz a református apologetika elemeként jelent meg ez a madárfajta.

⁶⁷⁷ MONOK 1996, XXIV. – A könyvkölcsönzés feltételezett időpontja 1682 utánra tehető, pontos dátum megadása nélkül. A sárospataki könyvtár 17. század végi *peregrinatója* miatt a könyvek Ember Pál kezébe kerülhettek szolgálati idején túl is (1687-95). A szegedi sorozatok összeírásaiban sem sikerült még a nyomára bukkanni a kalendárium címléírásának.

A *Wade mecum* záró sora így hangzik: „In Illustri Haliciastri Debreczina”.⁶⁷⁸ A város jelzője ebben a formában *hapax legomenon*, sem a magyar, sem a világirodalomban nem találtam párját. Lehetséges a feloldása, amennyiben a *halcyon* ’jégmadár’ jelentésű szó mellékevesült alakját látjuk benne, bár Debrecenhez kapcsolva szintén *rara avis in terris*. Az ókori mitológiából a középkori bestiáriumokba került állatfajta a főisten kegyeltje, az állatvilág specifikuma: a monda szerint Zeusz télen megállította a szeleket, hogy a madár költessen.⁶⁷⁹ Ezek alapján pedig a rómaiak a téli napfordulót követő kéthetet nevezték el róla, amikor a szicíliai tengereken szélsend uralkodott.⁶⁸⁰ A magyar költészet és a prédikáció terén már vannak irodalmi zoológiai áttekintések a szakirodalomban, ám eddig még nem figyeltek fel ennek az állatnak a szerepére.⁶⁸¹

A szó maga görög szóösszetétel, a ’άλς ’tenger’ és a κύων ’kutya’ jelentésű szavakból. Természetesen a szó második tagja a görög világban bármilyen speciális állatra vonatkozhatott (etimologizálható a fókára, a bűvármadárra és a jégmadár), poétikai művekben azonban kizárólag ’madár’ jelentésben használták. Sokáig pontatlan volt a zoológiai beazonosítása az újkori szerzőknél (bűvármadár vagy jégmadár), az ingadozás oka a fordítás: a funkciója azonos mindkét madárnak, mégpedig a jégmadaré.

Apácai Csere János az *Encyclopaediájában* rövid leírást nyújtott a kismadarról: „A halcion [jégmadár] a verébnél kisebb kevéssel; a tenger közepiben költ, de télben, mikor a legcsendesebb. Ez az ő bőrét és tollait minden esztendőnként megújítja”.⁶⁸² Ehhez képest Miskolczi Gáspár France-fordítása, a *Historia animalium sacra* című bibliai állatlexikon magyar változata már külön fejezetet szentelt neki. Bemutatta külső megjelenését (sárga orr, kékeszöld dolmány, kevés vörössel), majd szokásainak katalógusában olyan részleteket is, mint hogy a madár költése előtt és után van 7 nap csend a tengeren, és ezért szeretik ezt a kis lényt a tengerészek.⁶⁸³ Pápai Páriz Ferenc szótára mindkét eddigi jelentését hozta, két külön pontban: „*Halcedo* – Háltzion madár, a’ melly télben a’ jég között nagy mesterséggel tsinál fészket.; *Halcedonia* – Tsendes idők, mellyekben rak a’ Háltzion madár fészket”.⁶⁸⁴ A

⁶⁷⁸ EMBER 1679-81, 278.

⁶⁷⁹ Ezt az állatfajt és a hozzá kapcsolódó szimbolikus fogalmat Plutarchostól kezdve többen is megszólaltatták: Plinius *Naturalis Historia* (X, 32.), és Ovidius *Metamorphoses* (XI, 745.) című műveit gyakran idézték a 17. században is (PECZ 1902, 98.).

⁶⁸⁰ ’Αλκυονίδες ’ημέραι, *Alcyonii dies* néven élt az antik időszámítási gyakorlatban, a Saturnalia utáni időszakot jelezve. A keresztyén kultúrkörben ez a két hét megfelel a Karácsony és Vízkereszt közti Mindenszentek ünnepkörének, ami a Karácsony 2-3. napja és a két ünnep közti 12 nappól jön össze. Átvétele ezért különösebb zökkenők nélkül ment végbe. Ez lett a ’regölő hét’, ’csonka hét’, ’számos napok’ néven ismert a napfordulóhoz kapcsolódó ünnep, amelyet a holdhónapok közti kiegyenlítésre iktattak közbe (DÖMÖTÖR T. 1983, 53., 153.).

⁶⁸¹ ECKHARDT 1929.; LUKÁCSY i. m. 161-180.

⁶⁸² APÁCAI 1655/1959, VII, 40, 244.

⁶⁸³ MISKOLCZI 1702, II/XXVIII, 487-492.

⁶⁸⁴ PÁPAI/BOD 1767/1995, 274.

példatárát a 17. század végi írásokból lehet bővíteni, és ekkor egy olyan jelképi rendszer áll össze, amely más adekvát jelentéseket is előhív. A jelenlegi elemzésben először a denotatív jelentés asztronómiai magyarázatát tárjuk fel, majd a szó egyháztörténeti konnotációját.

Egy lehetséges értelmezés egy korábbi szöveghez, mégpedig egy kataklizmához kapcsolódó jóslathoz fűződik. Szilvásújfalvi Anderkó Imre még debreceni kollégiumi rektor korában közrebocsátott egy *Iuditiumot*, ami a 60 év múlva bekövetkező jóslatát tartalmazta. A presbiteriánus gondolkodású, nyakas kálvinista debreceni tanító az 1598-as évre szóló naptárban jövendölte meg az 1657 után várható összeomlást.⁶⁸⁵ Bár egy szakirodalmi megállapítás szerint az asztronómia a reformáció és az ellenreformáció hatására kiszorult az alap- és középszintű oktatási anyagok közül a grammatika és a moralizáló auctorok helyett, maga az asztronómia, különösen pedig az asztrológia nem vesztett tért a kora újkorban sem.⁶⁸⁶ A népi kultúra kutatói közt egyetértés van arról, hogy a reneszánsztól a 17. század végéig nem változott a „life-cycle ritual”, kivéve, hogy a prédikáció szerepe felerősödött jelentősen. A verset visszhangozza számtalan 1657 utáni történelmet, krónikát, visszaemlékezést író szerző. Három mezővárosi helytörténetben is szerepel a jövendölés, és ebben a *halcyon* madár: Bartha Boldizsár debreceni, Szalárdi János váradi, Enyedi István nagybányai krónikájában.⁶⁸⁷

Bartha Boldizsár, Debrecen város krónikás szücs mestere, szintén citált két versszakot, ezt pedig saját parafrázisa követte. A variáns a „szegény haza” sorscsapásai közül aktualizálva Lengyelországra és a háború által okozott hatalmas károokra cserélte fel a korábbi asztrológiai számításokat.⁶⁸⁸ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* az idézet három versszakot tartalmaz, értelmezés nélkül, a szerző csupán a szövegelrendezésre ügyelt, arra, hogy a citátum az argumentumok sorába szervesen illeszkedjen.⁶⁸⁹ Bartha Boldizsár közölte a két versszakot és tett mellé még kettőt, Szalárdi még egyet írt hozzá, ezt másolta aztán tovább Enyedi István.⁶⁹⁰ Itt kell megjegyeznünk, hogy az Újfalvi-idézet három szerzőnél három,

⁶⁸⁵ Sztripszky 1840/47. = RMNy 800. – Idézte korábban a verset Szalárditól: CSERNÁK 1934, 269.

⁶⁸⁶ MÉSZÁROS 1972, 96.; CRESSY 1997. – Mai nemzetközi kutatásokban még az a hang is megszólal, mely pl. a démonológiára úgy tekint, mint a 15-18. század „esoterical mainstream of intellectual life” (ld. CLARK, 1997.).

⁶⁸⁷ Minthogy az eredeti naptár lappang, feltételezzük, hogy a Harsányi István által egy 16. századi kötéstáblából kiáztatott textus az eredeti, és most ezt közöljük. „Ezer hat száz ötven hétben, / Mikor jámbor irsz ennyiben / Rezen vilagh minden rezben, / Intlek fel nez ily igyedben. Avagy jegy kezd ködben lenni, / Vagy az Halys vissza folyni, / Az nagy Taurus elolvadni, / S-Kis Halcyon adattatni.” (HARSÁNYI 1911, 56.). Az ezt recitáló három másik szöveg azonban ettől kissé eltér. Feltehetőleg a debreceni származású szerzőnek, Bartha Boldizsárnak lehetett a legjobb a hozzáférési lehetősége a dokumentumhoz, az övé lehet az *editio definitiva*-hoz legközelebb álló szövegváltozat. A 20. századi Bartha-szövegkiadás azonban több helyütt pontatlan, ezért idéztük a Könyvszemlét. Ld. BARTHA 1666/1984, 19-20. – SZALÁRDI 1980, V, 6, 350. – ENYEDI 1994, 82-83.

⁶⁸⁸ BARTHA i. m. 19.

⁶⁸⁹ SZALÁRDI i. m. V, 6, 349-350.

⁶⁹⁰ „Ezerhatszázötvenhétben / Magyar mikor Lengyel népben / Sok kárt tenne de ismétlen, / Meglakol róla hétképpen. Ebben szánkat sem nyitottuk, / Kárát búval de kóstoltuk, / Nagyobb részént regisztráltuk, /

kissé eltérő, új értelmezést nem nyitó formában található meg. Kivéve az utóbbi szerző átírását.

Az Újfalvi Imre-szöveg asztrológiailag egyértelműen egy várható nagy világekorszak-váltásra utalt. A precessziós kör, a Bika jegyének holdházában feltűnő kismadár, az Ursa Maior és a Plejádok együttesét ábrázolja, ezzel ősi mondákat felidézve: az özönvíz-történeteket (Noé, Philemon és Baucis, stb.), Trója pusztulását (hasonlóan Akhilleusz pajzsához).⁶⁹¹ A nagybányai szerző, Enyedi István már átírt egy két csillagászatilag fontos kifejezést, ezzel más jelentést adott az ítéletnek.⁶⁹² Mindkét kifejezés variánsának még lehet asztrális többletjelentése (nagy ég – nappálya; illetve a zodiákus jegy eltűnése és megjelenése), de ebben a formában az ezt követő szöveghez nem illeszkedik (nappálya szerinti és precessziós számítás keveredik össze ezzel mindkét esetben, ezek pedig kizárják egymást), és ezzel a *'fatális év'* utalásrendszere is eltűnt az ezt körülölelő szövegből, de megmaradtak a jeremiados szófordulatok.

A Debrecenből kigyűrzött Újfalvi-jóslat *halcyon* madárkája és a 16. század antikvitas-képe, pl. Plinius leírásának az általános jellegű ismerete közti összefüggés hipotetikus alapú. Ám a 17. században is a *Naturalis Historia* használata gyakorlat maradt, és – mint látható – ez érvényes a kismadárra is. Az Újfalvi-recepció feltáratlan jellegéhez ez a vizsgálat is egy adalékkal szolgált.

Az előbbi koncepcióban a világ egysége periodikus visszatérésenként megbomlik, hogy vízőzönként tüntessen el minden rendszerbe nem illőt. Az itt következő szövegvilág mögött egy olyan felfogás rejlik, amely szerint a kozmosz rendje nemhogy felborulhat, hanem általában véve ritkán áll helyre, sőt a bizonytalanság a statikus jellemzője. Ez egyrészt természetesen, hiszen saját korát mindenki *'degenerate days'*, *'distraction of minds and times'* kifejezésekkel látta el, *'profán'-nak*, *'elmebajos idő'-nek* nyilvánította.⁶⁹³ Másrészt a 17. század végi magyar prédikáció irodalom sajátja ez a megszólalás, a „nagy két császár birodalmi” közé szorult országrész mentalitásának jellemzője; a megmaradást érthető módon felekezeti keretek között keresték. Erre utal Bethlen István egyik levelében, amelyet a szigorú református orthodoxia szellemében munkálkodó Polyanderhez írt: „Sic rebus constitutis, Principeque et Relligioni, et valetudini pristinae restituta, ad halcyonia et optatam rerum

Experientiánkból írtuk.” (BARTHA i. m. 20.); „Azért kérlek ily igyedben, / Jobbitsd magad életedben, / Ne félj semmit, ha Istenben / Hited vagyon, ki úr ebben.” (SZALÁRDI i. m. V, 6, 350.) – ENYEDI i. m. 83.

⁶⁹¹ SANTILLANA-DECHEND 1995, 343.

⁶⁹² Az első versszak utolsó sorát más variánsban találjuk: „Mert a nagy év percen ebben”. A *'percen'* a *'perc'* főnévből képzett mozzanatos ige, ld.: „az ilyen rendszerint való Nap- és Hóld-béli *fogyatkozásokat* bizonyos *napra*, és *orára*, sőt annak *pertzentésére* is meg tudják határozni” (KISZTEI 1683, 9.). Ez változik Enyedinél a következőkre: *'nagy év'* helyett *'nagy ég'*, *'jegy kezd ködben lenni'* helyett *'jegy kezd égben lenni'*.

nostrarum malaciam pervenisse nos sperabamus, presertim cum externum etiam hostem nullum haberemus”. Ezt visszhangozza máshol Ember Pál szövege is, a “Halcioni élet”-ről szólva.⁶⁹⁴

A *Hubai János-kódex* (1707) halotti búcsúztatóiban többször előfordul ez a szimbólum, névtelen szerző(k) tollából, láthatóan másolás eredményeképpen. A *halcyon* madár már az antikvitás idején is a mély csend, a teljes nyugalom szimbóluma volt.⁶⁹⁵ Itt, az apróbb helyesírási változtatásoktól eltekintve ugyanezt a négy sort citálták be mindhárom funerációs versben, melyet az *Arnyékhoz hasonló világh dicsőséghe* című búcsúztatóból idézek: „E’ világnak dolgát csak úgy vedd eszedbe, / Mint Halcyon madárt az hideg tengerbe; / Latod mindenségből magadat szelveszbe, / Nincsen egy oracskad igen csendesegbe”.⁶⁹⁶ A tragikus hirtelenséggel elhunyt parentált szavaiként hangzottak el ezek a szövegek, intő jelleggel figyelmeztetve a hallgatóságot az élet mulandóságára. Ezek az esetek a jelkép mozgását mutatják, a világ céljával/céltalanságával való azonosulást készítették elő metonimikus utalásuk révén.

Helytálló értelmezés körvonalazódhat előttünk akkor is, ha az eddigiek mind az igaz, tehát üldözött Anyaszentegyház üdvösség-tanához kapcsolódnak. A fent citált Miskolczi-féle zoológiai kompendiumot idézzük újra, hiszen a könyv adott fejezete analóg módon mutatja be a jégmadár szokásait és az egyház jegyeit. Az indoklás nagyon rövidre zárt: a „*Hálczion Madár*” „a’ régi Tudósoktól szép megegyezés szerint, az Anyaszentegyház ki-ábrázoló képének tartatik”.⁶⁹⁷ Máshonnan vesszük az argumentumot. A nagybányai illetőségű Nánási Mihály a ’80-as évek végén disputált Petrus Gaillardusnál, a leideni coccejánus történésznél, ilyen címmel: „*Halcyonia Ecclesiae seu disputatio theologica de secura Ecclesiae pace ac tranquillitate in ultimis temporibus futuram, juxta fatali Antichristi periodo*”.⁶⁹⁸ Az erdélyi vezetőknek ajánlott disputáció (Teleki Mihály, Nagyari József, Pataki István) eszmetörténeti vonatkozásainak a tisztánlátásához a magyar és a nemzetközi hagyományrendszer figyelmes körüljárására van szükség a témában, hiszen bel- és külföldön egyaránt ismert, és nálunk főként a 17. század végének nyomorúságos esztendeiben használt fogalmáról van szó.

A *Halcyon* szó melléknevesült alakját már Pápai Páriz is ebben az értelemben vette fel szótárában, így a jégmadár a 17. századi magyar református egyházi kontextusában

⁶⁹³ McGEE 1976, 13.

⁶⁹⁴ Adattár XXIII, 93. (Huszt, 1631. május 1-jei keltezésű levél); EMBER 1700, 290.

⁶⁹⁵ PECZ i. m. 98.

⁶⁹⁶ RMKT XVII, 11, 89. 6. vsz. (Tolnai Dániel felett, Sárd, 1674. október 7.); 92. 5. vsz. (Gilányi Gergely felett, Kolozsvár, 1674. december 29.); 103. 4. vsz. (Kemény Simon felett, Vécs, 1675. augusztus 14.)

⁶⁹⁷ MISKOLCZI i. m. 489.

⁶⁹⁸ NÁNÁSI M. 1687.

metaforikus értelemben az utolsó idők üldözött igaz egyházának, a „vitézkedő Anyaszentegyház”-nak a jelképévé vált, ez pedig a protestáns történelemszemlélet meghatározó jegye. Ember Pál pedig Debrecenben zárta a naplóját ezzel az emblematisz képpel, hasonló értelemben. A *halcyon* madár Debrecenre vonatkoztatása egyedüli a 17. századi irodalomban, ám nem véletlenszerű. A 17. század végének folyamatos válságos éveit a Kollégiumok közül egyedül túlélő város létezését Debreceni Ember Pál az Isten kegyelmi ajándéka jelének tekintette.

E/IV. 3) Kollégiumi órák és olvasmányok. Ezúton a kollégiumi tanítás és nevelés kérdését vizsgáljuk meg a *Wade mecum* alapján, és ezen belül is az előadások és olvasmányok egymáshoz viszonyított szerepét, a szaktudományok módszertanát és segédkönyveit.⁶⁹⁹ A napló 13,5 hónap eseményeit öleli fel, az 1680 körüli időből. Ekkor a Kollégiumnak három professzora: Martonfalvi Tóth György, Szilágyi Tönkö Márton és Lisznyai Kovács Pál. Ritka módon nevezték őket elsőként professzornak, sőt mindhárman életük végéig ellátták hivatalukat, tudásuk és egyéniségük alapvetően meghatározta a Kollégium szellemiségét. A legtöbb anyag a naplóba a történelem tárgyköréből és segédtudományaiból került be, a nyelvi kurzusok vizsgáiról éppen csak szó esett, a volt váradi tanár magyar nyelvű előadásai pedig még csak érintőlegesen sem kerültek elő. Valószínűleg az órai feljegyzéseit külön tartotta Ember Pál, más iratcsomóban gyűjtötte, de ezek a hosszú, hányatott életút során elvesztek.⁷⁰⁰ Naplójának első mondata is arra céloz, hogy emlékeztetőül fontosak a leírtak, minden bizonnyal a későbbi prédikációs felkészülést segítették. Beigazolódottnak látszik a szakirodalomnak az a feltételezése, hogy a tanár még a nyomtatott könyvek korában is tollba mondta a tananyagot, és ez a könyvekkel együtt szolgált az emlékezés segédjeként.⁷⁰¹

Lisznyai Pál történelem és geográfia (majd 1681 után rövid időre logika) professzor óráinak módszerére utal az első lapokon megjelenő *'Methodum Biblicum'* kifejezés.⁷⁰² A világtörténelem a bibliai próféciák fényében nyerte el értelmét: Dániel próféta könyvének egzegézise központi helyet foglal el ebben a koncepcióban. A négy birodalom elmélete többször is előkerült az órákon: részint az egyetemes történeti előadásokban (Nagy Sándort megjövendölte Dániel próféta), részint pedig külön a bibliai kép elemzésénél (Nabugadnezaris

⁶⁹⁹ Ez a rövid résztanulmány Tóth Béla elemző áttekintését tekinti mintaadójának (TÓTH B. 1982.).

⁷⁰⁰ Szatmári menekülése után levélben fordult II. Rákóczi Ferenchez, hogy legalább az egyháztörténeti jegyzeteit szolgáltassák neki vissza a várost felprédáló kurucok. Magánjegyzeteiben is több ízben célzott tudatosan gyűjtött, de elveszett irataira (KVACSALA 1893, 109-110.).

⁷⁰¹ TÓTH B. i. m.

⁷⁰² EMBER 1679-81, 16.

álmának explicatiója in *Auditorium Debreceniensis*).⁷⁰³ Az ókori történelem tárgyalásakor a kollégiumi tanár az adott témakör legszükségesebb alapismereteit közölte csupán, a szorgalmas diák maga bővítette tovább tudását. A Julius Claudius-dinasztiáig, illetőleg az első 15 római császárig jutott Lisznyai Pál az órákon, Ember Pál pedig folytatta a sort önszorgalomból. A császárok felsorolását követik a pápák I. Nagy Leótól és Isauriai Zenótól, majd Nagy Károlytól a német-római császárok biztosították a jogfolytonosságot, 'Leopoldus Austriacus'-ig.⁷⁰⁴

A korabeli tanítást a párhuzamok, történeti analógiák pontok megtalálása jellemezte, egyetemes és magyar, bibliai és nemzeti történelem viszonylatában. A latin nyelvű szövegben a lefordíthatatlan magyar frazeológiával gyakran találkozni: „Venit Magnus Egypti Vezerius, hodie vocatur Ung. (Vas vezér)”. A jegyzetelő diák egy-két megjegyzéssel külön jelezte, melyik római császárnak volt köze a történeti Magyarországhoz: Pannóniában és Illíriában született öt császár is, pl. „39. Arm. Tacitus. Hung. cum Floriano”. A „Pannonia, seu Hungaria” azonosítás a szkíta-hun-magyar történelmi folyamatosságon alapul, amely az 1870-es évekig a magyar történelmi tudat egyedüli meghatározó eleme volt. A világtérkép tanulásakor természetes a párhuzam: „Tartaria Asiatica, seu Scythica, (: unde primores nostri egressi sunt:).”⁷⁰⁵

A világ tájainak megismeréséhez, a földrészek, égövek, időzónák tanulmányozásához nemcsak Philipp Cluverius *Introductio in universam Geographicam* című könyve nyújtott segítséget, hanem Nikolaus Vischer *Mappa Geographicája* is.⁷⁰⁶ A 17. század végi Magyarországon egyedülálló módon Lisznyai Kovács Pál földrajzi atlaszt, földgömböket használt szemléltető eszközként. A Kollégium diákjai peregrinációjuk előtt első kézből bővíthették geográfiai, kozmográfiai, khorográfiai ismereteiket, koruk legkorszerűbb tankönyvei és segédanyagai segítségével. Az Alma Mater a külföldi akadémiákkal mérhető szintű tudást biztosított diákjainak. A '*Regnum Hungariae*' leírása ennek fényében történelmi tudatosságot és térbeli tájékozódási képzettséget hordoz magában: jelzi a tradícióhoz való viszonyt (Attila, Pannonia Werbőczy, Bonfini alapján), az öt folyó szabta szép ország (Duna, Száva, Dráva, Tisza, Maros) beható ismeretét, és az eszmei-politikai-nemzeti háttérrel (egységes Hungaria felszabdaltsága királyságok által négy részre).

Az egyetemes történeti órák szorosan bibliai és *hungarus* orientáltsága az összehasonlító módszer révén a nemzeti sorskérdéseket olyan egyháztörténeti keretbe

⁷⁰³ Uo. 16., 259.

⁷⁰⁴ Uo. 26-30.

⁷⁰⁵ Uo. 71., 26-26v., 65.

⁷⁰⁶ Uo. 25., 124., 159.

helyezte, melynek nemcsak eschatológiai, üdvtörténeti távlata volt meghatározó, hanem a jelen történeti eseményeit, a magyar és a református értékeket is ebben a horizontban helyezte el. A használt szakirodalom felöleli mindazon munkákat, melyek a reformáció történelemképének kialakulásában jelentős szerepet játszottak. A patrisztika egyháztörténeti műveire (Eusebius, Sozomenus) és a lutheránus ortodoxia alapvető összefoglalásaira: Melanchthon világtörténelmi előadásaira (*Chronicon Carionis*), Johann Sleidanus és Sulpitius Severus egyháztörténeti munkáira (utóbbi alapján készült Martonfalvi *Szent Historiája*), Matthiae Christianus *Theatrum Historiája*, Johann Cluverius geopolitikai (*Epitomen historiarum*) és Georgius Hornius politikai jellegű (*Historia Ecclesia et Politica*) munkáira támaszkodik. Szép példája a tanár-diák kapcsolatnak a következő megjegyzés: „Flavius Josephus: Histor. de Bello Judaico, quem habui a Clar. Lisznyai ad manus”.⁷⁰⁷ A tantárgy megszerettetése nem csupán az órán alkalmazott módszereken múlik, hanem a személyes, élő kapcsolaton.

Szilágyi Tönkö Márton a héber nyelv, természetfilozófia (= fizika), majd 1681 után a teológia professzora, hasonlóan jelentékeny szerepet játszott Ember Pál életében. A neves tanár iránti tisztelet sugárzik a következő mondatokból: „perfecto vota et postulata nostra foetici resolutionem potiventur, etc. ita persuaebat tam egregia motiva Clarissimus Martinus Szilágyi 1679. 29. Nov. studium sanctae Linguae Hebrae diligens et alacro, studiosae juventutis Debrecinae”. A frontális osztálymunkával dolgozó koraiújkori oktatás jellemzője volt a jegyzetektől való tanulás. A hosszú gyakorlat kialakította a maga szabályrendszerét, úgyhogy mire Ember Pál 1678-tól a Kollégium diákja lett, a már nyolc éve tanító Szilágyi Tönkö óráinak kész, rendezett jegyzete állhatott a rendelkezésére. A történelem négyezer éves koncepciójáról írva hivatkozik Ember Pál tanárának nyomtatott jegyzetére, meglehetősen pontosan: „vide de hoc Clarissimi Sylvani Philosophiam Applicatam Physicam Specialem Primae par. 5. capp. 1:27, 28. etc.”.⁷⁰⁸ A szakirodalom anyagához tartoztak a német (David Pareus, Andreas Bucholzer), a németalföldi (Wilhelm Momma) és az angol kegyességi írók (Perkins) munkái egyaránt.

A leginkább forgatott Jacob Alting-féle hatalmas héber grammatikából vizsgáltak is. A szóbeli megmértetés hasonlított az egyetemi disputációk rendszeréhez: a megtanulandó szakaszt több részre osztották, majd abból kérdés-felelet, illetve vita formájában abszolvátk. Nyolc fős tanulócsoportok tették le egy napon a vizsgát. Ember Pál 1679. december 9-én és

⁷⁰⁷ Uo. 24.

⁷⁰⁸ Uo. 34-35.; Ez az utalás ráillik Szilágyi Tönkönek 1678-ban megjelent kompendiumára: SZILÁGYI 1678. Ez a fejezet megjelent korábban, ám ott hibásan, kéziratos jegyzetről írtunk (CSORBA 2001d, 179.).

1680. május 24-én kollokvált héber nyelvtanból. Társai voltak első ízben ifjú Komáromi Csipkés György, Kondorosi János, Pataki István és Vas János, másodsor Vecsei István, Pathai Cs. István, Laskói István és Komáromi Ötvös János, mindkét szer pedig Czeglédi Oláh István, Szoboszlai András és Filepszállási Gergely.⁷⁰⁹ A névsor hat tagjának (ifjú Komáromi Csipkés, Kondorosi János, Vecsei M István (Szőnyi Benjámín nagyatyja), Pathai Cs. István, Szoboszlai András, Filepszállási Gergely) életét, irodalmi munkásságát is ismerjük, másoknak csak a neve maradt fenn a disputációkban, halotti versek szerzőiként.

A Szilágyi Tönkö óráinak jegyzeteit tartalmazó részben található a professzor tanár-ajánlása a külföldi studiumokra készülő diákoknak: Christopher Wittich (Leyden), Frans Burmann (Utrecht), Johann Witzius (sic!) (Franeker).⁷¹⁰ A németalföldi professzorok nevét és tanítási helyét rögzítő néhány sor kiemelt jelentőségű, nemcsak művelődéstörténeti szempontból, hanem mivel Ember Pál életútját, műveinek olvasmányanyagát elég jól ismerjük. Leidenben az ortodox egyháztörténész Friedrich Spanheimot és a karteziánus filozófus Wittichet hallgatta, Franekerben Jan van der Waeyennél és a predestinációt hangsúlyozó Campegius Vitringánál disputált, mindkét szer az egyiptomi tíz csapásról.⁷¹¹ Peregrinációs útvonalának kijelölésében láthatólag több szempont kapott szerepet. A történelem órák jegyzetei teszik ki naplójának ötödét: egyik fő érdeklődési területének megfelelően a leideni hírneves professzort természetszerűleg felkereste. Másrészt a Szilágyi Tönkö által ajánlott egyik tanár előadásait látogatta (Wittich), illetve a jelzettek tanítványát (Vitringa tanárai Witsius, Spanheim és Wittich voltak). Utóbbiak bár filozófus és teológusként vannak számon tartva, közös jellemzőjük leírására mégis más fogalmat kell használni. Mindketten a gyakorlati teológiát újították meg az egzegézis oldaláról: Wittich a karteziánus módszer, a modern természettudomány, Vitringa a prófétikus történelemszemlélet oldaláról.

Ember Pál azonban kikerült olyan profeszorokat, akiknek véleményformáló szerepük volt, a korabeli németalföldi teológiai viták jellegzetes irányainak képviselőiként. Frans Burmann, utrechti egyháztörténész, Coccejus leghűségesebb fegyvertársa volt. Fő műve a *Synopsis theologiae* (1671), ami nagy vitát váltott ki a korban: a már elcsendesült voetianus-coccejánus szembenállást élesztette fel. Jan Witsius képviselte az ellenoldalt. Voetius, Hoornbeeck, Maresius tanítványaként Utrecht és Leiden egyetemén volt professzor, és *De oeconomia foederum Dei* (1677) című műve a vitatkozók közti szintézisre törekedett.

⁷⁰⁹ Uo. 46., 69.

⁷¹⁰ Uo. 36.

⁷¹¹ POSTMA-SLUIJS 1995, 85/1686. 2. (RMK III. 3389.), 91/1686. 1. (RMK III. 3403.), 2. (RMK III. 3389.), 3. (RMK III. 3391.); TtREL I. 1. j) D:67/ a. 4. l., D:67/ b.

Minthogy Ember Pál egyéb műveiben igen gyakran támaszkodott a fentiek véleményére (a hét legtöbbet citált szerző között szerepelnek), feltételezhetjük, hogy a debreceni diák elégtelen pénzügyi körülményei folytán nem jutott el a csak a jobb anyagi háttérrel rendelkezők számára elérhető utrechti Universitasra (1686 vége felé Thököly fejedelem támogatása, politikai és nemzeti lépéseinek tere is beszűkült).

A leideni és franekeri egyetem pedig nyitva állt mindenki előtt, olcsó helynek is számított, a promóciós költség is kisebb volt, így itt a közép-európai országok diákjai meglehetősen nagy százalékban képviseltették magukat. A hithű dogmatikai irányt, a kálvinista ortodoxia szellemét sugárzó Franeker mellett Leidenben számtalan más irányzatot találni a 17. század végén. A teológiai viták elültével (1677) megnyílt a lehetőség több, konszolidált szellemi irányzat számára is (Descartes tananyag lett, Spinoza nem): Debrecenben a 18. század legelején már Coccejus és Descartes képét a diákság minden retorzió nélkül őrizhette.⁷¹²

Martonfalvi Tóth György a logika, retorika, bibliokateológia és a görög professzora volt. Közkelettségét mutatja, hogy két jegyzetét, a *Tanító és Cáfoló Theológiát* (1679) és a *Szent Historiát* (1681) a diákság saját pénzén (coetus) adta ki. Előadásainak kéziratos másolataiból több helyütt őriznek könyvtáraink példányokat. Ramus *Dialecticáját* és Amesius *Medulláját* minden művében népszerűsítette, disputációt is tartatott olyan korszerű témákról, mint a presbitérium szerepe. Magyar nyelven is tanított, ez alapján készült *Szent Historia* című posztumusz műve. Munkásságáról mindezidáig nem készült összefoglaló értékelés. Az Ember Pál által leggyakrabban citált szakirodalom a *Medulla* első kötete volt, szóbeli vizsgát is tett annak teológiai distinctióiból 1680. november 14-én reggel 8 óra tájban, Castaneus, Alsted, Maresius és Maccovius felfogásával bővítve.⁷¹³

A neves puritán tanárról figyelemre méltó egy apró adalék. Azt tudjuk, hogy volt Martonfalvinak ki nem adott, csak kéziratban terjedő írása a blasphemiaról, a napló pedig egyik mondatát őrizte meg, amit a professzorok és köztanítók előtt mondott az ördög hatalmáról. Sajátságos boldog-mondás parafrázis ez: boldogok a süketek és némák, mert nincsenek ördögi eszközeik a bűnökre: nem hallják az ifjúság fajtalan beszédét, a nép álbölcsességét és az istenkáromlásokat, és nincs nyelvük az üres fecsegésre.⁷¹⁴ A tanárok és az

⁷¹² VARGA 1945, 31.

⁷¹³ EMBER 1679-81, 231.

⁷¹⁴ „Clarissimus Georgius Martonfalvi ajebat: Beatae surdae aures, mutae linguas, quoniam non sunt apra organa Diaboli ad peccatum exequendum, surdae aures omnes audiunt absevenas, lascivas, juvenum sermocinationes, furiles vulgi cavillationes, blasphemias contra creatorem vermis hurris eructationis, mutae linguae omnes effutiunt inania, varia, jugra Jacob. 4. etc. utilis plaga Dei est hoc eum graar actionem celabranda, debet esto talis piis semper meditationibus deditus. etc. Anno 1680. II. Januarii in publica

élénk figyelme diák közti kapcsolat több apró jeléből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a tanulmányok és a lelki élet egymást erősítve felelősségtudatra nevelő, a tekintélyt tisztelő és az önálló keresztyén életet előmozdító hatással volt az arra fogékony fiatalra nézve.

A napló tulajdonosa egyhelyütt megfogalmazta, a tanítás-nevelés folyamatában milyen helyet foglaltak el a személyes találkozások, a kegyes élet különféle attitűdjei: „*Multa dedici a Praeceptoribus meis, et a discipulis plura quam ab illis*”.⁷¹⁵ Összességében egyetérthetünk Czeglédy Sándor azon megállapításával, hogy „a puritánus tanárok és diákok lelki világa egyensúlyban volt”; tegyük hozzá: a debreceni tanárok, lelkészek és diákok lelki világa azonos fókuszra irányult.⁷¹⁶

E/IV. 4) „Debreceni Bibliaolvasó Kalauz”. Az ifjú tudós és a debreceni lelkipásztorok szellemiségének hasonlóságait tárja elénk a naplónak egyik speciális része. Az *Énekek Énekének* magyarázata 15 részes prédikációsorozatban 1680 pünkösdi ünnepkörében hangzott el a Templomban, és a kollégiumi *praeceptor* hűségesen lejegyezte a *conciók* vázát és az őt különösen érdeklő mondatokat. Ezekben az években debreceni lelkipásztor volt id. Köleséri Sámuel, Kabai Bodor Gellért és Felvinczi Sándor. Az előbbi volt váradi rektor, a Váradi Biblia korrektora, Coccejus-tanítvány, angliai szigorú puritán könyvek magyar tolmácsolója; az utóbbiak Czeglédi István egykori kassai kollégái. A három lelkész felváltva magyarázta az *Énekek Énekét* (Köleséri 6, Kabai 5, Felvinczi 4 beszédben). A tematikus beszédek alkalmazása puritán jellegzetesség, az alkalmazott egzegézis pedig láthatólag coccejánus metódust követ. A középkori vagy a pietista jegyesmisztika képei előkerülnek ugyan, de kifejtettségük, alkalmaztatásuk szolid visszafogottságot, biblikus értelmezést takar. Czeglédy Sándor megállapítása szerint szerzőnk prédikációi szemléltetik azt, hogy „*a puritánizmus szellemi energiái a különböző újkori, részben antropocentrikus irányzatok integrálásával is a nagyobb biblicitás irányába hatnak*”.⁷¹⁷

A napló szövege vegyes latin-magyar textus, jóllehet az egyházi beszédek magyarul hangozhattak el, a diák számára azonban a *terminus technicus*okat, a latinul rövidebben kimondható szófordulatokat egyszerűbb volt latinul, a kollégiumi tanítás nyelvén rögzítenie, mint az elhangzás nyelvén. A Kollégiumban még a következő századokban is pénzbüntetés terhe mellett tiltották a magyar megszólalást, még ha az magánbeszéd volt is. A vérévé vált

professorum.” (Uo. 53); Egyik tanítványa jegyezte fel, hogy látta Martonfalvinnak a blasphemiáról írott munkáját diákkorában, ld. SZENTPÉTERI 1699, A5.

⁷¹⁵ EMBER 1679-81, 44.

⁷¹⁶ CZEGLÉDY 1988, 549.

⁷¹⁷ CZEGLÉDY 1990, 151.

latin frazeológia ezért kerülhetett túlsúlyba Ember Pál jegyzetelésekor. Minthogy a naplóban nincsenek lehúzások, javítások, a szerkezete és írástempója is egyenletes, nyugodt munkát rögzít. Az egyes részek magukban megállnak, egységes koncepció alapján rendezettek. A könyv mint tényleges *wade mecum* szolgált: a legfontosabb, emlékezetre méltó gondolatok, jegyzetek összefoglalására.

Révész Kálmán egy kisebb közleményében érintette a 17. századi szerző naplójában közölt templomi prédikációknak a pünkösdi ünnepkörben elfoglalt kronológiai rendjét, most érdemes jobban górcső alá venni a prédikációs betét szerkezetét.⁷¹⁸ Az elmondás sorrendje és a leírás sorrendje tudniillik nem egyezik meg, bár egyenlő terjedelmű beszédekről van szó. A sorrendben egymást követő első nyolc prédikáció után következik a legutolsó beszéd, a keretet jelzi a kezdő- és záróformula is („Notae in Canticum Cantorum”, „Bono Deo finita est resolutio Cantici Cantorum a Clar. Ecclesiae Debr. Pastoribus”).⁷¹⁹ Később egymás mellett található a közbeeső hat beszéd, különösebb jelzés nélkül.⁷²⁰ A két részre bontás oka lehetett, hogy Ember Pál valószínűleg külön, egyéb iratai közé jegyezte le a hallott prédikációkat, amelyeket később illesztett be emlékkötetébe, hogy megőrizze őket a maradandóság számára. A közbeeső részek különböző olvasmányjegyzetek: a prófétai szerep és a *prosopopoeia* definíciója és összetartozása egy Ézsaiás-kommentár kapcsán, idézetek sora Gerhard *Meditáció Sacrae*-iből, geo-, kozmo- és korográfiai definíciók Philipp Cluverius *Geographicájából*.

Különleges fényt kapnak ez által a kötetbe bekerült apró mondások, idézetek. A prédikátorok egzegéziséről már esett szó, az általuk idézett és Ember Pál által lejegyzett szakirodalom döntő hatással lehetett azok későbbi alkalmazására. Köleséri beszédében Alsted, Brichtmann, Piscator műveit citálta, ami a korban általánosnak vehető, a *Historia animalium* és a *Belgica Biblia* azonban bár olvasott volt, mégis kevésbé jelölték.⁷²¹ Kabai Bodor Gellért Apácait idézte, ahogy később prédikációs köteteiben Debreceni Ember Pál is tette, jelöletlenül; egyedül a kéziratos kötetben jelölve a citátum helyét.⁷²² Felvinczi Sándor pedig a bibliai északi-déli szél párhuzamot alkalmazta az *Énekek Éneke* egzegézisében, makaróni nyelven: „est invitatio Spir. Sanct. északi szel, Joh. 3. 8. (...) sic Spir. S. purgat cor a peccato

⁷¹⁸ RÉVÉSZ K. 1894, 568-569.

⁷¹⁹ EMBER 1679-81, 72-112.

⁷²⁰ Uo. 131-154.

⁷²¹ Uo. 86., 145., 147., 149.

⁷²² „Az ő lelki élete ell fogyhatatlan, az soha meg nem szűnik, mint az asszony méhében élő gyermek ell a ködökén (ita scribunt), azon mint egy csüvön megyen bé az eleség, mellyel ell az Anyja méhében, sic Christus ab umbilico commendat Ecclesia, et azon bocsát lelki eledelt az ő fiaira, kik vannak az ő meheben, kebleben, nem halnak meg ehel az Ecclesiában levő Isten fiai, leányi” (uo. 143.); APÁCAI 1655/1959, VII/XXIII, 10-11.; EMBER 1700, 33., 97., 215.; 1693-96, 280.

(...), deli szelnek app. Ez a deli szel meleget, essőt hajt, Job. 37. 9. sic Spir. S. melegséget, forrosagot az szivhez, bünön valo sirast”.⁷²³

Az *Énekek Énekének* igemagyarázatán túl megőrizte a napló a debreceni prédikátoroknak más alkalommal, valószínűleg hasonló templomi igehirdetésen elhangzott mondásait is. Idős Köleséri Sámueltól a kegyes ember szállóigéje („Praestat esto pium, quam peritum, et periturum”), Kabaitól egy hasonló *gnóma* maradt fenn („Questimonia Cl. Gerhardi Kabai: Ea nunc sunt tempora in quibus: Pellitur ex medio sapientia, vi geritur res. Sed vincat tandem aliquando veritas, vincat! Vivat!”).⁷²⁴ Felvinczitől pedig a *'Mahumet és a galamb'*-exemplum származik (1680. május 26.), melyet a dogmatikus beállítottságú szerző ezután megjelentetett prédikációjában is idézett (Debrecen, 1682). Ember Pál pedig közvetlenül a beszéd szószéki elhangzása után továbbmásolta azt egyéb jegyzetei közé (*Wade mecum*), majd jóval később elprédikálta Losoncon (1694. május 30.), és később még a *Szent Siklus* című kötetében is citálta (Kolozsvár, 1700).⁷²⁵

Az 1680 júniusában elhangzott beszédsorozatról, melyet a város három lelkipásztora prezentált, meg kell jegyeznünk: nem véletlen esetről van szó, hanem tudatos igei vezérvonalról. A *Debreceni diarium* egyik feljegyzése utal arra, hogy 1683 szeptemberére a Biblia ótestamentumi része „resolváltatott”, következik az Újtestamentum magyarázása.⁷²⁶ Azaz 1680 június-júliusában az említett ószövetségi könyvet egy hónap leforgása alatt 15 beszédben végigmagyarázták a debreceni lelkészek, 1683 szeptemberére pedig már az egész Ótestamentumot befejezték.

Ha a *Debreceni diarium* nevű helytörténeti krónika amúgy rövid adatközlésekre szorító leírásai közt ilyen kiemelt hely jutott ennek az információnak, akkor a mezőváros történetében fontos szerepe lehetett a prédikációknak. Gyakorlatilag a város lelkészei végigmagyarázták az egész Bibliát, a Teremtés könyvének első versétől az Apokalipszis utolsó verséig. A magyar teológiatörténetben ritka jelenség, hogy tetten érjünk egy „bibliaolvasó kalauz”-féle rendszert, és éppen a 17. századból.⁷²⁷ Talán nem tűnik

⁷²³ EMBER 1679-81, 102.

⁷²⁴ Uo. 129., 44. – Itt jegyezzük meg, hogy kéziratos forrásokban még található hasonló elmondott, de le nem jegyzett prédikációkat, pl. Kabai Bodor Gellértnek egy datálatlan beszédét 1674-ben másolta le Sz. Simonyi P. János, 1674. július 4-én Gyulaféhevárott. Textusa: 2Tim. 1:3. A jól olvasható szöveg lelőhelye: ARRC, jelzete: BMV MsR. 1501, 48-52.

⁷²⁵ DÖMÖTÖR Á. 1992, IV/C, 320.; FELVINCZI 1682, A4v.; EMBER 1679-81, 71.; 1693-96, 117.; 1700, 398.

⁷²⁶ „1683. September Die 4. A' Bibliának ó testamentomi része resolválása Isten kegyelméből el végeztetik. Az utolsó caputot resolválván tiszteletes Felvinczi Sándor úr. Kiért dicsőség légyen Istennek. Amen. Die 6. Az Uj Testamentom kezd resolvaltani Isten segedelméből tiszteletes Szenci Pál úr által, kinek is végben vitelére adjon az Úr a' tanítóknak erőt, a' tanulóknak épületet. Amen!” (CSÜRÖS 1911, 52.).

⁷²⁷ Szenci Molnár Albert naplójának tanúsága alapján a reggeli könyörgéses áhítatok állnak szemben az istentiszteletek liturgiai rendjével. „Az éneklés után meghallgattam János Jelenéseinek könyvéből a 19. fejezetet, majd nyilvános istentiszteleten a Jézus körülmetéléséről szóló tanítást” (1599. január elseje, SZENCI 2003,

erőltetettnek, ha utánaszámolunk, mennyi ideig tarthatott ennek a ciklusnak az elprédikálása. A hétközi délutáni igemagyarázat alkalmaira szorítkozhatunk, hiszen azok nyithattak teret az egyedi rend szerinti prédikálásra (a vasárnap délután a kátémagyarázat ideje volt, külön a felnőtt gyülekezetnek és a konfirmandusoknak).⁷²⁸ Debrecen esetében – mint az pl. a Komáromi Csipkés György-féle *Igaz Hit* című prédikációgyűjtemény vagy a Köleséri-féle válogatott kötet időjelzéseiből kitetszik –, a hétfő, csütörtök és szombat délután szolgált erre: ezt idős Révész Kálmánnak a napló leírása kapcsán végzett naptári utánaszámolása is alátámasztja.⁷²⁹

A 17. századi számtanpélda tehát a következőképpen fest. Ha három prédikátor 5 hét alatt összesen 15 alkalommal magyarázta a 7 fejezetből álló bibliai könyvet (sorrendben a 22. könyvet), és a rákövetkező 3 és negyedév alatt végére érték az Ószövetség maradék könyveinek (még 16 könyv), akkor mennyi idő alatt magyarázhatták végig a teljes Szentírást?⁷³⁰ Vegyük számításba külső körülményként azt, hogy a napló idején még prédikáló két lelkipásztor időközben átadta a lelkét Teremtőjének (Kabai Bodor Gellért 1681. február 8-án, idős Köleséri Sámuel 1683. július 8-án halt meg), és egyikük helyére sem érkezett időben a váltás.⁷³¹ Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az állandó életveszély (kuruc, török, stb. megszállás; és tűzveszély) miatt a város lakossága is mozgásban volt, az állandó alkalmakat sem feltétlenül tarthatták meg. Az igemagyarázat szempontjai sem kerülhetik el figyelmünket: nem lehet azonos ütemben és azonos terjedelmű szakaszokat magyarázni (a nemzetségtáblázatok rendjén, vagy a történeti könyvek ismétlődésein gyorsabban lehet haladni, mint egy próféta könyv esetében). Nem is beszélve az ünnepkörök szabott rendjéről, a koraujkori háromnapos karácsonyi, újévi, húsvéti, pünkösdi alkalmakról, melyek újfent kiejthettek néhány hétközi igemagyarázatot.

A három prédikátor létevel mindenesetre az 1680 júniusától 1683 júliusáig tartó időszakban zömmel lehet számolni. Ha ekkor hárman 16 könyvet 38 hónap alatt vettek végig, akkor átlagosan 1 bibliai könyvre 2 hónap jut; terjedelmében a teljes Biblia (a Csipkés-féle

127.); „A reggeli istentiszteleten Mózes I. könyvének I. fejezetét olvastam. (...) Július 20-án *predikációt olvastam Szakállason* (...) 23. Először prédikáltam.” (1614. július 11. – augusztus 14., Uo. 170.). Mindkét forrásunk, Ember Pál naplója és a *Debreceni diárium* is a debreceni Templomban elhangzott beszéd sorozatra a ’szabad beszéd’ jelentésű *resolválást* használta, ez pedig a ’rövid áhitathoz illő magyarázat’ értelmet erősíti meg.

⁷²⁸ SZATMÁRNÉMETHI 1677.; NAGY G. 1985, 78-79.

⁷²⁹ CSIPKÉS 1666.; KÖLESÉRI 1673.; RÉVÉSZ K. 1894, 569.

⁷³⁰ A teljes szentírási corpuszt kodifikálta Czeglédi István *Sion vára* című művének első fejezetében (CZEGLÉDI 1675.), és a Komáromi Csipkés-féle Biblia ehhez igazodik. Utóbbi egyedül annyiban tér el a reformátusoknál ma is használatos edíciótól, hogy Jeremiás könyvét és Jeremiás siralmait egynek veszi.

⁷³¹ Sokáig egyáltalán nem töltötték be a negyedik lelkipásztori tisztelet, sőt az újonnan érkező Szenczi A. Pál az első szolgálati helyre került (éppen Martonfalvi halála idejében), az utóbbi esetben pedig csak 4 hónap múltával, és akkor is sok viták között az ülésrend miatt. Ld. ZOVÁNYI i. m. 188-191.; CSÜRÖS 1911, 40., 54., 59., 65.

kiadásban: 1386 lap) egyötödére (272 lap) mintegy 3 év. A napló szerinti közlésben a fejezeteket felezték, és átlag 7 versszak jutott egy beszédre: ez adott ki egy perikópát. Ézsaiástól Malakiásig a hátralévő 16 könyv 250 fejezetet tartalmaz, amit 164 héten át háromszori gyakorisággal számolva, a 250 fejezetre majdnem 500 alkalom jut. Vagyis a forrásaink adatai alapján a lelkipásztorok összességében kiegyenlített ütemet tudtak „diktálni”. Tehát a Biblia 65 könyvének teljes „resolválásához” szűken mérve 11 év, a versnyi méretet tekintve 15 év kellett.

Nagyjából Komáromi Csipkés utolsó éveire, halála tájára esik a kezdés (a legkorábbra datált kezdés: 1677 januárja), amikor zsinati és városi határozat született a tudós tanár és lelkipásztor Bibliafordításának kiadása ügyében is.⁷³² Csipkés maga ezt megelőzőleg már hasonló tematikus rendben végiggezegetálta a hitágazatokat: a *Heidelbergi Kátét*, a *Dekalogust*, a *Miatyánkot*, az *Apostoli Credet*.⁷³³ Annak ellenére, hogy a 16-18. században a protestáns felekezeteknél a vallásos élet része maradt a kötött igerend irányította bibliaolvasás,⁷³⁴ éppen feltételezhetjük, hogy Debrecen városa a *persecutio decennialis* idején a református identitás leghatékonyabb erősítésének eszközeként elrendelte a Csipkés-féle revideált kiadás megjelenésig is annak magyarázatát. A sors iróniája, hogy bármelyik hipotézis esetén még jó néhányszor végigprédikálhatták a teljes Szentírást, mire ebből a kiadásból 1728-ban Debrecenbe is került példány.⁷³⁵ Ha ez a kifejezőkészség nem is vált a magyar nyelv biblicizáló szókincsének részévé, a bibliai üzenet eljutott a hallgatósághoz.

Ha az egyéni kegyesség mérföldköveit vizsgáljuk Debreceni Ember Pál esetében, számtalan későbbi exemplum első megjelenését, régebbi változatát kísérelhetjük figyelemmel. Tipikus szóhasználatának, retorikai felkészültségének apró jelei már ekkor jelen vannak, alapvető teológiai szókincsének, fogalomhasználatának gyakorlata, sőt kegyességi

⁷³² Az eddigi legkorábbi adat 1680 elejéről való (Partialis Synodus, Feketeardó, 1680. 02. 25.), amikor zsinati határozat született a kiadás felülvizsgálatáról, majd támogatásáról (Generalis Synodus, Margita, 1681. 01. 12.). Debrecen városa és Apafi fejedelem folyamatos levélváltását is ismerjük innentől kezdve (TIREL II. 28. d) 1. 433-434.; uo. I. 31. a) 2. k. 221., 230.).

⁷³³ CSIPKÉS 1666, KO-hoz szóló rész.

⁷³⁴ SZATMÁRNÉMETI 1677, b2v-b3r. Az *Ad lectorem* részben Szatmárnémeti Mihály részletesen ismertette, milyen metódussal és felosztásban magyarázták végig a teljes Szentírást Kolozsváron két másik kollégájával együtt. Módszertanilag a debreceni iskolát követték, ld. Martonfalvi és Szilágyi Tönkö *ars concionandi specialis*-ra vonatkozó javaslatait, BARTÓK 1998, 14. táblázat.

⁷³⁵ A Csipkés-Biblia példányát Ember Pál látta, mégpedig hazájától néhány ezer km távolságban., Németsalföldön. A különleges eset az egyháztörténetében is megőrkítette (rövidítve közlöm, a fejezet megírása Olaszliszka, 1708-ra tehető, ez a szövegben megadott viszonyítási pont): „Octavam jam (...) Optimi Haeredes p. m. *Georgii Tsipkés Comarini* (...) Certo scio. *Comarinum*, ante annos propemodum 30. sanctum istud opus absolvisse (...) Exemplar manu tenet Celeber. Vir, *Campegius Vitringa* (...) haeredes optimos summam pecuniae jam paratam transposituros, et editam sacri Operis notidissimam procuranturos, id quod una mecum, cui libet Dei et Patriae gloriae zelotae ardentissimae desiderandum est.” (LAMPE-EMBER 1728, 736-37.)

irányultságának a gyökerei egyaránt megtalálhatók a *Wade mecum*-ban.⁷³⁶ A Kollégiumban kezébe adott és fontosnak tartott szakirodalomból a nagy összefoglaló áttekintéseket, kommentárokat, szinopszisokat már diákként gyakran citálta.⁷³⁷ A nagy reformátorok lutheri (Luther, Aegygius Hunnius, Wendelinus) és kálvini (Kálvin, Béza, Gualtherus, Ursinus; Pareus, Scultetus, Piscator) első két nemzedékének műveit természetesen otthonosan forgatta.

A németalföldi ortodox tanárok, Gisbertus Voetius és Jan Maccovius műveit is használta a kollégiumi ifjúság. Ember Pál naplójában a leideni precíz professzor, a *Nadere reformatie* atyjának a neve a következő formában fordul elő: „Futius Select. Disput.”, ami a szóbeli hagyományozódásra mutat.⁷³⁸ A magyar szerzők közül a dogmatikusabb, tehát a tanulmányi alapismeretek elsajátításához szükséges tananyagot nyújtó munkákat tanulmányozta Ember Pál: Geleji Katona *Praeconium Evangeliumát*, Pósaaházi *Ars Catholica vulgo Metaphysica* című művét és az Enyedi György elleni hatalmas vitairadalomból a *Speculum Trinitatist*.⁷³⁹ A leggyakrabban használt művek közé tartoznak Amesius kötetei és Kálvin bibliai könyvekhez írt kommentárjai.

Többségében ortodoxnak besorolt teológusok műveit olvastatták a debreceni Kollégiumban. Bibliateológiai szakmunkák, bibliakommentárok és disputációk anyaga alkotta az alapvető ismereteket, mindaz a tudás, aminek a segítségével a Biblia és a hozzátartozó segédtudományok (geográfia, kronológia, szent nyelvek) alapos elsajátítása mellett képesek voltak a más felekezetűekkel (katolikus, szociniánus) szemben azt meg is védeni. A vallási elfogódottság és bezárkózás nélküli szemlélet volt a jellemzője ennek a magatartásmódnak: már diákként sem a katolikus szerzőkkel való lándzsatorést tartotta fontosnak Ember Pál. A toleranciaküszöb a keresztyén vallás nélkül élő (pogány, zsidó), vagy azt (és annak egyházát) megtagadó (ateista, szektás) gondolkodásmód előtt húzható meg: Krisztus láthatatlan egyházához tartozónak érezte a prédikátor a görög-keleti egyházat is.

Rokonítható ez a felfogás Coccejus tanaival, és Ember Pál németalföldi tanárának, Witsiusnak nézeteivel, aki harcolt a szekták ellen és mindvégig a kegyességi konszenzusra

⁷³⁶ Hegedőlés = Dávid prófétált (EMBER 1679-81, 113.) – Jellegzetes korabeli szóhasználat: a hangszer a maitól eltérő formájú és funkciójú lehetett, használták a szót a „fajtalan énekek” kintornásaira (SZENTPÉTERI 1697, B7.) és a szentek (a prófétaóság lelkével bírók) eszközeinek jelölésére egyaránt (SZŐNYI B. 1762.); Prosopopoeia (Ézsaiás-kommentár) (EMBER 1679-81, 117-117v.) – EMBER 1700, 246-247. (Szenczi szótárát használta); Vízión vs. álom, extraordinaria – ordinaria (EMBER 1679-81, 160. – Uő. 1702-9, 398.); Novum testamentum latet in Veto, vetus autem patet in Novo (EMBER 1679-81, 255. – Uő. 1700, 15.).

⁷³⁷ *Martyrologicum /Fox/* (EMBER 1679-81, 169.), *Synopsis Profess. Lejdansium* (Tilenus, Polanus, Maresius, Amesius, Essenius) (Uo. 219.) – Uő. 1700, 205., 371.; Hottinger *Praefatio Synagoge Judaicae* (Uő. 1679-81, 197.), Pagninus, Tremellius (Uo. 199).

⁷³⁸ Uo. 215.

⁷³⁹ Uo. 175-178., 216-217.

törekedett (pl. Voetius és Coccejus között). A napló ugyanakkor tartalmazza azokat az elemeket, melyek később, Ember Pál peregrinációja során megerősítést nyertek külföldi példaadó tanárai nyomán. Idős Köleséri Sámuel templomi *Énekek Éneke*-magyarázatában találunk erre példát. A prédikáció applikációjában szólt az igaz egyház jegyeiről, majd a Sidók és Pogányok alkotta egyházzal, melyért imádkozni szükséges.⁷⁴⁰ Az alapokat azonban a helyi *Ecclesia* és *Schola* nevelői rakták le, nem külföldön érte őt váratlan világnézeti fordulat.

A személyes kegyesség jegyei is ebben a közegben nyerhettek maguknak kifejezést. Debreceni Ember Pál ritkán nyilatkozott a személyesen megélt hit tapasztalatairól, de szemmel láthatóak az irányvonalak. Coccejus-idézet mellett áll az első jelzés: „Citatii a piet. mem. Joh. Coccejo (...) Aurea Verba!”. Két hosszan kifejtett, kommentált lelki könyvet idézett részletesen: Kálvin életrajzának a szív áldozatáról és Paul Bain *Consolationes et institutiones in tentationibus* című művének a lelkiismeretről, a bűn kísértéséről szóló részét.⁷⁴¹ Mindkét mű illusztrálva van: az előbbi a szív ürességét jelző képpel, az utóbbi a lelkiismeret gráffjával, mindkét mű pedig Augustinus-idézetekkel együtt párhuzamosan olvasható. Az Isten kegyelmi kiválasztása és a kiválasztott ember életszentsége áll a részletes közlések mögött.

Az első látásra vegyesnek ítélt, egymásnak ellentmondó eszmetörténeti kategóriákkal (ortodox, puritán, coccejánus, pietista) leírható példaadó tanárok együttes előfordulása a 17. század végi magyar közegben nem ritka. Közkezdveltségük nem feltétlenül csak a tanaikban keresendő, melyek a biblicitás és a személyes hitélet fontosságát hangsúlyozzák, hanem a hirdetett és a megélt keresztyénségükben, azaz lelkiségükben. Hangsúlyozott biblicitás és az életszentség gyakorlásának követelése összhangban állt a századvégi debreceni kollégiumi diákság lelkiségével. Ezt a kegyességi formát nevezi a szakirodalom református pietizmusnak.⁷⁴² Debreceni Ember Pál naplója ékes bizonyítéka annak, hogy a Kollégiumban nevelődő fiatal értelmiségi minden lehetőséget megkapott, korszerű tudományos ismeretek összegyűjtésére és lelki érdeklődése táplálására. Még a Kollégiumban kialakult Debreceni Ember Pál alapvető érdeklődési köre, körvonalazódott kegyessége, és a peregrinációja idején összeszedett tudás és a megtapasztalt keresztyén életminták csak megerősítették az ifjúban már a hazai neveléskor kikristályosodott követési minták hitelességét.

⁷⁴⁰ „Eddig is a két nemzetből a’ Sidókból, Pogányokból az Isten unam catholicam Ecclesiam composuit, certamen jövendőben is egy látható közönséges Anyasz. csináll Isten a’ Sidókból, s’ a’ Pogányokból. Rom. II. 25. Eph. 2:17. Optandum et praecandum est ergo pro hac rem! Amen!” (Uo. 142). – EMBER 1700, 502.

⁷⁴¹ EMBER 1679-81, 166-166v., 188-192.

⁷⁴² GOETERS 1911.; REUTER 1940.; BIZER 1958.; CZEGLÉDY 1980.; GREYERZ 2000.

ZÁRSZÓ

A disszertáció a Martonfalvi-iskola hatását és művelődéstörténeti háttérét igyekezett bemutatni. Külön fejezetekben szemléltette a városi, egyházi és földesúri/fejedelmi vezetés közti összehangolt politikai és szellemi kapcsolatokat, majd egy korabeli unikum diáknapló elemzésével rögzítette, hogy a debreceni „illustre Collegium”-ban felnőtt diáknemzedék tartós szellemi és lelki alapot kapott útravalóul. Az elemző fejezetek három prédikátor mentalitását, homiletikai elveit, történelemfelfogását kísérték nyomon. Idős Köleséri Sámuel Martonfalvi kortársa volt, korábban mindketten Váradon dolgoztak, majd Debrecenbe menekültek. Mivel a város élt a papmarasztás jogával, megtartotta Kölesérit, így az ő esete azt jelzi, hogy megfért meg az ő coccejánus kegyessége a cívisváros puritánságával. Élete végén Debrecen szimbolikus, értékőrző szerepét hangsúlyozottan kiemelte.

A másik két lelkipásztor, Sajószentpéteri István és Debreceni Ember Pál, Martonfalvi tanítói botja alatt nőtt fel. Mindkettejük működését ugyanaz a szellemi műhely inspirálta és engedélyezte, mégis egészen eltérő utat jártak be. Ez a tevékenységi helynek (hajdú falvak, illetve a Hegyalja) és a különböző lelkiségnek is tulajdonítható. Végző megállapításunk az, hogy a város és a lelki vezetők kegyessége a félévszázaddal azelőtt éltek vallásosságától nem a teológiai elvek, hanem a megélt kegyesség terén különbözik. A szakirodalom ezt a jelenséget a felekezetiességhez kapcsolva nevezte *református pietizmusnak*, és ez alapján Sajószentpéteri annak *precíz*, míg Ember Pál a *pietista* változatához tartozik. Az eszmetörténeti viták sem hazai, sem külföldi kutatóközpontokban nem zárultak még le, és ebben a kérdésben a dolgozat sem akart végleges megoldást adni.

Több szempontot felvetettünk, melyek továbbgondolásra alkalmasak, a korszak prédikációirodalmának vizsgálatához alapvetően hozzátartoznak, de amelyeknek a kifejtését a dolgozat keretei nem tették lehetővé. Érintőlegesen vizsgáltuk tehát a könyvgyűjteményeket és hatástörténetüket; a prédikáció enciklopédikus jellegének műfaji korlátait; a korszak asztrológiai felfogását az üstökös-hit kapcsán; és a népi közmondások, szólások összegyűjtését sem zártuk le. Távlabbra mutató kérdés a kora újkori prédikációkban megjelenő középkori, katolikus vagy éppen paraliturgikus imák, kegyességi szövegek egymásra hatásának a vizsgálata.

Leszögezhetjük, hogy a 17. század végi magyar nyelvű református irodalomban a század első felének kiadványaihoz képest határozott műfajcsoportok keletkeztek, jellegzetes

nemzeti narrációval.⁷⁴³ A hitforrás és a hiterjesztés, hitvédelem elméletibb célja helyére a gyakorlati hitéletet erősítő törekvések kerültek: a bibliamagyarázó prédikációk és a magánkegyességi iratok száma ebben a korszakban látványosan megemelkedett. A protestáns világlátásban a század hatvanas éveit követő korszakos változások bibliai keretben nyertek új értelmet. A török, illetve a Habsburg kormányzat támogatta katolikus egyház tevékenysége a nemzeti, majd a felekezeti pusztulás rémképét indukálta, feléledt a 15 éves háború *romlás* toposza. Az ószövetségi analógiák a nemzet egésze számára kínálták a kiutat a zsidó-magyar sorspárhuzam exemplumaival: a kiválasztott, de önmagában meghasonlott népnek el kell vesznie, ha csak meg nem tér. Döntő kérdés lett, melyek az igaz magyar nép, és az igaz megtérés, a *szoros keresztyén élet* jellemzői.

A 17. század végének magyar református prédikáció irodalma egységes képet mutat a hirdetett biblikus üzenet, az alkalmazott amesiusi homiletika, és a képviselt közösségi értékek tekintetében. A korszakunk szerzőinél olvasott bibliai metaforák és történeti exemplumok, a jeremiádos megszólalás, valamint az applikáció retorikai fogásai mentalitásbeli, világszemléleti keretét adják a századvég református világának. A prédikátorok közti különbség leginkább a megszólalás módjában, a megszólított közösséghez való viszonyban, az adott műfaj társadalomban betöltött funkciójában van. Az irodalom létmódjában.

⁷⁴³ HELTAI 2001, 15.

BIBLIOGRÁFIA

Rövidítések feloldása az ÚMIL és a TRE szabványai alapján

I. FILOLÓGIAI SEGÉDANYAGOK

A) Gyűjtemények

- ARRC – Academia Republici Româna (Cluj Napoca/Kolozsvár).
BCUC – Biblioteca Centrală a Universității V. Babeș (Cluj Napoca/Kolozsvár).
DtREK – A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára (Pápa).
HBmL – Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
– IV. A. 1011/a. 19-21. k. – *Debrecen városi jegyzőkönyvek, 1676-1682*
– IV. A. 1021/b. 30. k. – *Különböző tartalmú irományok kivonata, 1311-1848*
TiREK – A Tiszáninneni Református Egyházkerület Könyvtára (Sárospatak).
TiREL – A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (Sárospatak).
TtREK – A Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára (Debrecen).
TtREL – A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen).
– I. 1. a) 2. k. – *Tiszántúli egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek, 1567-1765*
– I. 31. a) 2. k. – *Debreceni egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1655-1737*
– II. 28. d) 1-2. k. – BAKÓCZI János: *A debreceni ev. református egyház Lelkipásztorai 1535-1894. 1-2. k.*

B) Periodikák

- BSHPF – *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*. Paris.
DKK – *Debreceni Képes Kalendárium*. Debrecen.
DMÉ – *Déri Múzeum Évkönyve*. Debrecen.
DbPL – *Debreceni Protestáns Lapok*. Debrecen.
DtPL – *Dunántúli Protestáns Lap*. Pápa.
EgytőSz – *Egyháztörténeti Szemle*. Sárospatak.
EPhK – *Egyetemes Philológiai Közlöny*. Bp.
EPrK – *Erdélyi Protestáns Közlöny (1871-1898 Protestáns Közlöny néven)* Kolozsvár.
It – *Irodalomtörténet*. Debrecen.
ItK – *Irodalomtörténeti Közlemények*. Bp.
KvKt – *Könyv és Könyvtár*. Debrecen.
MKsz – *Magyar Könyvszemle*. Bp.
MPEIF – *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*. Debrecen.
OSzK Évk. – *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. Bp.
PEIL – *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. Bp.
ProtSz – *Protestáns Szemle*. Bp.
RE – *Református Egyház*. Bp.
RGyÉ – *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. Bp.
SCJ – *The Sixteens-Century Journal*. Missouri.
SF – *Sárospataki Füzetek*. Sárospatak.
SL – *Studia Litteraria*. Debrecen.
Száz – *Századok*. Bp.
ThSz – *Theologiai Szemle*. Bp.
TT – *Történelmi Tár*. Bp.
VN – *Vallási néprajz* kötetei. Szerk. KÜLLŐS Imola, MOLNÁR Ambrus, DANKÓ Imre. Bp.
ZThK – *Zeitschrift für Theologie und Kirche*. Tübingen.

C) Lexikonok, adattárak

- Adattár – *Adattár XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Szerk. HERPEI János, KESERŰ Bálint, MONOK István et alii. Bp., Szeged, 1965-
- AGL – *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. 1-4. Bd. Hrsg. von Christian G. JÖCHER. Leipzig, 1750-1751.
- APÁCAI 1655/1959 – APÁCAI Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Utrecht, 1655. = Kiad. BÁN Imre. Bp., 1959.
- BARÁTH 2001 – BARÁTH Béla Levente: *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól*. Debrecen, 2001. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 3.)
- BL – *Bibliai Lexikon. Segédkönyv a Biblia tanulmányozásához 160 képpel*. Szerk. CZEGLÉDY Sándor, HAMAR István, KÁLLAY Kálmán. Bp., 1933. (ORLE, 4/1.)
- BOD 1766/1982 – BOD Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszében, 1766. = Kiad. TORDA István. Bp., 1982. (Magyar Hírmondó.)
- BSz – CSIZMADIA Lajos: *Bibliai szókönyv*. Debrecen, 1910.
- DÖMÖTÖR Á. 1992 – DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Bp., 1992. (Folklór Archivum, 19.)
- ERDÉLYI 1976 – ERDÉLYI Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. Bp., 1976.
- FRENZEL 1992 – Elizabeth FRENZEL: *Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*. Stuttgart, 1992.⁸
- HAMAR 1918 – HAMAR István: *Lamentum metricum*. MKsz 1918, 84.
- KKK – *A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai*. Szerk. MONOK István. Szeged.
- LThK – *Lexikon für Theologie und Kirche*.² Freiburg, 1957-68.
- MISKOLCZI 1702 – MISKOLCZI Gáspár: *Egy jeles Vad-kert, avagy az oktalán állatoknak (...) historiája*. Ford. F. Franzius. Lócse, 1702. (RMK I. 1658.)
- ONG – O. NAGY Gábor: *Magyar szólások és közmondások*. Bp., 1966.
- PÁPAI/BOD 1767/1995 – PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*. Coll. TSÉTSI János: *Observationes Orthographico-grammaticae*. Lócse, 1708.¹; Kiad. BOD Péter. Nagyszében, 1767.² = Hasonmás kiad. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila. Bp., 1995.
- PECZ 1902-1904 – PECZ Vilmos: *Ókori Lexikon*. I. Bp., 1902.; II. uo. 1904.
- PETL – ZOVÁNYI Jenő: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Szerk. LADÁNYI Sándor. Bp., 1977.³
- POSTMA-SLUIJS 1995 – Frans POSTMA, Jan van SLUIJS: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843*. Leeuwarden, 1995.
- RGG – *Religion in Geschichte und Gegenwart*.³ 1-6. Bd. Tübingen, 1957-62.
- RIPA 1997 – Cesare RIPA: *Iconologia*. Bp., 1997.
- SZENCI 1604/1994 – SZENCI Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum*. Norimbergae, 1604. (RMNy 919.) = Kiad. IMRE Mihály. Bp., 1994. (BHA 24.)
- StAE – *Studia et Acta Ecclesiastica*. Szerk. BARTHA Tibor. Bp., 1965-
- TÓTH F. 1812 – TÓTH Ferenc: *Túl a Tiszai (...) Püspökök élete*. Győr, 1812.
- TRE – *Theologische Realenzyklopedie*.
- TUBACH 1969 – Frederic C. TUBACH: *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki, 1969. (FFC 204.)
- ÚMIL – *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. PÉTER László. Bp., 2000.²

D) Forrásközlések

- AP – *Acta Patakina*. Szerk. DIENES Dénes. Sárospatak.
- BEKE 1895-96 – BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott*. TT 1895, 230-259., 409-432., 630-652.; 1896, 45-62.
- BÉKEFI 1899 – BÉKEFI Remig: *A debreceni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*. Bp., 1899.
- BHA – *Bibliotheca Hungarica Antiqua*. I- XXV. Szerk. VARJAS Béla, KÖSEZGHY Péter. Bp., 1959-1995.
- CsK – *Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium)*. Szerk. BITSKEY István, GÖRÖMBEI András. Debrecen, 1993-
- CsKF – *Csokonai Könyvtár. Források*. Szerk. DEBRECZENI Attila, IMRE Mihály, S. VARGA Pál. Debrecen, 1993-
- DÉZSI 1895 – DÉZSI Lajos: *Bod Péter könyvtárának sorsa*. MKsz 1895, 191-192.
- 1928 – *Régi magyar verseskönyvek ismertetése. VIII. A Körmendi-kódex*. ItK 38-39 (1928-29), 225-251.
- EOE – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comititalia regni Transylvaniae*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. 1-21. k. Bp., 1875-1898.
- EÖ – *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. 1541-1703*. 6 k. Bp., 1942.; Reprint. Szerk. MAKKAI László. Bp., 1994.²
- FILÓ 1863 – FILÓ Lajos: *Adatok a magyar protestáns egyház történelméhez*. = SF 7 (1863), 754-759.
- FRS – *Fontes Rerum Scholasticarum*. Szeged, 1982-
- HARSÁNYI 1911 – HARSÁNYI István: (Újfalvi). MKsz 1911, 55-56.
- KONCZ 1888 – KONCZ József: *Czeplédi István kiadatlan levelei*. = PEIL 31 (1888), 823-825. /822-825., 856-859.
- 1890/1891 – *Egyháztörténeti adalékok*. = EPrK 20 (1890), 322-323., 329-330., 374-375., 383., 406-407., 413-414., 422-423.; Uo. 21 (1891), 5-6., 14-15., 22-23., 30-31., 39-40., 51-52.
- 1894 – *Csúzi Cseh Jakab, teológiai doktor, komáromi pap két levele (...) 1683-ban*. EPrK 24 (1894), 410-411.
- MAKKAI 1976 – *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Szerk. MAKKAI László. Közrem. FABINYI Tibor, LADÁNYI Sándor. Bp., 1976.
- MOKOS 1893 – MOKOS Gyula: *Kocsi Csergő Bálintnak a pápai iskola rektorának beszéde az 1681. szeptember 13. közvizsgálaton*. DtPL 1893, 6-8., 27-29.
- NÉMETH 1990 – NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII-XVIII. századból*. Bp., 1990.
- REI – *A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói*. Szerk. INCZE Gábor. Bp.
- RÉVÉSZ K. 1893a – *Egy régi vers a táncz ellen*. ItK 3 (1893), 449-456.
- 1893b – *Egyháztörténelmi adalékok*. DbPL 13 (1893), 58-60, 285.
- RMK – *Régi Magyar Könyvár*. Szerk. SZABÓ Károly, HELLEBRANDT Árpád. Bp.
- RMKT XVII – *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*. 10, 11, 13 és 14. kötet. Kiad. VARGA Imre, JANKOVICS József. Bp., 1981-1991.
- RMNy – *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. 3 k. Kiad. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc et alii. Bp., 1971-2000.
- RMPE – *Régi Magyar Prózai Emlékek*. Szerk. TOLNAI Gábor, TARNAI Andor. Bp.
- SZABÓ F. 1985 – *Csudatörténetek. Száz példa 17-18. századi katolikus prédikációkból és példa-gyűjteményekből*. Válog. SZABÓ Ferenc. H. n., 1985.

- SZABÓ K. 1870 – SZABÓ Károly: *Egy gúnyirat a váradi ref. esperestség presbyterianus papjai ellen, 1655-ből*. MPEIF 1870, 590-598.
- 1879 – *Egyháztörténelmi levél*. EPrK 1879, 362-363., 370-371., 443-44., 455-456., 467-468., 476-477.
- SZABÓ L. 1982 – SZABÓ Lajos: *Monda nekik egy példázatot. Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációinkból*. Bp., 1982.
- G. SZABÓ 1996 – G. SZABÓ Botond: *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*. Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel. Debrecen, 1996.
- SZILÁGYI 1876 – SZILÁGYI Sándor: *Medgyesi Pál levelei*. EPrK 1876, 406-409.
- 1890 – *Naplók és emlékiratok a XVII. század második feléből*. TT 1890, 48-49.
- THALLÓCZY 1881 – THALLÓCZY Lajos: *Öreg Apafi Mihály könyvtára*. MKsz 1881, 121-134.
- THURY 1906 – THURY Etele: *Iskolatörténeti Adattár*. I. Pápa, 1906.
- 1912 – *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*. Bp., 1912.
- TÓTH S. 1894 – TÓTH Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*. Debrecen, 1894.
- TÖRÖK 1899 – TÖRÖK István: *Béldi Pál végrendelete*. TT 1899, 342-350.
- S. VARGA 2002 – *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Kiad. S. VARGA Katalin. Pozsony, 2002.

II. FORRÁSOK

A) Történeti irodalom

- BABOCSAY 1998 – BABOCSAY Izsák: *Fata Tarczaliensia. = Tanulmányok Tokaj-hegyalja múltjából. XIX. k. Tokaj és Hegyalja*. Szerk. BENCSEK János. Debrecen, 1998.
- BARTHA 1666/1984 – BARTHA Boldizsár: *Rövid krónika (...) Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról*. Debrecen, 1666. RMK I. 1032. = Kiad. OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS Ilona. Debrecen, 1984. (HBmL forráskiadványai, 11.)
- BOD 1777 – BOD Péter: *Az Isten vitézkező anyaszentegyháza (...) históriája*. Bazel, 1777.
- CSEREI 1983 – CSEREI Mihály: *Erdély históriája [1661-1711]*. Kiad. BÁNKÚTI Imre. Bp., 1983. (Bibliotheca Historica.)
- CSÜRÖS 1909-11 – CSÜRÖS Ferenc: *A Debreczeni diárium*. TT 1909, 529-546.; 1910, 51-95., 223-253., 354-375., 566-596.; 1911, 37-67., 161-203.
- ENYEDI 1994 – ENYEDI István: *II. Rákóczi György fejedelem lengyelországi útjának és háborújának alkalmatossága*. = EÖ V, 79-104.; *Compendium Historicum*. Nagybánya, 1664. = BCUC, Ms. 151.
- LAMPE-EMBER 1728 – Adolf LAMPE, [Debreceni EMBER Pál]: *Historiae Ecclesiae reformatae in Hungaria es Transsylvania*. Utrecht, 1728.
- MILES 1894 – Miles Mátyás naplója. = EOE 17 (1679-1682). Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1894. 341-388. (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae.)
- SINAI 1606-1786 – *Miscellanea Historico Hungarica*. Szerk. SINAI Miklós. V. k. (1606-1786). Debrecen, [é. n.] = TtREL I. 24. a. 5., 837-847.
- SZALÁRDI 1980 – *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája*. = SZAKÁLY 1980, 67-719.
- SZOMBATHY 1788-89 – SZOMBATHY János: *Historia brevis*. Sárospatak, 1788-1789. = TIREK Kézirattára, jelzete: Kt. 38.

B) Régi magyar könyvek és kéziratok

- ALVINCZI 1619 – [ALVINCZI Péter et alii:] *Querela Hungariae. Magyarország panasza.* Kassa, 1619. (RMNy 1179.)
- BÁTHORI 1664 – BÁTHORI G. Mihály: *Hangos trombita az az Ollyan Predikációk, mellyekben ERDÉLY és MAGYAR ORSZÁG romlásinak és pusztulásinak okait (...) ki jelentet (...) a' Debreceni Ecclesia Tanitoja.* Debrecen, 1664. (RMK I. 1010.)
- BAXAI 1684/1996 – *Körmendi-kódex.* Összeírta: BAXAI T. György. = Kiad. VÖRÖS Ottó. Körmend, 1996.
- BETHLEN 1987 – *Bethlen Miklós levelei (1699-1716).* 2 k. Kiad. JANKOVICS József. Bp, 1987. (RMPE 6/1., 2.)
- CZEGLÉDI 1659 – CZEGLÉDI István: *Az országok romlasarvl irot koenyvnek Elsoe Resze.* Kassa, 1659. (RMK I. 941.)
- 1675 – *Sion vára.* Kolozsvár, 1675. (RMK I. 1187.)
- CSIPKÉS 1666 – Komáromi CSIPKÉS György: *Igaz Hit.* Szeben, 1666. (RMK I. 1042.)
- CSÚZI 1680 – CSÚZI Cseh Jakab: *Lelki bölcsességre tanító Oskola.* Debrecen, 1680. (RMK I. 1242.)
- 1682 – *Edom ostora.* Coll. 2. *Elmélkedések.* Debrecen, 1682. (RMK I. 1274.)
- 1694 – *Alkalmatos időben mondott beszéd.* Debrecen, 1694. (RMK I. 1450.)
- EMBER 1679-81 – Debreceni EMBER Pál: *Wade mecum.* Debrecen, [1679-81]. 282 pp. = DtREK Kézirattára, jelzete: O 153.
- 1693-96 – *Ember Paulus, Debreceniensis: Conciones I – XXXV.* [H. n.], 1693-6. 328 pp. = TiREK Kézirattára, jelzete: Kt. 262.
- 1698 – *Boanerges. Mennydörgésnek két fia.* Debrecen, 1698. (RMK I. 1519.)
- 1698-1703 – *Ember Paulus, Debreceniensis: Temetési prédikációk és kisebb tanulmányok.* (H. n.), 1698-1703. 164 pp. = TiREK Kézirattára, jelzete: Kt. 1677.
- 1700 – *Szent Siklus.* Kolozsvár, 1700. (RMK I. 1556.)
- 1701-9 – *Ember Paulus, Debreceniensis: Sermones, exegesis.* [H. n.], 1701-9. 370 pp. = TiREK Kézirattára, jelzete: Kt. 263.
- 1702 – *Garizim és Ébál.* Kolozsvár, 1702. (RMK I. 1650.)
- 1702-9 – *Ember Paulus, Debreceniensis: Sermones I-CIX.* [H. n.], 1702-9. 436 pp. = TiREK Kézirattára, jelzete: Kt. 264.
- 1704-5 – *Debreceni Ember Pál prédikációvázlatai.* [Debrecen], 1704-5. 126 ff. = TtREK Kézirattára, jelzete: R 552.
- 1705 – *Ember Paulus, Debreceniensis prédikációi Debrecenben, 1705-ben.* Debrecen, 1705. 122 pp. = TiREK Kézirattára, jelzete: Kt. 261.
- 1708 – HB. (id. Csécsi János felett). = *Collectio Tsétsiana.* [H. n.], 1708. 6 ff. = TiREK Kézirattára, jelzete: Kt. 205/6.
- FELVINCZI 1682 – FELVINCZI Sándor: *Lelki diadalomrul való Oktatás.* Debrecen, 1682. (RMK I. 1279.)
- GYULAI 1683 – GYULAI Mihály: *Vilag Harangja, (...) avagy; Lelki Elmelkedesek mellyekben; az Iffiaknak az Isteni szolgálatban valo serenség javaltatik.* Debrecen, 1683. (RMK I. 1295.)
- HODOSI 1680 – HODOSI Sámuel: *Órálló toronyba helyhez tetett vigyázó, mellyben minémű lelki ismérettel kelljen tisztiben forgolódni az Istentől előállított Egyházzolgáknak, lerajzoltatic.* Debrecen, 1680. (Sztripszky 2098.)
- 1697 – *Pályáját állhatatosan megfutó Isten szolgájának el-té tetett Igazság koronája.* HB. (Sélyei István). Debrecen, [1697]. (RMK I. 1578.)

- HUSZTI 1698 – HUSZTI Szabó István: *Keresztyéni jóságos cselekedetekkel teljes paradicsom kertecske*. Kolozsvár, 1698. (RMK I. 1524.)
- KABAI 1677 – KABAI Bodor Gellért: *Traditionum humanarum flagellatio*. Debrecen, 1677. (RMK II. 1398.)
- 1679 – *A jó előjáróknak a nép közzül való kiesésének káros voltáról való edgyügyü Elmélkedés*. HB. (id. Dobozi István felett). Debrecen, 1679. (Sztripszky 2094.)
- KAPOSI 1699 – KAPOSI Sámuel: *Breviarium Biblicum*. Kolozsvár, 1699. (RMK II. 1953.)
- KÁROLYI 1563 – KÁROLYI Gáspár: *Két könyv*. Debrecen, 1563. (RMNy 192.)
- 1590 – *Szent Biblia*. 2 k. Ford. ~ et al. Vizsoly, 1590. (RMNy 652.)
- KECSKEMÉTI A. 1621/1974 – KECSKEMÉTI Alexis János: *Az Daniel propheta (...) könyvenek (...) magyarázattya*. Debrecen, 1621. (RMNy 1236.)= Kiad. SZUROMI Lajos. Bp., 1974. (RMPE 3.)
- KERESSZEGI 1640 – KERESSZEGI Herman István: *A keresztyén hit ágazatiról való prédikátziók tárháza*. Várad, 1640. (RMNy 1863.)
- KISZTEI 1683 – KISZTEI Péter: *Üstökös csillag*. Kassa, 1683. (RMK I. 1298.)
- KÖLESÉRI 1666a – KÖLESÉRI Sámuel: *Idvesség sarka*. Sárospatak, 1666. (RMK I. 1038.); Debrecen, 1676.² (RMK I. 1189.)
- 1666b – *Bánkódó lélek nyögési*. Sárospatak, 1666. (RMK I. 1039.)
- 1672a – *Apostoli köszöntés*. Debrecen, 1672. (Sztripszky VII. 26.)
- 1672b – *Szem gyönyörűségének mértékletes siratása*. HB. (Borosjenei Imréné Kalmár Kata felett). Kolozsvár, 1672. (RMK I. 1128.)
- 1673 – *Arany alma, azaz 30 prédikáció*. Debrecen, 1673. (RMK I. 1144.)
- 1673a – *Hű pásztor tüköre*. [Debrecen], [1673.] (OSzK. RMK I. 1144/b.)
- 1675 – *Atyai dorgálásnak jóízű gyümölcse*. HB. (Kovács Andrásné Dobozi Kata felett). Kolozsvár, 1675. (RMK I. 1177.)
- 1677a – *Szentírásnak rámájára vonatott fél-keresztyén, avagy igaz vallás (...) próbaköve*. Debrecen, 1677. (RMK I. 1209.)
- 1677b – *Keserű-édes*. Debrecen, 1677. (RMK I. 1210.)
- 1679 – *Istennek s Nemzetnek végig hiven szolgáló David patriarcha*. HB. (id. Dobozi István felett). Debrecen, 1679. (Sztripszky 2095.)
- 1682a – *Josué szent maga eltökélése*. Debrecen, 1682. (RMK I. 1281.)
- 1682b – *Értelmes catechizálásnak szükséges volta*. Debrecen, 1682. (RMK I. 1282.)
- 1683 – *Brabeum Vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, Clarissimi, ac Ervditissimi Viri, Domini Samuelis Keoleséri*. HB. (id. ~ felett). Debrecen, 1683. (RMK II. 1517.)
- KÖPECZI 1666 – KÖPECZI János: *Disputatio philosophorum de Cometiis*. SP. J. de RAEY. Leyden, 1666. (RMK III. 2342.)
- LIPPÓCI 1682 – LIPPÓCI Miklós: *Jubileum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis*. Lőcse, 1682. (RMK I. 1290.)
- MAGYARI 1602 – MAGYARI István: *Az Országokban valo soc Romlasoknak okairol*. Sárvár, 1602. (RMK I. 379.)
- MARTONFALVI 1663/1700 – MARTONFALVI Tóth György: *Keresztyéni inneplés*. Debrecen, 1663.; uo. 1700.² (RMK I. 1001.)
- 1666 – *Ars concionandi Amesiana*. Debrecen, 1666. (RMK II. 1079.)
- 1681 – *Szent Historia*. Kiad. SZILÁGYI Tönkö Márton. Debrecen, 1681. (RMK I. 1256.)
- MEDGYESI 1636/1936 – MEDGYESI Pál *Praxis Pietatis*. Debrecen, 1636. (RMK I. 657.) = Kiad. INCZE Gábor. Bp., 1936. (REI 4.)
- 1650 – *Doce nos orare, quin et praedicare*. Bártfa, 1650. (RMK I. 832.)
- 1653 – *Erdély s' egész Magyar nép (...) Hármás Jajja*. HB. (I. Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond, iktári Bethlen István). Várad, 1653. (RMK I. 873.; 880.²)
- 1657a – *Rabszabadító isteni szent mesterség*. Sárospatak, 1657. (RMK I. 923.) = 934/5.

- 1657b – *Serva Domine*. Sárospatak, 1657. (RMK I. 923/b.) = RMK I. 934/7.
- 1658 – *Sok Jajjokban (...) merült (...) igaz Magyarok (...) Siralmi*. Sárospatak, 1658. (RMK I. 934.)
- 1658a – *Az Istenhez való igaz megtérés*. Sárospatak, 1658. (RMK I. 935.) = 934/3.
- 1658b/1999 – *Ötödik Jaj, és Siralom*. Sárospatak, 1658. (RMK I. 936.) = 934/4. = *Erdély romlásának okairól*. Kiad. SZIGETHY Gábor. Bp, 1999.²
- 1660 – *Magyarok Hatodik Jajja*. Sárospatak, 1660. (RMK I. 960.)
- 1660a – *Rohogó tűz*. Sárospatak, 1658. (RMK I. 961.) = 960/1.
- 1660b – *Joseph romlása*. Sárospatak, 1659. (RMK I. 948.) = 960/2.
- 1660c – *Kétség torkából kiható lélek*. Sárospatak, 1658. (RMK I. 963.) = 960/4.
- 1660d – *Bűnön búskodó lélek kénszergése*. Sárospatak, 1659. (RMK I. 964.) = 960/5.
- NAGYARI 2002 – *Nagyari József táborigyűlései (1681-1683)*. = GYÓRI 2002, 41-258.
- NÁNÁSI M. 1687 – NÁNÁSI Mihály: *Halcyonia Ecclesiae seu disputatio theologica de securo Ecclesiae pace ac tranquillitate in ultimis temporibus futuram, juxta fatali Antichristi periodo*. SP. Petrus Gaillardus. Leyden, 1687. (RMK III. 3448.)
- NÁNÁSI V. – NÁNÁSI Vas Gábor: /Prédikáció a részegség ellen./ H. n., é. n. (Sztripszky 2191.)
- NÓGRÁDI 1672 – NÓGRÁDI Mátyás: *Idvösség kapuja*. Debrecen, 1672. (RMK I. 1133.)
- 1681 – *Parentatio lugubris super obitu Matthiae Nógrádi, Eccl. Reform. Cis-Tibiscanarum Superintendentis. Debrecini*. HB. (~ felett). Debrecen, 1681. (RMK II. 1480.)
- SZÁNTAI POÓTS 1668 – SZÁNTAI POÓTS István: *Halotti Prédikáció*. HB. (Gróf Rhédei Ferenc.) Sárospatak, 1668. (RMK I. 1074.)
- SZATMÁRI P. 1707 – SZATMÁRI PAP János: *Kegyességi áldozó tulkai*. Kolozsvár, 1707. (RMK I. 1727.)
- SZATMÁRNÉMETHI 1675 – SZATMÁRNÉMETHI Mihály: *A' Négy Evangelisták szerént való Dominica*. Kolozsvár, 1675. (RMK I. 1179.)
- 1677 – *Dominica catechetica*. Kolozsvár, 1677. (RMK. II. 1402.)
- 1683 – *Halotti Centuria*. Kolozsvár, 1683. (RMK I. 1301.)
- SZENCI 2003 – *Szenci Molnár Albert naplója*. Kiad. SZABÓ András. Bp., 2003. (Historia Litteraria, 13.)
- SZENDREY 1673 – SZENDREY Ferenc: *Kellemetes elmékedések*. Kolozsvár, 1673. (RMK I. 1152.)
- SZENTPÉTERI 1697 – SZENTPÉTERI István: *Tánc pestise*. Debrecen, 1697. (RMK I. 1501.)
- 1698 – *Hangos trombita*. Debrecen, 1698. (RMK I. 1521.)
- 1699 – *Ördög szigonnya*. Debrecen, 1699. (RMK I. 1538.)
- 1712-13 – *Ördög szára bordája*. Kézirat. [Debrecen], 1712-13. 16 . 156 pp. = TtREK Kézirattára, jelzete: R 618.
- SZILÁGYI 1678 – SZILÁGYI Tönkö Márton: *Philosophia Ad usum Scholarum praesertim Debrecinae Applicata*. Heidelbergæ, Samuelis Ammonii, 1678. (RMK III. 2899.)
- 1700 – *Honor posthumus*. HB. (~ felett). Debrecen, 1700. (RMK II. 1689.)
- SZŐNYI N. 1675a – SZŐNYI Nagy István: *Kegyességi vitéz*. Debrecen, 1675. (RMK I. 1174.)
- 1675b – *Martyrok Coronaja*. Kolozsvár, 1675. (RMK I. 1180.)
- SZŐNYI B. 1762 – SZŐNYI Benjámín: *Szentegek hegedűje*. Kolozsvár, 1762.
- TOLNAI 1673 – TOLNAI Mihály: *A' Sűrű keresztviselésnek habjai közt csüggedező leleknek lelki batoritása, avagy (...) lelki flastrom*. Debrecen, 1673. (RMK I. 1154.)
- 1676 – *Szent Had*. Kolozsvár, 1676. (RMK I. 1197.)
- TOLNAI F. 1664 – TOLNAI F. István: *Haza Békesége*. Szeben, 1664. (RMK I. 1017.)

ZRÍNYI 1985 – ZRÍNYI Miklós: *Az Török Áfium ellen való orvosság.* = *Zrínyi Miklós prózai művei.* Kiad. KOVÁCS Sándor Iván. Bp., 1985. (Zrínyi Könyvtár, 1.)

III. SZAKIRODALOM

- ACHELIS-SACHSSE 1901 – *Die Homiletik und die Katechetik des Andreas Hyperius.* Hrsg. von E. Christian ACHELIS, Eugen SACHSSE. Berlin, 1901.
- ALAND 1978 – Kurt ALAND: Philipp Jacob Spener und die Anfänge des Pietismus. *PuN* 4 (1978), 155-189.
- ALEXA 1970 – ALEXA Károly: *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben.* ItK 74 (1970/3), 285-304.
- ASSELT 1988 – *Amicitia Dei. Een onderzoek naar van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669).* Proefschrift (...) door Willem J. van ASSELT. Ede, [1988].
- BAHTYIN 1982 – Mihail BAHTYIN: *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Bp., 1982.
- BÁLINT I. 1987 – *Adalékok a 16-20. századi magyar művelődés történetéhez.* Szerk. BÁLINT István János. Bp., 1987. (OSZK Kiadványai Ú. S., 2.)
- BÁLINT S. 1979 – BÁLINT Sándor: *Középkori liturgikus hagyomány a népkultúrában.* Bp., 1979.
- BALOGH 1948 – BALOGH István: *Civisek társadalma.* Debrecen, 1948.
- 1969 – *Debreceniség. (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere.)* SL 7 (1969), 11-53.
- 1973 – *A civisek világa.* Bp., 1973.
- BÁN 1958 – BÁN Imre: *Apáczai Csere János.* Bp, 1958. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2.)
- 1976a/1997 – A XVII. századi magyar puritanizmus irodalom- és művelődéspolitikai jelentősége. = BITSKEY 1997, 205-217.
- 1976b/1997 – Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség. = BITSKEY 1997, 218-249.
- BARÁTH 2000 – BARÁTH Béla Levente: *Martonfalvi György (1635-1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében.* Debrecen, 2000. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 2.)
- BARCZA 1990 – *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára.* Szerk. BARCZA József. Bp., 1990.
- BARTLETT 1995 – John R. BARTLETT: John Foxe as hagiographer: The question revisited. *SCJ* 26 (1995), 784.
- BARTÓK 1992 – BARTÓK István: *A casa rustica és a mechanici. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalmában.* ItK 96 (1992/5-6), 569-578.
- 1998 – „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között.* Bp, 1998. (Irodalomtudomány és Kritika.)
- BARTON-MAKKAI 1977 – *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen kirchenhistorischen Kolloquiums, Debrecen, 12. 02. 1976.* Eds. Peter F. BARTON, László MAKKAI. Bp., 1977. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2/3.; StAE N. S., 3.)
- BENCZE 1998 – BENCZE Lóránt: A metafora mint „házigazda, aki kamrájából régít és újat hoz elő”. *Metafora és hermeneutika Órigenész nyomán.* = FABINYI-LUKÁCS 1998, 129-143.
- BENDA 1973 – BENDA, Kálmán: *Le Calvinisme et le droit de résistance des Ordres Hongrois en commencement du XVIIe siècle.* *Études Européennes,* red. Victor TAPIÉ. Paris, 1973. 235-243.
- BENDA-IRINYI 1961 – BENDA Kálmán, IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561-1961).* Bp., 1961. 332-339.

- BENE 1999 – BENE Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen, 1999. (CsK, 19.)
- BÉNYEI-FÜLÖP-JUHÁSZ 1980 – *Századok szelleme. Tanulmányok a magyar irodalom és Debrecen kapcsolatáról*. Válog., szerk.: BÉNYEI József, FÜLÖP László, JUHÁSZ Béla. Debrecen, 1980.
- BERTÓK 1955 – BERTÓK Lajos: *Ifjú Köleséri Sámuel könyvhagyatéka*. KLTE Könyvtár Évk. 1955/II. Debrecen, 1956. 5-328.
- BITSKEY 1996 – BITSKEY István: *Eszmék, művek, hagyományok. Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról*. Debrecen, 1996. (CsK, 7.)
- 1996a – Katolikus megújulás és barokk műveltség. = BITSKEY 1996, 117-133.
- 1997 – Bán Imre életműve és szellemi öröksége. = *Költők, eszmék, korszakok*. Szerk. ~. Debrecen, 1997. 7-20. (Bibliotheca Studiorum Litterarum, 11.)
- BIZER 1958 – Ernst BIZER: Die reformierte Orthodoxie und Cartesianismus. *ZThK* 1958, 306-372.
- BODONHELYI 1942 – BODONHELYI József: *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen, 1942.
- BONKÁLÓ 1996 – BONKÁLÓ Sándor: *A rutének (A ruszinok)*. Kiad. SALGA Attila. Bazel-Bp., 1996.²**
- BOZEMAN 1988 – Theodore D. BOZEMAN: *To Live Ancient Lives: the Primitivist Dimension in Puritanism*. Chapel Hill, London, 1988.
- BREUER 1984 – *Frömmigkeit in der frühen Neuzeit. Studien zur religiösen Literatur des 17. Jahrhunderts in Deutschland*. Hrsg. v. Dieter BREUER. Amsterdam, 1984. (Chloe. Beihefte zum Daphnis, 2.)
- BROWN 1993 – Peter BROWN: *A szentkultusz*. Bp., 1993.
- BUCSAY 1977 – BUCSAY, Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn, 1521-1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*. Teil I-II. Wien, Köln, Graz, 1977. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte III/1-2.)
- 1989 – BUCSAY Mihály: *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen (Egy hitvita és háttere)*. RGyÉ 6 (1989), 111-119.
- BURKE 1991 – *New perspectives on Historical writing*. Ed. Peter BURKE. Cambridge, 1991.
- BUZOGÁNY 1995 – BUZOGÁNY Dezső: *Szathmárnémeti Mihály (1638-1689). Határidő Teológiai Tanulmányok. Doctrina Ecclesiae*. Kolozsvár, 1995. (Dolgozatok a Református Teológiai Tudományok köréből, 1.)
- CLARK 1997 – Stuart CLARK: *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. New York, 1997.
- COLIJN 1996 – Jos COLIJN: *Egyháztörténelem. Előadások az egyetemes keresztyén egyház történetének körképéhez*. Sárospatak, 1996. (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténelmi Tanszékének kiadványai, 2.)
- CRESSY 1997 – David CRESSY: *Birth, marriage, and death. Ritual, religion, and the life-cycle in Tudor and Stuart England*. Oxford, New York, 1997.
- CSIA 1994 – CSIA Lajos: *Bibliai lélektan*. Bp., 1994.
- CSERNÁK 1934 – CSERNÁK Béla: *A református egyház Nagyváradon 1557-1660*. Oradea-Nagyvárad, 1934. (Klly. Református Híradó 14. évf.)
- CSORBA 1998 – CSORBA Dávid: *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában*. SL 36 (1998), 98-120.
- 1999a – *Coccejánus volt-e Debreceni Ember Pál?* RGyÉ 9 (1999), 39-67.
- 2000a – *Névtelen 'jajj-szó' Kismarjai Veszelin Pál prédikációja egy 17. század végi kolligátumban*. MKsz 116 (2000/2), 200-204.
- 2000b – *Debreceni Ember Pál prédikációinak tanulságai*. ThSz Ú. F. 43 (2000/6), 349-357.

- 2000c – *Sajószentpéteri István prédikációinak néprajzi jellegzetességei*. Rálátás 2 (2000/1), 9-20.
- 2001a – *Egy eltűnt prédikáció margójára*. Szentpéteri István: *Ördög szára bordája*. EgyhTöSz 2 (2001/1), 68-93.
- 2001b – *A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban. A magyar református hitmélyítő irodalom vizsgálatához*. ProtSz Ú. F. 10 (2001/1), 16-25.
- 2001c – *A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus szellemi horizontja*. It Ú. F. 32 (2001/4), 576-593.
- 2001d – *Debreceni Ember Pál kéziratot naplója a puritán Debrecenből*. KvKt 22/23 (2000/2001), 175-188.
- 2002a – *Ortodoxia és puritanizmus a 17. századi Magyarországon*. Rálátás 3 (2002/1), 8-14.
- 2002b – *A kegyes élet teológiai érvrendszere id. Köleséri Sámuel életművében*. ThSz Ú. F. 45 (2002/2), 89-94.
- 2002c – *Politikum és vallási türelem: Csúzi Cseh Jakab prédikációs mentalitása*. SF Ú. F. 6 (2002/2), 82-95.
- 2002d – *Idősebb Köleséri Sámuel (1634-1683) életművének pszichológiai vetülete*. ProtSz Ú. F. 11 (2002/4), 218-240.
- 2003 – *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza*. SL 41 (2003), 132-154.
- CZEGLE 1976 – CZEGLE Imre: *A „szövetség-teológia” jelentősége a XVII. század gondolkodásában*. ThSz Ú. F. 19 (1976), 9-13.
- CZEGLÉDY 1964 – CZEGLÉDY Sándor: *„Emberi hagyományok ostromozása”*. RE 1964, 59-63.
- 1980 – Ráday Pál lelki arca. = ESZE 1980, 235-260.
- 1988 – A teológia tanítása a Kollégiumban. = KOCSIS 1988, 534-591.
- 1990 – A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben. = BARCZA 1990, 137-153.
- DIENES 2002 – DIENES Dénes: *„Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*. Sárospatak, 2002. (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai, 31.; A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5.)
- DÓCZI 1895 – *A Debreczeni Ev. Ref. Főgymnasium Értesítője az 1894-95. iskolai évről*. Közli DÓCZI Imre. Debrecen, 1895.
- DÖMÖTÖR Á. 1985 – DÖMÖTÖR Ákos: *A példázatok természetrajza a protestáns szentbeszédekben*. ThSz Ú. F. 28 (1985/1), 15-21.
- DÖMÖTÖR T. 1983 – DÖMÖTÖR Tekla: *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Bp., 1983.³
- DUKKON 2003 – DUKKON Ágnes: Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben. Bp., 2003.**
- ECKHARDT 1929 – ECKHARDT Sándor: *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben*. EPhK 1929, 81-99.
- V. ECSEDY 1999 – V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473-1800*. Bp., 1999.
- 2001 – *A 17. század első felének nyomdai körképe és részmérlege*. = VÁSÁRHELYI 2001, 37-62.
- ENSSLE 1997 – N. ENSSLE: *Patterns of Godly Life: The ideal of Parish Minister in 16. and 17. century English Thought*. SCJ 28 (1997), 3-28.
- ESZE 1957 – ESZE Tamás: *A magyar református kegyesség múltja*. RE 9 (1957/8), 178-182.

- 1971 – Bársony György „Veritas”-a. ItK 75 (1971/6), 667-693.
- 1980 – Ráday Pál Emlékkönyv. Ráday Pál 1677-1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Szerk. ~. Bp., 1980.
- EYBL 1992 – Franz M. EYBL: *Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller*. Tübingen, 1992. (Frühe Neuzeit, 6.)
- FABINY 1998 – FABINY Tibor: A literális értelem és a „sensus plenior”. = FABINY-LUKÁCS 1998, 144-154.
- FABINY-LUKÁCS 1998 – *Irodalomelmélet és bibliai hermeneutika*. Szerk. FABINY Tibor, LUKÁCS Tamás. Bp., 1998.
- FAZAKAS 2000 – FAZAKAS Sándor: „Új egyház felé?” *A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái*. Debrecen, 2000. (Dissertationes Theologicae, 4.)
- FEKETE 1980 – FEKETE Csaba: *Magyar Ieruzsálem. Ajánlás és időmértékes verssorok egy debreceni prédikációs kötetből 1641*. DMÉ 1980, 427-441.
- 2000-2001 – *Debreceni könyvtáros deákok 1700 előtt*. KvKt 22-23 (2000-2001), 211-232.
- FONT 1989 – Teleki Pál külföldi tanulmányútja. *Levelek, számadások, iratok 1695-1700*. Kiad. FONT Zsuzsanna. Szeged, 1989. (FRS III.)
- 1998 – Ungarische Reformierte Studenten in Halle bis etwa 1733. = *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*. Hrsg. von Johannes WALLMANN, Udo STRÄTER. Hf. 1. Halle, Tübingen, 1998. 283-298.
- 2001 – *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged, 2001.
- FRANKLIN 1909 – J. J. FRANKLIN: *Narratives of New Netherland, 1609-1664*. New York, 1909.
- GÁNÓCZY-SCHELD 1997 – GÁNÓCZY Sándor, Stefan SCHELD: *Kálvin hermeneutikája. Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*. Bp., 1997.
- GÉRESI 1895a – GÉRESI Kálmán: *A kollégium külső történetének vázlata 1848-ig*. = DÓCZI 1895, 5-40.
- 1895b – *A főkönyvtár története*. = DÓCZI 1895, 334-344.
- GOETERS 1911– Wilhelm GOETERS: *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierte Kirche der Niederlanden bis zur labadistischen Krisis, 1670*. Leipzig, Utrecht, 1911.
- GREYERZ 2000 – Kaspar von GREYERZ: *Religion und Kultur. Europa 1500-1800*. Göttingen, 2000.
- GYÁNI 2000 – GYÁNI Gábor: *Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? = uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp., 2000.
- GYŐRI 1987 – GYŐRI L. János: *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*. KvKt 15 (1987), 53-75.
- 1991 – *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsoldármagyarázataiban*. SL 28 (1991), 79-90.
- 1994 – *Az exemplumok szerepe a 17. századi református prédikációinkban*. SL 32 (1994), 157-171.
- 2000a – Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi prédikátori irodalomban. = G. SZABÓ-FEKETE-BERECZKI 2000, 29-52.
- 2000b – *Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*. It Ú. F. 31 (2000/1), 51-71.
- 2002 – **Nagyari József tábori prédikációi (1681-1683)**. = **Kiad. ~. Debrecen, 2002. (CsKF, Régi kortársaink, 9.)**
- HAMM 1977 – Berndt HAMM: *Frömmigkeit als Gegenstand theologiegeschichtlicher Forschung. Methodisch-historische Überlegungen am Beispiel vom Spätmittelalter und Reformation*. ZThK 74 (1977), 464-497.

- HARGITTAY 1995 – HARGITTAY Emil: *A fejedelmi tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*. ItK 99 (1995/4), 441-484.
- HARSÁNYI 1915 – HARSÁNYI István: *Debreceni Ember Pál ismeretlen kéziratai*. ProtSz 1915, 128-140.
- HELTAI 1994 – HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., Balassi, 1994. (Humanizmus és Reformáció, 21.)
- 2001 – A 17. század első felének kiadványszerkezete. Műfajteremtő elvek és célok. = VÁSÁRHELYI 2001, 9-35.
- HOF 1998 – Willem J. op 't HOF: *Die Nähere Reformation und der niederländische reformierte Pietismus und ihr Verhältnis zum deutschen Pietismus*. NAKG 78 (1998), 161-183.
- HOPPÁL-JANKOVICS 1990 – HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György: *Jelképtár*. [Bp.], Helikon, [1990].
- HORVÁTH-SZALMA 1985 – *A Halley-üstökös*. Szerk. HORVÁTH András, SZALMA Sándor. Bp., 1985.
- ILLYÉS 1936 – ILLYÉS Endre: *A magyar református földművelő ifjúság lelkigondozásának története*. Debrecen, 1936.
- 1941 – *Egyházfegyelem a magyar református egyházban. (XVI-XIX. századokban)*. Debrecen, 1941.
- IMRE 1984 – IMRE Mihály: *Egy rímtoposz históriája (nép-szép-kép-ép... tég)*. ItK 88 (1984/4), 399-426.
- 1987-88 – *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*. ItK 91-92 (1987-1988/1-2), 20-45.
- 1995 – „Magyarország panasza” – *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1995. (CsK, 5.)
- 2001 – *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről* (Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között.*) It Ú. F. 32 (2001/1), 131-149.
- INCZE 1931 – INCZE Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*. Debrecen, 1931.
- JASPERT 1995 – *Frömmigkeit: Gelebte Religion als Forschungsaufgabe. Interdisziplinäre Studentage*. Hrsg. v. Berndt JASPERT. Paderborn, 1995.
- JUHÁSZ 1996 – JUHÁSZ István: *Erdélyi prédikátorok az 1671-1681 közötti évtizedben*. = *Határidő Theológiai Tanulmányok. Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542-1792 közötti történetéből*. Kolozsvár, 1996. (Dolgozatok a Református Teológiai Tudományok köréből, 2.)
- KATHONA 1961 – KATHONA Géza: *Debreceni Ember Pál 1661-1710*. ThSz Ú. F. 4 (1961), 219-224.
- 1987 – Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban (A zsoltárrezolúciók elemzése). = VARJAS 1987, 401-425.
- KAUFMAN 1999 – Iver P. KAUFMAN: *Prophesyings again*. CH 68 (1999), 337-358.
- KECSKEMÉTI 1995 – KECSKEMÉTI Gábor: *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*. ItK 99 (1995/5-6), 561-594.
- 1998 – *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp., 1998. (Historia Litteraria, 5.)
- KENZ 1995 – David El KENZ: *Le roi de justice et le martyr réformé*. BSHPF 141 (1995), ?.
- KISS A. 2003 – KISS András: *Más fogalmak, más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003.
- KISS E. 1979 – KISS Emil: *John Bunyan és a Zarándok útja Magyarországon*. ThSz Ú. F. 22 (1979), 226-230.

- KISS R. 1999 – KISS Réka: *Népi vallásosság a Német-Római Birodalomban és Közép-Európában 1400-1800 között*. ProtSz Ú. F. 8 (1999/4), 283-286.
- KLANICZAY-KUSHNER-STEGMANN 1988 – *L'époque de la Renaissance 1400-1600. I. L'avènement de l'esprit nouveau (1400-1480)*. Dir. Tibor KLANICZAY, Eva KUSHNER, A. STEGMANN. Bp., 1988.
- KOCSIS 1988 – *A Debreceni Református Kollégium története*. Főszerk. KOCSIS Elemér. Bp., 1988.
- KOLTAY 1989 – KOLTAY Klára: *Angol puritánus könyvek kétszáz éve Magyarországon*. Debrecen, 1989.
- KOLTAY-KASTNER 1954 – KOLTAY-KASTNER Jenő: *Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusa*. ItK 58 (1954), 284-296.
- KÓSA 1993 – KÓSA László: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen, 1993.
- KÖPECZI 1975 – KÖPECZI Béla: *Kartesiánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején*. ItK 79 (1975/4), 417-432.
- KVACSALA 1889 – KVACSALA János: *Egy álpróféta a XVII. században*. Száz 23 (1889), 745-766.
- 1893 – *Magyar vonatkozású kéziratok a poseni levéltárban*. ItK 3 (1893), 109-110.
- LANGEN 1968 – August LANGEN: *Der Wortschatz des deutschen Pietismus*. Tübingen, 1968.
- LUFFY 2001 – LUFFY Katalin: *Medgyesi Pál és prédikációi. Prédikátori magatartás a Rákócziak udvarában*. It Ú. F. 32 (2001/2), 186-208.
- 2002 – *Puritán elvárások az 1660-68 közötti alkalmi beszédekben*. = *Kegyesség, kultusz, távolítás*. Szerk. GÁBOR Csilla, SELYEM Zsuzsanna. Kolozsvár, 2002. 37-70.
- LUKÁCSY 1994 – LUKÁCSY Sándor: *Isten gyertyácskái. Metaforák a régi magyar prédikációkban*. Pécs, 1994.
- MAKKAI 1980 – MAKKAI László: *Ráday Pál és a magyar művelődés*. = ESZE 1980, 113-123.
- 1981 – *A Kollégium története 1654-től 1703-ig*. = *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Szerk. a TIREK elnöksége. Bp., 1981. 80-86.
- 1984 – *Debrecen mezőváros művelődéstörténete*. = SZENDREY 1984, 493-604.
- MAKKAI-SZÁSZ 1988 – *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. Szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán. 2. k. Bp., 1988.
- MARTINI-ECO 2001 – Carlo M. MARTINI, Umberto ECO: *Miben hisz, aki nem hisz?* Bp., 2001.
- McGEE 1976 – James Sears McGEE: *The Godly Man in Stuart England: Anglicans, Puritans, and the two Tables, 1620-1670*. New Haven, London, 1976.
- MÉSZÁROS 1972 – MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp., 1972.
- MONOK 1996 – MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588-1660*. Szeged, 1996. (KKK, 1.)
- MURDOCK 1998 – Graeme MURDOCK: *The importance of being Josiah: An image of Calvinist Identity*. SCJ 29 (1998/4), 1043-1059.
- 2000 – *Calvinism on the Frontier. International Calvinism and the Reformed Church of Hungary and Transylvania, c. 1600-1660*. Oxford, 2000. (Oxford Historical Monographs.)
- NAGY G. 1985 – NAGY Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp., 1985. (A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai, 1.)
- NAGY L. 1984 – NAGY László: *Debrecen a nagyhatalmak ütközőpontján*. = SZENDREY 1984, 313-345.
- NAGY O. 1986 – NAGY Olga: *Vallásos élet Havadon*. = TÜSKÉS 1986, 496-515.

- NAGY S. 1933 – NAGY Sándor: *A Debreceni Református Kollégium*. I. k. Hajdúhadház, 1933.
- O. NAGY 1939 – O. NAGY Gábor: *A „debreceniség” alkonya*. Debrecen, 1939.
- NASSIOS 1995 – C. NASSIOS: *West-östliche christliche Mystik und ihre heutige Bedeutung*. = JASPERT 1995, 79-84.
- ORSZÁGH 1958 – ORSZÁGH László: *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*. MKsz 74 (1958), 22-41.**
- OTTO 1997 – Rudolf OTTO: *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Bp, 1997.
- ÖZE 1991 – ÖZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Bp., 1991.
- PAYR 1908 – PAYR Sándor: *A pietismus paedagogikája. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők. Neveléstörténeti tanulmány*. Pozsony, 1908.
- PIRNÁT 1984 – PIRNÁT Antal: *Fabula és história*. ItK 88 (1984/2), 137-149.
- POOLEY 1992 – R. POOLEY: *English Prose of the Seventeenth Century 1590-1700*. London, New York, 1992. (Longman Literature in English Series.)
- PRATKANIS-GREENWALD-BRECKLER 1989 – Anthony R. PRATKANIS, Anthony G. GREENWALD, Stephen J. BRECKLER: *Attitude structure and function*. Hillsdale, 1989. (Attitudes and persuasion, 3.)
- PUKÁNSZKY 1893 – PUKÁNSZKY Béla: *A prófétizmus lényege és jelentősége*. ProtSz 5 (1893), 51-80.
- RÁCZ I. 1983 – RÁCZ István: *Debreceni végrendeletek 1595-1847*. Debrecen, 1983. (A HBmL forráskiadványai, 8.)
- 1997a – *Debreceni diákok. Forrásgyűjtemény*. Debrecen, 1997. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, VI.)
- 1997b – *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága*. Debrecen, 1997.
- RAVASZ 1915 – RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*. Pápa, 1915. (Református Egyházi Könyvtár, 11.)
- REHERMANN 1977 – Ernst H. REHERMANN: *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*. Göttingen, 1977. (Schriften zur niederdeutschen Volkskunde, 8.)
- REUTER 1940 – Karl REUTER: *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*. Neukirchen, 1940.
- RÉVÉSZ I. 1924 – ifj. RÉVÉSZ Imre: *Régi magyar imádkozók és imádságaik*. ProtSz 33 (1924), 73-81., 137-149., 193-198.
- 1937 – *Debrecen lelki válsága 1561-1571*. Debrecen, 1937.
- 1947/1993 – *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés*. Bp., [1947]. (Theológia 5.) Bp., 1993.²
- RÉVÉSZ K. 1882-84 – RÉVÉSZ Kálmán: *Debreceni Ember Pál egyház történelme*. DbPL 1882, 132-133, 139-140, 148-149.; PEIL 1884, 1375-81.
- 1894 – *Templomi bibliamagyarázat Debrecenben, 1680*. DbPL 1894, 568-569.
- 1897 – *A kassai első református templom története*. = ProtSz 9 (1897), 429-440., 489-499., 561-572.
- RIEMANN 1961 – Fritz RIEMANN: *Grundformen der Angst und die Antinomien des Lebens: eine tiefenpsychologische Studie über die Ängste des Menschen und ihre Überwindung*. München, 1961. (Psychologie und Person, 1.)
- RITOÓKNÉ 1973 – *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*. MKsz 89 (1973), 175-185., 364-376.
- RUGÁSI 1998 – RUGÁSI Gyula: *Epheszoszi történet*. Debrecen, 1998.

- SANDGRUBER 1986 – Roman SANDGRUBER: *Bittersüße Grüße. Kulturgeschichte der Genußmittel*. Wien, Köln, Graz, 1986.
- SANTILLANA-DECHEND 1995 – Giorgio de SANTILLANA, Hertha von DECHEND: *Hamlet malma. Értekezés a mítoszokról és az idő szerkezetéről*. H. n., Pontifex, 1995.
- SÁPI 1972 – SÁPI Lajos: *Debrecen településtörténete*. Debrecen, 1972.
- S. SÁRDI 1976 – S. SÁRDI Margit: *Petrőczy Kata Szidónia költészete*. Bp., 1976. (Irodalomtörténeti Füzetek, 90.)
- SCHANK-ABELSON 1987 – Robert C. SCHANK, Robert P. ABELSON: Forgalókönyvek, tervek, ismeretek. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István. Bp., 1987. 367-377.
- SCHMIDT 1984 – Martin SCHMIDT: *Der Pietismus als theologische Erscheinung*. Göttingen, 1984. (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus, 20.)
- 1984a – Spener und Luther. = SCHMIDT 1984, 156-181.
- 1984b – Zinzendorf und die Confessio Augustana. = SCHMIDT 1984, 284-317.
- SZABÓ G. 1943 – SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*. Bp., 1943.
- SZABÓ G. 1987 – SZABÓ Géza: A vőlegény és a jegyes teológiai allegóriája Bogáti Fazakas Miklós munkáiban. = BÁLINT I. 1987, 7-30.
- SZABÓ-TÓTH 2001 – *Rodosz-tanulmányok 2001/I. Diskurzusok, perspektívák, relevanciák*. Szerk. SZABÓ Levente, TÓTH Zsombor. Kolozsvár, 2001.
- G. SZABÓ-FEKETE-BERECZKI 2000 – *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*. Szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECZKI Lajos. Debrecen, 2000.
- SZAKÁLY 1980 – *Szalárdi János és Siralmas magyar krónikája*. = Kiad. SZAKÁLY Ferenc. Bp., 1980. (Bibliotheca Historica.)
- 1995 – *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció, 23.)
- SZÁNTÓ 2000 – SZÁNTÓ György Tibor: *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Bp., 2000.
- SZELESTEI 1989 – SZELESTEI N. László: *Irodalom és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690-1790*. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., 1989. (OSZK kiadványai, 4.)
- SZENDREY 1984 – *Debrecen története 1693-ig*. Szerk. SZENDREY István. Debrecen, 1984. (Debrecen története, 1.)
- 1984a – *Debrecen, a mezőváros*. = SZENDREY 1984, 131-311.
- SZENTIVÁNYI 1936 – SZENTIVÁNYI Béla: *A pietizmus Magyarországon*. Bp., 1936.
- SZIGETI 1970 – SZIGETI Jenő: *Milton Elveszett paradicsoma Magyarországon*. ItK 74 (1970/2), 205-213.
- 1981 – “És emlékezzél meg az útról...” *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*. Bp., 1981.
- SZILÁDY 1874 – SZILÁDY Áron: *Campegius Vitringa magyar tanítványai Franequerában*. MPEIF 5 (1874), 43-50.
- SZÚCS 1871 – SZÚCS István: *Szabad királyi Debrecen város történelme. A legrégebb kortól a mai időkig*. 1-3 k. Debrecen, 1871.
- TAKÁTS 1926 – TAKÁTS Sándor: *A magyar múlt tarlójáról*. [Bp.], Genius, [1926].
- 1926a – A látópohár és a borbírák. = TAKÁTS 1926, 319-332.
- 1961 – *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp., 1961.
- 1961a – *A dohány elterjedése hazánkban*. = TAKÁTS 1961, 256-267.
- 1961b – *Törvénybeli orvosság*. = TAKÁTS 1961, 276-285.
- 1961c – *Küzdelem a részegeskedés ellen*. = TAKÁTS 1961, 296-301.

- 1961d – *Küzdelem a tánc és muzsika ellen.* = TAKÁTS 1961, 302-316.
- TARNÓC 1970 – TARNÓC Márton: *Szalárdi János történelemszemlélete.* ItK 74 (1970/4), 689-696.
- TÓTH B. 1974 – TÓTH Béla: *Debrecen és a puritanizmus.* = „*Debrecen, ó-kikötő...*” *Árkádiától Európáig. Jubileumi kötet Dr. Tóth Béla nyolcvanadik születésnapjára.* H. n., é. n. 39. = RE 1974, 272-276.
- 1979 – *Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században.* SL 17 (1979), 51-69.
- 1982 – *Református kollégiumaink tankönyvei a 16-17. században.* KvKt 13 (1982), 43-64.
- TÓTH E. 1989 – TÓTH Endre: *Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész.* RGyÉ 4-5 (1984-85), 29-38.; 6 (1989), 34-54.
- TÓTH Zs. 2001 – TÓTH Zsombor: *The making of... Hogyan készül(t) Mohács, avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása. Megjegyzések (irodalom)történet-írásunk Mohács-képéhez.* = SZABÓ-TÓTH 2001, 57-95.
- TRÓCSÁNYI 1972 – TRÓCSÁNYI Zsolt: *Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig.* Bp., 1972.
- TULLY 1988 – *Meaning and Context, Quentin Skinner and his Critics.* Ed. James TULLY. Cambridge, 1988.
- TURÓCZI-TROSTLER 1961 – TURÓCZI-TROSTLER József: *Magyar irodalom – Világirodalom.* I. k. Bp., 1961.
- TÜSKÉS 1986 – „*Mert ezt Isten hagyta...*” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Szerk. TÜSKÉS Gábor. Bp., 1986.
- 1992 – *Az exemplum a 16-17. századi katolikus áhitati irodalomban.* ItK 96 (1992/2), 133-151.
- 1997 – *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János).* Bp., 1997. (Historia Litteraria, 3.)
- VARGA 1945 – VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége.* Debrecen, 1945.
- VARJAS 1987 – *Irodalom és ideológia a 16-17. században.* Szerk. VARJAS Béla. Bp., 1987. (Memoria Saeculorum Hungariae, 5.)
- R. VÁRKONYI 1978 – R. VÁRKONYI Ágnes: *Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról.* Bp., 1978.
- 1978a – *Erdély és a német-római császárválasztás 1658-ban.* = R. VÁRKONYI 1978, 157-166.
- 1978b – *A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526-1711).* = R. VÁRKONYI 1978, ?-?.
- 1984 – *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660-1711.* Bp., 1984. (Nemzet és emlékezet.)
- 1988 – *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660-1711).* = MAKKAI-SZÁSZ 1988, II., 784-971.
- VÁSÁRHELYI 1981 – VÁSÁRHELYI Judit: *Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója.* OSzK Évk. 1981, Bp., 1983. 253-271.
- 2001 – *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Az OSzK tudományos ülészaka és kiállítása, 2000. október 12.* Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp., 2001. (Libri de libris.)
- VOIGT 1997 – VOIGT Vilmos: *Egy “ámító”, Órás András Ugocsában.* VN 9 (1997), 73-92.
- WALLMANN 1984 – Johannes WALLMANN: *Johann Arndt und die protestantische Frömmigkeit. Zur Rezeption der mittelalterlichen Mystik im Luthertum.* = BREUER 1984, 50-74.
- WEIZSÄCKER 1995 – Carl F. von WEIZSÄCKER: *Zeit und Wissen.* München, 1995.

- ZOLTAI 1903** – Zoltai Lajos: *Mártonfalvi György czimerlevele*. Turul 1903, 135-137.
- 1905 – *Adatok Kollégiumunk történetéhez. A városi tanács gondoskodása papi és tanári özvegyekről*. DbPL 25 (1905), 606-610.
 - 1930 – *A református Debrecen vallásos buzgósága és áldozatkészsége*. Debrecen, 1929. Klny. DKK 1930, 1-13.
- ZOVÁNYI 1890** – ZOVÁNYI Jenő: *A coccejanizmus története*. Bp., 1890.
- 1911 – *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp., 1911.
 - 1939 – *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen, 1939.
 - 1941 – *Helyesbítések Csúzi Cseh Jakab életrajzában*. ItK 50-51 (1940-41), 281-283.
- ZSIGMOND 1937** – ZSIGMOND Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története, 1538 (?) – 1938*. Debrecen, 1937.

RESUME

In this dissertation we have examined an essential period of 17th century Protestantism, the ‘fruit’ of preaches at the end of this era (1657-1711). By this we have tried to overview the role and the place in intellectual history of the famous professor, György Martonfalvi Tóth, as well as that of ‘*Debrecenism*’. Our aim is to be connected to the excellent monograph made by Graeme Murdock, which is written on Hungarian Calvinism (*Calvinism on the Frontier. International Calvinism and the Reformed Church of Hungary and Transylvania, c. 1600-1660*. Oxford, 2000.). It illustrates – within the frames of *intellectual history* – the history of the denomination of Transylvania and *Partium* between 1600-1660. In international contexts, it is the American *New Historicism* that called preaches literary texts, by this lifting it out of the ‘nests’ of theological explanations and folk culture. In accordance with international studies, Gábor Kecskeméti claimed in his monograph on the history of preaches (Preach, Rhetoric and Literary History) (*Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. Bp., 1998.) that to understand the era of the Baroque means to know both the historical-stylistic and sociological researches, as well as those in *intellectual history*. In the 1990s, during the researches in Hungary, it became clear that preaches should be examined in a context which is wider in cultural history, regarding other sciences as well, such as literary history, theology and folklore (exemplum research, history of rhetoric, reception aesthetics, sociology, cultural anthropology, etc.).

In this dissertation we have studied the rhetorical structure of preaches, the uses of exempla, applying the methods of modern sciences of mentality history and piety history. We have examined what sorts of speeches were allowed to be sound in front of a community. What kind of homilethical genres became stronger by that (polemic, prayer, dehortation, meditation), what is the place of application at the preachers of different positions in intellectual history (Orthodox, Puritan, Coccejan, Pietist)? What is the relation between the theory and the practice of theology? We have analysed in this dissertation the career of preachers who are not known about today but were much affective in their lives (Senior Sámuel Köleséri, István Sajószentpéteri, Pál Debreceni Ember). We examine three different styles of preaching, speaking and theological understandings in the light of the relationship with the Martonfalvi workshop, more closely with the mentality of Debrecen. The dissertation represents the effects and the cultural historical background of the Martonfalvi workshop in an educational-historical way. Different chapters deal with the political and mental relations between the leaders of Debrecen, between the clericals and the princes of Transylvania. Its

sets – by the analysis of a unique diary – that the generation of students grown up in the ‘*illustre Collegium*’ of Debrecen were given a long-life mental and spiritual basis.

The analysing chapters follow the mentality, the homilethical concepts and the historical thinking of the three preachers. The first among them, Senior Sámuel Köleséri is the contemporary of Martonfalvi, earlier both worked in Várad, then fled to Debrecen. Since the city practised the law of ‘holding a preacher’, Köleséri stayed in Debrecen. His case, therefore, shows us how his Coccejan piety was accepted in the Puritan Debrecen. At the end of his life he put an emphasis on the symbolic role of the city in guarding merits. The two other preachers, István Sajószentpéteri and Pál Debreceni Ember are the ‘real’ Martonfalvi students. The analysis of narratology and the history of exempla may reinforce the differences that can be seen in theology (these are mainly ethical and homilethical differences). Although both of them were inspired by the same spiritual workshop, their ways were different. This can also be explained by the atmosphere of the places where they practised (villages in the Hajdúság and Hegyalja) and their different temperaments. Our final statement is that the piety of the city and its spiritual leaders differs from the religion of those who lived half a century earlier, not in theological concepts, but in the way they lived their piety. This phenomenon is called *Reformed Pietism*, and according to this István Sajószentpéteri is said to be precise, while Pál Ember is pietist.

During writing this dissertation, we have managed to create a clearer picture of the highly respected era of educational culture and cultural history of the 17th century Debrecen. To illustrate the historical effects of Apácai’s Encyclopaedia and the Dictionary of Albert Szenci Molnár, we have found several examples among the arguments of preaches, but the origin of the texts were not signed. We emphasised the presence of certain symbols of Biblical phraseology: e.g. the application of bitter-sweet phrases, the possible understandings of the *halcyon* ‘kingfisher’, the different traditional layers of national decline, which are illustrated by Pál Kismarjai Veszelin, Pál Medgyesi, Senior Sámuel Köleséri and István Sajószentpéteri.

We have first explained the lately found funeral speeches held at the funeral of Mihály Apafi, and set them among the speeches of Jeremy-like position at the end of the century. We have proved and developed by the micro-analysis of the diary of Pál Debreceni Ember and the catalogues of his students, which had not been examined earlier, the concepts of Sándor Czeglédy on educational culture. We appointed two effective dates, which have not been given much attention so far: we defined the years of 1657 and 1681 as characteristic in the

way of thinking in the second half of the 17th century (we have made their detailed analyses in studies already published and still waiting to be published).

We have mentioned several points of view that basically belong to the field of analysis of the literature of preaches and can still be thought about, but because of the limits, were not dealt with in the dissertation. Hence we have examined just in short the collections of books and the history of their effects; the barriers in the genre of the encyclopaedic characteristics of preaches; the astrological thinking of the era in connection with the comet-belief; and the collection of folk sayings is not put an end to, either. Another question is the examination of the mutual effects of texts of prayers of the Middle Ages, Catholic, para-liturgical prayers and piety-texts, which are present in the early Modern Age preaches (Köleséri, Pál Ember). These questions are being dealt with in partial studies, some of them are already under being published.